

SAL SANTEN

DAPPER
ZIJN

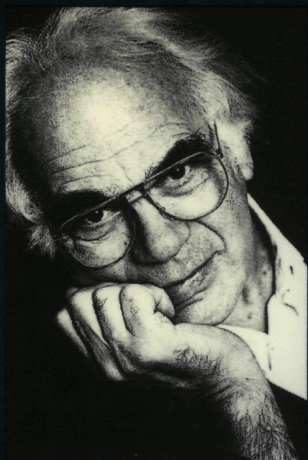
BRIEVEN UIT

OMDAT

DE CEL

HET
GOED
IS

DE BEZIGE BIJ

Chris van Houts

Op 10 juli 1960 werd Sal Santen samen met Michel Raptis opgepakt, omdat hij betrokken was bij de oprichting van een verboden wapenfabriek in Marokko. Hij werkte ook mee aan het illegaal drukken van persoonsbewijzen en was medeplichtig aan de vervaardiging van valse Franse francs voor het Algerijnse Bevrijdingsfront.

In afwachting van een proces bleef hij meer dan een jaar in voorarrest,

wat aanleiding gaf tot hevige protesten in de pers en zelfs tot vragen in het Parlement. Uiteindelijk heeft Santen ruim vijftien maanden in de cel doorgebracht.

Dapper zijn omdat het goed is bevat de brieven die Santen in die periode aan zijn vrouw schreef. Zij laten de persoonlijke kant van het verhaal zien. In een inleiding, die Santen ruim dertig jaar na dato aan zijn brieven toevoegde, kijkt hij nog eens terug op deze moeilijke periode, en gaat hij in op zijn beweegredenen en de politieke omstandigheden van destijds. Dit alles maakt *Dapper zijn omdat het goed is* tot een document van grote historische en menselijke waarde.

In *¡Adiós Compañeros!*, dat later is opgenomen in de verzamelbundel *Poste-restante Rood*, heeft Sal Santen het verhaal verteld van zijn deelname aan het Algerijnse verzet tijdens de Algerijnse onafhankelijkheidsoorlog (1954-1962).

ISBN 90-234-3277-0

9 789023 432777

DAPPER ZIJN OMDAT HET GOED IS

BBLITERAIR

Sal Santen
DAPPER ZIJN OMDAT HET GOED IS
Brieven uit de cel

1993
Uitgeverij De Bezige Bij
Amsterdam

Copyright © 1993 Sal Santen
Omslag Rudo Hartman
Druk Hooiberg Epe
ISBN 90 234 32770 CIP
NUGI 300

Ter nagedachtenis aan
mr. Jac Hubert Smeets

‘Tot het laatste ogenblik hoop ik de kracht te bezitten
om de Maleise spreuk te laten gelden:
Berani karena benar – Dapper zijn omdat het goed is.’

Uit de afscheidsbrief van Henk Sneevliet aan Bep en
Sal Santen (*Poste-restante Rood*)

TEN GELEIDE

Wanneer je brieven uit de gevangenis publiceert, vertel dan eerst dat je nooit van je leven gestolen hebt, geen vrouw verkracht, geen moord gepleegd, dat je het niet voor jezelf hebt gedaan en toch geen soort Jezus bent. Was je dan van lotje getikt, zullen vele mensen zich afvragen, maar zo is het ook niet.

Vijftien maanden in de cel – of liever: een jaar en drie maanden, hetgeen drie dagen meer is, want voor de rechter bestaat een maand uit dertig dagen – is geen kattenpispes. Daar moet je minstens een ton voor hebben achterovergedrukt, is me meer dan eens gezegd.

Wat heb je dan wel uitgevreten, vraagt men zich dan onwillekeurig af. Dat was nogal wat. Samen met mijn toenmalige vriend Michel Raptis was ik betrokken bij het ontstaan van een wapenfabriek voor het Algerijns verzet, die illegaal in Marokko was opgezet. Voor dat zelfde Algerijns verzet namen wij het initiatief voor het drukken van valse persoonsbewijzen. Maar wij werden uiteindelijk veroordeeld omdat we medeplichtig waren aan het uitlokken van de vervaardiging van valse Franse francs voor het FLN, het Front de Libération Nationale, het Algerijnse nationale bevrijdingsfront.

Dat Algerijnse Bevrijdingsfront, het FLN zoals ik het verder zal aanduiden, was in 1954 een bevrijdingsoorlog begonnen tegen de Franse overheersing, die sinds 1847 een feit was geworden. Hoewel honderd jaar later aan de Algerijnen formeel het Franse burgerschap werd toegekend, veranderde er niets en bleef het land in feite een Franse kolonie. Dit leidde ertoe dat na de politieke onafhankelijkheid in de aangrenzende landen Tunesië en Marokko, in Algerije de bevrijdingsoorlog begon.

Het was een bloedige strijd, waarin een miljoen Algerijnen de dood vond. Op 18 september 1958 richtten de bevrijdingsorganisaties een 'voorlopige Algerijnse regering' op.

Deze strijd riep in Frankrijk heftige tegenstellingen op. De angst dat Algerije zou worden opgegeven als kolonie leidde tot een staatsgreep, waarbij vooral de parachutistengeneraal Massu op de voorgrond trad. Het gevolg hiervan was de val van de Vierde Republiek en het aan de macht komen van Charles de Gaulle.

In diezelfde periode had de onderdrukking van de Algerijnen zich tot in het hart van Frankrijk voortgezet. Terwijl ik dit schrijf vertelt de Franse schrijfster Marguerite Duras in *Vrij Nederland* van 9 januari 1993 hierover dat 'de Arabieren in de Seine gegooid werden, nadat ze door de politie vermoord waren. Dat was tijdens de Algerijnse oorlog. Iedereen schaamt zich over zijn eigen land.'

Het was op dat moment dat ik mijn solidariteit met de Algerijnse zaak omzette in actieve ondersteuning. In 1954 was ik namelijk gekozen in de dagelijkse leiding van de Vierde Internationale, de zogenoemde revolutionaire wereldpartij. Doordat het aanvankelijk in Parijs gevestigde secretariaat van de Vierde Internationale onder druk van de politieke situatie in Frankrijk naar Amsterdam verhuisd was, kwam ik in dagelijks contact met de Internationaal Secretaris Michel Raptis en zijn vrouw Hélène. Tijdens een gesprek met haar in die dagen zei ze ervan overtuigd te zijn, dat als in Frankrijk de ultra's de macht zouden grijpen, een atoomoorlog onvermijdelijk zou worden, omdat het nietsontziende cynici waren. Ik vatte haar woorden letterlijk op, en besloot toen, bij mijn ondersteuning van het Algerijnse

verzet tot het uiterste te gaan. Daarbij speelde ongetwijfeld ook een rol dat de noodlottige ondergang van de familie waaruit ik ben voortgekomen mij bleef achtervolgen. Hierover heb ik geschreven in *Heden kijkdag*, *Kinderdief* en *De B van Bemazzel*.

Onze steun aan het Algerijnse verzet heeft heel wat stof doen opwaaien. Ds. Van Veen voor de PSP en Joop den Uyl voor de Partij van de Arbeid hebben er vragen over gesteld aan de regering. Jean-Paul Sartre, Simone de Beauvoir, Isaac Deutscher, Jorge Amado en Michel Leiris hebben het voor ons opgenomen. Natalia Trotski heeft een brief aan de president van de rechtbank geschreven tot onze verdediging. Rudolf van den Berg heeft er een film over gemaakt, die in Italië een Gouden Leeuw kreeg, in Nederland een Gouden Kalf, ter onderscheiding van het Italiaanse en Nederlandse temperament...

Ook andere factoren zijn bepalend geweest voor mijn plaats in de wereld. Door mijn huwelijk met Bep, de enige dochter van Mien Sneevliet, ben ik als gemengd gehuwde ontsnapt aan de gaskamer. Als schoonzoon van de beroemde of beruchte revolutionair Henk Sneevliet werd van mij verwacht dat ik kleurecht zou zijn, van een soort rood dat er niet om loog. Sneevliet had door de koloniale wereld gezworven, de Socialistische Partij opgericht in het toenmalige Nederlands-Indië, deelgenomen aan de oprichting van de Chinese Communistische Partij, en daarmee het gezicht van de wereld helpen veranderen.

De laatste keer dat ik Henk Sneevliet zag was op 22 juli 1941, de dag waarop Hitler de Sovjet-Unie was binnen gevallen. We waren het op menig punt oneens, bij voorbeeld over de vraag of Leo Trotski al dan niet terecht in 1938 de Vierde Internationale had opgericht.

Het gebeurde na de ideologische verwoesting van de Communistische Derde Internationale door Jozef Stalin, waardoor de Duitse Communistische Partij zich zonder slag of stoot overgaf aan Hitler, in 1933, en na de moord op duizenden communistische strijders in de Sovjet-Unie door diezelfde Stalin omdat zij oppositio-neel waren. Wij waren het ook oneens over de vraag, of de Sovjet-Unie, ondermijnd door de stalinistische terreur en vervuiling, nog wel verdedigd moest worden tegen een overval van het Westerse kapitalisme, in casu het Duitsland van Hitler.

Die discussie liep zo hoog op, dat ik Henk Sneevliet de scherpste verwijten naar het hoofd slingerde en de deur achter mij dicht smeed. Ongeveer acht maanden later werd hij, samen met mijn schoonmoeder en een aantal politieke vrienden gearresteerd en ter dood veroordeeld. De acht mannen werden op 13 april 1942 gefusilleerd.

Het was een slag voor de revolutionaire arbeidersbeweging in Nederland, die zij nog niet te boven is, het was ook een slag voor mij, die het in het laatste gesprek met Henk Sneevliet zo goed had geweten.

Maar ik had hem ook door Bep, die hem in de dodeling mocht bezoeken, laten weten dat mijn houding, tijdens ons laatste gesprek, mij speet, en dat hij een fakkel zou blijven voor de Nederlandse arbeidersbeweging. Zo ongeveer.

In zijn afscheidsbrief aan Bep en mij heeft Henk Sneevliet de uitgestoken hand aanvaard. Daar was ik blij om. Maar het schiep ook verplichtingen. Ik had het toch zo goed geweten? Nu moest ik de vaan hoog houden.

In navolging van zijn reis naar China in 1921 wilde

ook ik voor de zaak van de Internationale de wereld ontdekken, en vertrok in 1952 naar Latijns-Amerika. Maar terwijl ik na een jaar als een geslagen hond terugkwam, had de reis van Sneevliet de wonderbaarlijkste gevolgen voor de ontwikkeling in de gehele wereld. Daarover zou Ye Yonghe in het novembern timer van *Dong Xi Nan Bei*, in 1991 in China verschenen, schrijven: 'Maring noemde Mao Zedong een bijzonder competente student uit Hunan. In juni 1923, op het Derde Partijcongres van de CCP, werd Mao Zedong gekozen tot lid van het Centraal Comité en tot secretaris van het Centraal Comité. Sneevliet verliet China in oktober 1923.' (Maring was de schuilnaam van Sneevliet.)

Bij mijn terugkeer in Europa woedde een hevige crisis in de Vierde Internationale. De Engelsman Gerry Healy brak met de beweging en vormde een eigen Vierde Internationale, waarbij hij gesteund werd door de meerderheid van de Amerikaanse trotskisten. Deze aderlating had mijn verkiezing in de dagelijkse leiding van de Vierde Internationale tot gevolg, waarbij ik, zoals gezegd, daadwerkelijk werd geconfronteerd met de Algerijnse revolutie. Een deel van haar leiding zocht contact met ons omdat zij zich volkomen in de steek gelaten voelde door de Franse socialist en officiële communisten. En zo leerde ik in 1957 Mohamed Harbi kennen, die mij in Amsterdam opzocht. Nu een bekende geschiedenisprofessor in Algiers, was hij toen een onbekende student uit het illegale FLN, die de moeilijkste opdrachten kreeg omdat men de linker-vleugel wilde isoleren. Hij verwachtte van ons wonderen, en ik was een van degenen die dergelijke wonderen tot stand moesten brengen.

Wij waren blij eindelijk uit ons isolement te komen,

dat ons dreigde te verstikken. Op alle mogelijke manieren waren daartoe al pogingen ondernomen, de bekendste daarvan is de zogenaamde intredepolitiek. Wij verwachtten dat de radicalisatie zich binnen de bestaande massaorganisaties zou voltrekken, en wilden erbij zijn. Zo werd in Nederland bij voorbeeld het Sociaal Democratisch Centrum in de Partij van de Arbeid geboren, maar in plaats van radicalisatie bracht het de aanpassing van een groot aantal trotskisten aan de officiële socialistische beweging. Het was een tendens, die zich ook in België voltrok, waar onder leiding van Ernest Mandel een stroming tot stand kwam die zich tegen Michel Raptis en mij keerde, en die ten slotte de Vierde Internationale opnieuw zou verscheuren.

Voorlopig evenwel was er werk aan de winkel voor onze steun aan de Algerijnse revolutie. En al ging die gepaard met heftige meningsverschillen in de internationale leiding, het werk ging toch voor. Tot aan onze arrestatie, toen de – laten we zeggen rechtse – tendens onder leiding van Mandel de touwtjes in handen nam en niet meer los zou laten.

Daarbij werd Mandel vooral gesteund door Pierre Frank, een oude Franse trotskist die nog secretaris van Trotski was geweest, en samen vormden zij een stroming die noodlottig zou worden voor de trotskistische beweging. Zij zochten vooral steun in Amerika bij al degenen die al eerder de Vierde Internationale hadden verlaten, en zo vormden zij de zogenaamde meerderheid. Dit proces werd in de hand gewerkt door het feit dat Luís Posadas, leider van de Latijnsamerikaanse trotskistische beweging, ook plotseling ontdekte een anti-pablist, dat wil zeggen een tegenstander van Michel Raptis te zijn. (Pablo was de schuilnaam van Michel Raptis.) De ene scheuring volgde op de andere, en zo

werd de tendens van Michel Raptis en Sal Santen geïsoleerd.

Het was een onverkwikkelijk schouwspel, dat opnieuw tot scheuring in de Vierde Internationale leidde, onder leiding van Ernest Mandel.

Hij was (en is) naar mijn overtuiging de Karl Kautsky van de Vierde Internationale geworden, waarbij ik doel op de rol die Karl Kautsky in de Tweede (sociaal-democratische) Internationale heeft gespeeld. Hij zei, bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog tegen de revolutionaire marxisten als Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht, dat de Internationale er was voor vredes-tijd, niet voor oorlogstijd.

Dezelfde instelling kon men waarnemen bij Ernest Mandel. Onze vereenzelviging, fusie zo men wil, met de koloniale revolutie was hem een doorn in het oog, omdat, naar hij meende, het revolutionaire zwaartepunt in Europa bleef liggen. In die strijd heb ik, aanvankelijk door ziekte gedwongen, afgehaakt, om mij aan het schrijven te wijden, en de geschiedenis te vertellen zoals ik die had ondervonden.

Met een Vierde Internationale onder leiding van Ernest Mandel is naar mijn overtuiging het einde gekomen van de Vierde Internationale als revolutionaire wereldpartij, hoezeer hij voor het oog van de wereld ook geldt als trotskistische deskundige bij uitstek.

En daarmee voltrok zich een ontwikkeling, zoals die zich in de Eerste Internationale tijdens het leven van Karl Marx en Friedrich Engels had voltrokken nadat de Parijse Commune in 1871 tot een nederlaag had geleid. Die Eerste Internationale had toen zeven jaar bestaan (na in 1864 te zijn opgericht) en zou in 1876 ontbonden worden. Zij werd derhalve twaalf jaar oud. Iets ouder zou de Tweede Internationale worden, die in

1889 werd opgericht, om in 1914 bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog aan het nationalisme van haar meeste leiders ten onder te gaan. Derhalve na vijftwintig jaar. De Derde Internationale werd in 1919 gesticht om het socialisme als internationale beweging over de wereld te verbreiden. Na de dood van Lenin in 1924 werd zij door Stalin evenwel vervormd tot een verlengstuk van zijn buitenlandse politiek, om ten slotte in 1943 te worden ontbonden. Leeftijd: negentien jaar. Als men bedenkt dat in 1938 de Vierde Internationale werd opgericht, als erfgename van de Derde Internationale met een soortgelijk program: de bevordering van de wereldrevolutie, dan betekent dit dat zij nu, vijfenvijftig jaar later, formeel nog steeds bestaat. Formeel. In werkelijkheid is zij een fossiel geworden, dat door sektes wordt bijeengehouden.

En dan te bedenken dat Leo Trotski de Vierde Internationale cens de Internationale van de achttienjarigen, van de jeugd en van hen die het meest hadden geleden, heeft genoemd. Tot die Internationale voelde ik mij aangetrokken. Door haar kwam ik in aanraking met de Algerijnse revolutie.

Ons antwoord aan het Algerijns verzet was een onvoorwaardelijk ja. Individuele terreur werd van ons niet verwacht, en als principiële tegenstanders daarvan, hadden wij daar zeker niet aan deelgenomen. Maar wel rekende men op onze steun aan de gewapende strijd. Wij waren daarbij met zo weinigen, en de omvang ervan werd zo groot, dat het niet kon uitblijven of ons werk zou worden ontdekt.

En zo werden wij op 10 juni 1960 gearresteerd. Die datum zal ik nooit vergeten, omdat Hélène Raptis die dag jarig was. Elke dag ging ik na mijn werk naar hun

huis op de Nieuwe Prinsengracht om er problemen te bespreken en opdrachten te krijgen, maar die dag was ik niet gegaan omdat er familie over was voor Hélène. Nauwelijks was ik thuis op het Berlagehof waar wij woonden, of er werd aangebeld. De deur werd opengeduwdd. Een aantal rechercheurs drong naar binnen, en ging posten bij verschillende uitgangen. Duizend keer had ik gefantaseerd dat zoiets zou gebeuren, en ik meende zelfs bepaalde voortekenen ervan te hebben waargenomen: ik werd gevolgd, de postbus was niet gesloten, maar toch gebeurde het volkomen onverwachts.

Tijdens het verhoor bleek dat men mij samen met Michel Raptis op de Nieuwe Prinsengracht had willen arresteren, omdat ik daar elke dag heen ging. Op de complicatie van Hélènes verjaardag had men niet gerekend, en zo moest het arrestatieteam op het laatste ogenblik gesplitst worden.

Ik werd naar het Paleis van Justitie gebracht op de Prinsengracht, en moest daar wachten tot de zaken waren geregeld. In die tussentijd werden er voortdurend spullen naar binnen gebracht die in beslag waren genomen bij Raptis en bij mij thuis. De onzinnigste dingen lagen erbij, stenogrammen van mijn werk, een tiental schriften met aantekeningen van Henk Sneevliet uit de bezettingstijd, bij elkaar was het een enorme hoeveelheid en ik vroeg mij af hoe de justitie uit elkaar zou kunnen houden van wie wat was.

En zo kwamen Michel en ik achter de tralies, waar we dertien maanden in voorarrest zaten.

Natuurlijk waren er meer mensen bij het werk betrokken dan Michel Raptis en ik. Bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis ligt een ingesproken band van een Amsterdamse metaalbewerker, die in

de wapenfabriek heeft gewerkt. Een initiatiefnemer ook was Ab Oeldrich, die ik in de Onafhankelijke Socialistische Partij (OSP) had leren kennen, en die tijdens de bezetting zeer actief was geweest, zelfs lid was geweest van de Raad van het Verzet. Hij was het, die buiten mij om ene Joop Zwart bij het werk voor het FLN betrok. Had ik er een flauw vermoeden van gehad, dan had ik de banden met Oeldrich verbroken, en alarm geslagen.

Die Joop Zwart had ik, op enige afstand, leren kennen tijdens de fusie tussen OSP en RSP (de Revolutionair Socialistische Partij van Sneevliet). Wij van de jeugdbeweging konden tijdens het fusiecongres in Rotterdam niet worden ingekwartierd bij partijgenoten, en moesten die nacht op straat doorbrengen. 's Morgens kwam Joop Zwart opdagen, zag ons en zei: 'Dat was mij nooit gebeurd. Ik was bij de hoeren gaan slapen.' Kort daarna was hij op een bijeenkomst waar Sneevliet sprak. Wat mij het meest opviel was zijn slaafse houding, de manier waarop hij Sneevliet naar de mond praatte. Het was iemand zonder ideeën, en des te verwonderlijker was het dat hij in Moskou, waar hij was opgeleid op de school voor Komintern-spionnen, om zogenaamd principiële redenen met het stalinisme had gebroken om zich bij zijn terugkeer in Nederland aan te sluiten bij de beweging van Henk Sneevliet. Daar kwam hij ook overhuis, omdat hij verkering had gekregen met Bep Spanjer, een medewerkster van Sneevliet, die bij het NAS (Nationaal Arbeids Secretariaat) werkte, en die bij Sneevliet op de Overtoom 468 in huis woonde.

Mijn wantrouwen jegens Joop Zwart kreeg vaste vormen, toen Ignaz Reiss, een vooraanstaand lid van de Russische geheime dienst met Stalin had gebroken

vanwege de beruchte Moskouse processen. Reiss had zich tot Sneevliet gewend om steun te zoeken. Zij kenden elkaar nog uit de beginperiode van de Communistische Internationale, de eerste helft van de jaren twintig. Kort na zijn breuk met Stalin is Ignaz Reiss door agenten van de GPOE vermoord, en de vraag is blijven bestaan wie de GPOE in kennis heeft gesteld van de handel en wandel van Ignaz Reiss.

Kort na de dood van Ignaz Reiss hoorde Henk Sneevliet van Walter Kriwitzki, een hoge GPOE-functionaris die kort na Ignaz Reiss met Stalin had gebroken, dat een jongeman uit zijn beweging, die toegang had tot zijn woning aan de Overtoom 468 te Amsterdam, de GPOE alle inlichtingen had verstrekt, die de misdaad mogelijk hebben gemaakt. Daar kwamen slechts drie mensen voor in aanmerking. Ten eerste een zekere Wabe van der Veer, een lid van de jeugdbeweging met zeer beperkte intelligentie. De tweede 'verdachte' was ik. Ik wist dat ik het niet was. Eén figuur bleef over: Joop Zwart.

Veertig jaar later, op 6 augustus 1977, onthult Joop Zwart, geïnterviewd door Max Pam, in *Vrij Nederland*:

'In het heetst van de koude oorlog was de BVD begonnen met het uitzoeken van de affaire Ignaz Reiss. Het ging om een Komintern-agent die met Stalin had gebroken vanwege de processen in Rusland. Op zijn vlucht meende Reiss te kunnen steunen op zijn subagenten in Nederland. Maar het gevolg was dat zij Reiss niet hielpen, maar Moskou meedeelden waar zij hem te pakken konden nemen. In Lausanne is Reiss toen op de goede Chicago-manier op de openbare weg neergeschoten.

Na veel weifelen was de BVD bij mij gekomen met de vraag of ik bereid was inlichtingen te verstrekken.

Vanzelfsprekend, zei ik, je komt ze maar halen. *Ik kende de geschiedenis en wist wie er bij betrokken waren.*' (cursive-ring door mij, S.)

In 1959 vertelde Ab Oeldrich mij, dat hij Joop Zwart was tegengekomen, en deed mij de suggestie hem bij het illegale werk in te schakelen. Een zelfde suggestie deed mij trouwens Helmut Schneeweiss, die ook bij het Algerijnse werk betrokken was. Ik wees hun suggestie met klem van de hand, en vertelde ze dat naar mijn overtuiging Joop Zwart voor de GPOE werkte.

Zij hebben mijn waarschuwing toen in de wind geslagen, en hebben wel met Joop Zwart samengewerkt, zonder mij ervan in kennis te stellen. Ik heb toen tegen de commissaris van recherche die mij verhoorde, Taconis, gezegd, dat ik weliswaar tot geen enkele prijs bereid was mee te werken aan zijn onderzoek naar ons werk voor het FLN, maar dat hij op mijn medewerking kon rekenen voor zover het erom ging, aan te tonen dat Raptis en ik op geen enkele manier hebben samengewerkt met Joop Zwart.

De sporen van dit alles kan men terugvinden in de verhoren. Tegenover de president van de Amsterdamse rechtbank heb ik zelfs onder ede verklaard, nooit met Joop Zwart te hebben samengewerkt.

In die tijd hebben wij ook samengewerkt met Helmut Schneeweiss, een Duitse emigrant in Nederland, die in Berlijn tot 1933 een vooraanstaand lid was geweest van de Duitse Communistische Partij, en zich uit verzet tegen de politiek van Stalin bij de trotskistische oppositie aansloot.

Er waren er nog meer, maar ik noem hier de namen van Oeldrich en Schneeweiss afzonderlijk, omdat zij

voor het FLN in Osnabrück een illegale drukkerij hadden ingericht. Bij hen werkte ook een zekere Hompe, de 'vakman' zoals Oeldrich hem noemde, wiens naam wij niet mochten weten. Hij bleek afkomstig te zijn uit de drukkerij van Joop Zwart in Amstelveen, zoals later werd onthuld. Als getuige gedagvaard in de zaak tegen Michel Raptis en mij, verklaarde hij volgens *Het Parool* van 23 juni 1961:

'Hebt u meneer Z. in Osnabrück gezien?' vroeg de president.

'Nee', zei Hompe. 'Nooit, en ik heb Z. ook niet op de hoogte gehouden.'

'Was de inval van de politie in de drukkerij voor u een verrassing?' vroeg mr. Heintz.

Stilte.

'Ja', zei Hompe ten slotte.

'Toen', aldus mr. Heintz. 'Maar u had de politie toch ingelicht?'

'Ja, op 13 januari 1960', aldus Hompe. 'Op advies van Joop Z. Hij zou de BVD inlichten, ik de plaatselijke politie.'

'Heeft de politie u toen niet gezegd, ik zou me er maar uit terugtrekken?' vroeg de president, onder gelach uit de zaal.

'Nee', zei Hompe. 'Wel om de politie op de hoogte te houden. Dat deed ik elk weekeinde als ik uit Osnabrück in Amstelveen terug was.'

Uit de Duitse processen-verbaal, die wij voor ons proces mochten inzien, blijkt uit elke regel dat Hompe strenge instructies van Oeldrich had gekregen, dat hij tegen Schneeweiss niet mocht praten over zijn contact met Joop Zwart.

Het is duidelijk, dat Michel Raptis van verschillende kanten in de gaten werd gehouden. Tijdens een ver-

hoor zei commissaris Taconis tegen mij, ongetwijfeld om mij te intimideren, dat hij van twee kanten op de hoogte werd gesteld.

Met de dubbele rol die Joop Zwart speelde als medewerker van de GPOE, en als 'vriend' van de BVD, valt daar niet aan te twijfelen.

Deze duistere omstandigheden kwamen eens te meer naar voren, toen in het voormalige stalinistische Oost-Berlijn een persconferentie werd belegd, waar een zekere Otto Freitag 'onthulde' dat Michel Raptis en ik voor de Duitse geheime politie, de Gehlen-Polizei, werkten, een 'wetenschap' die hij zogenaamd had ontleend aan het feit, dat hij deel had uitgemaakt van de Vierde Internationale. Raptis en ik zijn toen een proces begonnen tegen de Franse *Humanité* en de Nederlandse *Waarheid*, die deze laster hadden gepubliceerd. Uit de tijdens het proces overgelegde stukken bleek dat genoemde Otto Freitag deel had uitgemaakt van een andere Vierde Internationale (er waren er liefst drie), die met ons niets te maken had gehad, maar door een amalgaam de indruk kon wekken van wèl. Voor wie er meer van wil weten: hierover heb ik geschreven in *¡Adiós Compañeros!* Ik schreef toen ook, dat met alle veranderingen in het stalinistische kamp het 'wapen' van de laster was gehandhaafd, zoals tijdens de Moskou processen. 'Plus ça change, plus ça reste' schreef ik, maar wat dat betreft ben ik te pessimistisch geweest. Het stalinisme met zijn GPOE als lasterfabriek is in elkaar gestort.

Als bijverschijnsel bij al deze ontwikkelingen heeft de crisis van het communisme de Vierde Internationale in stukken gescheurd. Meer dan een halve eeuw na haar oprichting door Leo Trotski spreekt zij nog slechts aan als historisch verschijnsel. Naar mijn persoonlijke

mening is zij met onze deelneming aan de Algerijnse revolutie eervol ten onder gegaan.

Het betekent niet dat mijn kijk op de wereld fundamenteel is veranderd. Maar wel ben ik ervan overtuigd geraakt, dat de ontwikkeling naar een socialistische maatschappij, dat wil zeggen de overgang van het kapitalisme naar het socialisme, langduriger, pijnlijker is dan ik ooit vermoedde. Het zwaartepunt van het wereldrevolutionaire proces schijnt zich thans te verplaatsen naar China, als ik mij niet vergis.

In deze permanente worsteling zie je mensen voor je ogen veranderen. Vrienden van weleer staan elkaar als vijanden naar het leven. En erger: lopen van het ene front over naar het andere.

Ik denk aan mr. Vergés, een bekend Frans advocaat, die tijdens de Algerijnse burgeroorlog solidair was met de Algerijnse verzetsstrijders. Lastig als hij was voor de Franse heersers, heeft men gepoogd hem en zijn collega's de mogelijkheid te ontnemen voor de rechtbank op te komen voor Algerijnse verzetsstrijders. Daarvoor is een proces tegen hem gevoerd in Parijs, en daarbij is, hoe ongeloofelijk het ook klinkt, gebruik gemaakt van een document dat bij mij in beslag zou zijn genomen, en waarin ik aangeef hoe zij zich tegenover de rechtbank moeten opstellen.

Ik had nog nooit van mr. Vergés gehoord, laat staan contact met hem gehad. Mijn juridische kennis beperkt zich tot wat ik lang voor de oorlog eens als bediende op een deurwaarderskantoor had geleerd.

Toen tijdens het proces tegen Vergés het zogenaamde document-Santen ter sprake kwam, een document dat mij, ik herhaal het ook nu, dertig jaar later, volstrekt onbekend was, heeft mr. Smeets voor de Parijse rechtbank het dagboek van mijn vrouw overgelegd,

alsmede mijn brief aan haar van 5 februari 1961 uit het Huis van Bewaring, die in dit boek is afgedrukt. Mr. Smeets heeft toen ook, qualitate qua, namens mij een getuigenverklaring afgelegd. En tot onze grote blijdschap zijn de Franse advocaten daarop vrijgesproken.

Daarmee houdt de zaak voor mij evenwel niet op. Tot mijn ontsteltenis las ik vele jaren later dat dezelfde mr. Vergés als advocaat optrad voor de oorlogsmisdadiger Klaus Barbie. Had ik het ooit kunnen vermoeden, dan was ik nooit voor hem in de bres gesprongen. Maar hetzelfde geldt voor mijn samenwerking met Oeldrich, die Joop Zwart inschakelde. En toch was ons werk voor de Algerijnen zonder Oeldrichs medewerking ondenkbaar geweest. Zo is het leven vol onoplosbare tegenstrijdigheden.

Wat het document-Santen, als zogenaamd bewijsstuk tegen mr. Vergés overgelegd, betreft: het is voor mij nog altijd een raadsel. Er is ontzettend gehusseld met de bij mij thuis in beslag genomen stukken, en ook vertegenwoordigers van de Franse justitie hebben er op de rechtbank in geneusd.

Er was een zogenaamde huiszoeking bij mijn vrouw door twee rechercheurs toen ik allang gevangen zat. Men was iets vergeten, en kwam daarnaar kijken. Het was zo bevreemdend, dat mijn vrouw onmiddellijk contact heeft opgenomen met mijn advocaat mr. Smeets om te vragen wat zij moest doen. Hij heeft haar toen aangeraden een dagboek aan te leggen en daarin nauwkeurig haar ervaringen op te schrijven. Dat heeft zij gedaan, ook nadat deze rechercheurs voor een tweede keer belangstelling voor mijn spullen kwamen tonen.

Zo is mijn vrouw steeds voor mij in de bres gesprongen. Het begon al op het ogenblik van mijn ar-

restatie. Toen de chercheurs onze huiskamer als 't ware overvielen, bracht ze hun aan het verstand dat ze zich moesten schamen voor hun optreden, en zowaar, ze kalmeerden. Met die morele ondersteuning arriveerde ik in het Paleis van Justitie, en haar verontwaardiging, haar vastberadenheid hebben zich ook van mij meester gemaakt. Hoezeer dit het geval was, kan men in de brieven aan haar terugvinden.

Ten tijde van mijn arrestatie werkte ik bij het sociaal-democratische *Vrije Volk*. Ik was daar aangenomen door een vroegere vriend uit de revolutionair-socialistische jeugdbeweging, Nico Gorlee, die er hoofd personeelszaken was. Mijn arrestatie heeft ook hem ongetwijfeld verrast en hem voor menige moeilijke beslissing geplaatst. Hij wilde ons gezin niet in de steek laten en heeft het aanvankelijk met voorschotten ondersteund, die mij na onze invrijheidstelling door *Het Vrije Volk* zijn kwijtgescholden. Bep en ik zijn hem dank verschuldigd.

Ten dele geldt dit ook voor de redactie van *Het Vrije Volk*, die na onze arrestatie verdeeld was over de vraag of ik al dan niet ontslagen moest worden. Op een van die redacteuren, Jo Manassen, heb ik gekankerd, terwijl later bleek dat zij solidair met ons was. In een groot interview met Ben Bella, 'président des pauvres' heeft zij daar uiting aan gegeven.

Hetzelfde geldt voor Barend Luteraan, een oude revolutionair, die mij, in het Huis van Bewaring, een verwarde brief had geschreven over de zogenaamde intrede van Nederlandse trotskisten in de Partij van de Arbeid. Wat moest ik daarmee aan in de cel? In een brief aan Bep geef ik er uiting aan. Wat ik evenwel niet wist, was dat Barend Luteraan in de vrije wereld on-

voorwaardelijk uiting had gegeven aan zijn solidariteit met ons. Op een bijeenkomst van socialistische studenten, waar wel over de Algerijnse revolutie maar niet over onze arrestatie werd gesproken, was hij opgestaan, in zijn tempo van oude man naar het podium gelopen, en had daar opgeroepen het voor ons op te nemen en te protesteren tegen het lange voorarrest.

Daarna zijn de socialistische studenten in Nederland voor ons gaan demonstreren, en hebben hun steentje bijgedragen aan de toenemende solidariteit.

Wat mijzelf betreft: ik ben als een bang jodenjongetje mijn leven begonnen, om later op spectaculaire wijze aan het revolutionaire leven deel te nemen. Toen ik drieëntwintig jaar werd, schonk mijn broer Maurits mij met een vriend het boek *Toneelingang* van Vicki Baum, met de opdracht: 'Twee acteurs voor een auteur'.

In de tweede helft van mijn leven ben ik inderdaad auteur geworden, als woordvoerder van een generatie die tegen de stroom op roeide.

In die geest heb ik dit boek opgedragen aan mr. Jac H. Smeets, die, als buitenstaander in het politieke leven, voor de taak werd geplaatst mij in het proces te verdedigen. Hij heeft dit moedig gedaan, en is onze voornaamste advocaat geweest. In kennis gesteld van mijn voornemen dit boek aan hem op te dragen, heeft hij daarmee ingestemd. Helaas heeft hij de verschijning ervan niet kunnen beleven. Hij is op 27 december 1991 gestorven.

De geschiedenis van onze deelneming aan het Algerijnse verzet heb ik verteld in *¡Adiós Compañeros!*, dat is opgenomen in de verzamelbundel *Poste-restante Rood*, uitgegeven door De Bezige Bij. (Hierin zijn ook *De Rode Burcht* en *Sneevliet, rebel* opgenomen.)

De brieven uit het Huis van Bewaring aan mijn vrouw maken deel uit van hetzelfde verhaal. Alvorens zij op de post gingen, hadden tal van ogen er kennis van genomen. De directeur van het Huis van Bewaring las ze als censor. De officier van Justitie. De rechter-commissaris. De commissaris van de recherche. En de hemel mag weten wie nog meer.

Soms werden er, terloops en zogenaamd onschuldig, tijdens verhoren opmerkingen gemaakt over iets wat in een brief had gestaan. Ik wist dus dat ze 'van hogerhand' gelezen werden, en moest daar rekening mee houden. De brieven waren volledig geconcentreerd op Bep en het gezin. Sommige gedeeltes uit de brieven zijn evenwel te persoonlijk om te publiceren. Deze zijn zonder verdere aanduiding weggelaten. Ik heb geprobeerd er ook bij hen de moed in te houden, en daarbij konden de ogen van de gezagsdragers me geen bliksem schelen. Daarom heb ik ze naar waarheid, zonder mooi-praterij en zonder verhaaltjes geschreven.

Naar waarheid, dat is altijd mijn gedragslijn geweest. Maar ook de rechterlijke macht naar waarheid inlichten zou verraad hebben betekend jegens mijn vrienden, en jegens mijzelf. De enkele keer dat ik feiten ter sprake bracht die betrekking hadden op de strafzaak die ons wachtte, had ik slechts belang bij waardeloos gebrabbel, met het doel verwarring te stichten.

De Bezige Bij heeft mij aangemoedigd, de brieven te publiceren. Soms ontbrak mij de moed, bepaalde details aan de openbaarheid prijs te geven. Dan dacht ik aan de laatste woorden van Henk Sneevliet: 'Dapper zijn omdat het goed is', en heb het er toch op gewaagd.

De brieven zijn in het bezit van de familie. Fotocopieën ervan liggen bij het Internationaal Instituut voor

Sociale Geschiedenis, dat er meer recht op heeft dan welke instelling ook. Zijn medewerkers hebben immers mede geprotesteerd tegen het lange voorarrest van Michel Raptis en mij. En het volledige typoscript van alle brieven is eigendom van De Bezige Bij, mijn uitgever.

Amsterdam, 12 januari 1993

Demonstratie tegen het lange voorarrest van Sal Santen en Michel Raptis. Beerman was in die tijd minister van Justitie.

DE KWESTIE- RAPTIS-SANTEN

IN mijn artikel over de kwestie-Raptis-Santen (VN van 8 april) behoeft een zinsnede een korte, maar toch niet onbetekende precisering. Beide verdachten hebben namelijk de illegale vervaardiging van Franse identiteitskaarten bekend voor *wat hun aandeel daarin betreft*. Er dient in verband hiermede op te worden gewezen, dat slechts *een deel* van dit drukwerk in de drukkerij van Joop Zwart werd uitgevoerd en dat noch Raptis noch Santen daarvan op de hoogte was. Tijdens de confrontatie aan de Nederlands-Duitse grens in oktober 1960 verklaarde de in Duitsland gearresteerde Haarlemse chemigraaf A. Oldrich met nadruk, dat hij zonder Raptis en Santen erin te kennen van Zwarts drukkerij gebruik heeft gemaakt. Deze verklaring komt overeen met hetgeen Zwart mededeelde aan een journalist van het Amstelveens Weekblad (24 juni 1960): 'In het najaar van 1958 kwam een oude relatie uit het verzet (de Haarlemse chemigraaf A. O. red. AW.) bij mij met het verzoek hem te helpen bij het vervaardigen van papieren, die weliswaar irregulier waren, maar mensen in nood moesten helpen.'

Met welke bedoelingen Zwart zijn drukkerij aan Oldrich ter beschikking stelde, blijft een open vraag. Tijdens het tegen hem gevoerde proces op 15 november 1960 heeft Zwart zelf daaromtrent gezegd van plan te zijn geweest de zaak aan de betreffende autoriteiten bekend te maken, hetgeen aan de officier van Justitie, mr. Van Renesse, de woorden ontlokte: 'Ik zeg niet dat de verdachte een agent-provocateur is geweest, maar het riekt ernaar.'

In elk geval komt het mij gewenst voor er ter precisering op te wijzen, dat er tussen Raptis en Santen enerzijds en Zwart anderzijds geen enkel contact heeft bestaan, en dat eerstgenoemden geen kennis droegen van Oldrichs werkzaamheden in diens drukkerij. Zij hebben in de mening verkeerd, dat Oldrich de bewuste identiteitskaarten elders vervaardigde.

FONS HERMANS

ZAAK SAL S. EN MICHAËL R.:

Verdediging overweegt Sartre en mevr. Trotski als getuigen te vragen

(Van een onzer verslaggevers)

In de zaak tegen Michael R. en Sal. S., die op 21 juni a.s. voor de Amsterdamse rechtbank zal dienen, overweegt de verdediging als getuigen op te roepen de Franse wijsgeer Jean-Paul Sartre, de weduwe Natalia Trotski, prof. Isaac Deutscher en de Franse publicist Claude Bourdet.

Een definitieve beslissing hieromtrent is echter nog niet genomen. Het overleg over de op te roepen getuigen is tussen de raadslieden van de verdachten nog gaande.

De Franse wijsgeer Sartre heeft vooral na de oorlog een grote faam verworven als een van de uitbouwers van de filosofie die zich het existentialisme noemt. Door middel van een reeks van wijsgerige publikaties, maar ook (en vooral) door een aantal belangrijke romans en toneelstukken heeft hij aan zijn denkbeelden in wijde kring bekendheid weten te geven.

In het conflict tussen Frankrijk en Algerië heeft hij steeds in woord en daad de rechtvaardigheid van de strijd van de Algertijnen verdedigd.

Mevrouw Trotski, de weduwe van de grote communistische leider en tegenstander van Stalin, is thans 78 jaar. Zij woont nog steeds in Mexico-City, in het huis waar haar man in

1940 gewelddadig om het leven werd gebracht.

Gedistancieerd

In 1951 heeft zij zich in een open brief van de Vierde Internationale (de organisatie waarvan haar man leider was) gedistancieerd, omdat zij de politiek van deze organisatie beschouwde als verraad aan de zienswijze van haar overleden man.

Isaac Deutscher werd in 1907 bij Krakau in Polen geboren. Op zijn negentiende jaar werd hij lid van de Poolse communistische partij, waarin hij weldra een zo oppositionele positie innam, dat hij in 1932 gerooyeerd werd. In 1939 week hij uit naar Londen, waar hij sedertdien als publicist werkzaam is. Hij geniet de faam een groot kenner van Russische toestanden te zijn.

Claude Bourdet (52) heeft technische studies gemaakt en zich gespecialiseerd in technisch-economische kwesties. Gedurende de Duitse bezetting was hij als lid van de groep Combat zeer actief in het verzet. Hij werd door de Duitsers gearresteerd, maar wist te ontkomen. Na de bevrijding werd hij journalist en medewerker van het links georiënteerde tijdschrift Combat. In 1950 publiceerde hij een boek 'Het Zuidslavische Schisma'.

11 juni 1960

Mijn allerliefste Bep en kinders,

Nu voel ik pas goed hoe sterk we wel met elkaar verbonden zijn, hoe lief en flink jullie zijn. Wat zal het moeilijk voor jullie zijn, en voor elk van jullie op de eigen manier, het hoofd te bieden aan onbegrip, aan kletspraat, aan alles wat nu op jullie af stormt. Gelukkig hebben de mensen sinds de oorlog geleerd, dat het niet altijd een schande is om in de gevangenis te zitten. En gelukkig kennen jullie papa goed genoeg, en kennen ook zijn vrienden en bekenden hem goed genoeg, om te weten dat hij steeds rechthout door het leven is gegaan, en dat zal blijven doen! Jij zult nu wel eerstdaags bij me op bezoek mogen, Bep. Wat is die gedachte heerlijk, hè. Ik moet lachen en krijg ook tranen in de ogen van blijdschap als ik eraan denk. En dan zullen jullie, m'n kinders, toch ook wel eens gauw mogen komen. En oma misschien ook wel een keertje (wanneer komt ze terug van vakantie?) Ze zal wel schrikken, maar ze is een ouwe taaie, die na het leven met oom Henk en wat daarna gebeurd is in Ravensbrück, ook nu de tanden op elkaar zal zetten. Ze zal in de toekomst wel vaak bij jullie zijn, dat weet ik zeker.

Ik heb net gelucht, heerlijk in het zonnetje. Door een of andere ambtenaar werd me gevraagd of ik rookte, en heb *nee* gezegd. Het is nu de derde dag dat ik niet meer rook (al had ik er vaak gelegenheid toe) en daar, naar allerlei wijzen beweren, de derde dag de moeilijkste is, is de situatie hoopvol.

Zoëven is me gezegd, dat drie leden van het gezin samen eens per week een kwartier op bezoek mogen. Bezoekdag èn uur moet jij aanvragen, Bep. Dan krijg je bericht.

Hoe is het met Mimi? Verwacht ze toch weer jon-

kies, of valt het deze keer mee? Ben je nog met haar naar de dierenbescherming geweest, Bep?

Zojuist was ik naar de directeur, en ga nu verder met schrijven. Je verzoek om bezoek moet je schriftelijk aan hem richten, Bep. Aan het elektrische scheerapparaat heb ik hier niets. Kun je me een scheerapparaatje met mesjes laten bezorgen, Bep? En ook nog een overhemd? Als je van Het Vrije Volk geld krijgt over de afgelopen periode, denk erom dat ze dan ook de 3 weken vakantie uitbetalen + vakantietoeslag. Maar ach, dat komt allemaal wel in orde. Ook heb ik nog nachtoeslag te goed.

M'n Beppeke, fijn dat je zo gauw voor een advocaat hebt gezorgd. Als je weet dat je niet alleen bent, dan voel je je ook helemaal niet alleen. Jullie bezorgdheid om mij geeft me zo'n sterk gevoel van verbondenheid (waardoor ik natuurlijk nog sterker naar jullie verlang) dat ik me niet eenzaam voel. Ik ben heus rustig, al moet ik aan de rust, na zo hard te hebben gewerkt, wel even wennen. Ik zal de officier van justitie om studieboeken vragen. Misschien kan ik dan wat studeren. In gedachten ben ik natuurlijk ook bij de anderen, die het nu moeilijk hebben.

Zojuist was de sociaal ambtenaar bij me. Mochten er ooit problemen zijn die ik met hem moet bespreken, dan hoor ik dat wel van je, hè Bep? En maak je niet te veel zorg, Bep. Profiteren jullie er maar eens echt van dat ik nu eens *niet* thuis ben, dat zal de rust, ook van de kinderen, ten goede komen. Deze moeilijke dagen gaan ook voorbij. En als we samen nog eens in het besieshuis komen, ach, dan is het een vage, lang vervlogen herinnering. Neem maar een lange vakantie met de kinderen. Dan kunnen jullie zes weken met de tent op stap, heerlijk. Doe dat absoluut en heus, ik vind het

ook heerlijk. Dat is voor de kinderen verreweg het beste. Het zal dan wel geen Drente worden (met het oog op bezoek), maar dat ideaal, nog eens in Drente te gaan kamperen, schijnt nu eenmaal niet te verwezenlijken. Het is beter in elk geval dan thuis blijven.

Heb je de NRC en de telefoon opgezegd? Dat is het verstandigste. En nu kinders, nog een woordje tot jullie. Ik weet dat jullie flink zijn en lief voor mama. Als jullie moeilijkheden hebben, op school of op straat, zullen jullie er dan steeds met mama over praten? Beloven jullie me dat? En tot slot dan, voor jullie allemaal heel veel liefs en een stevige pakkerd van Papa.

18 juni 1960

M'n Beppeke en kinderen lief,

Gisteren kwamen de scheerspullen en het tweede overhemd, mijn brief hebben jullie dus ontvangen. Met spanning wacht ik nu op een brief van jullie en op het eerste bezoek! Nu het zo mooi weer is, denk ik vaak: wat een geluk dat we er met de pinksterdagen nog van meege profiteerd hebben. Ik ben er nu nog bruin van. En jullie, thuis? Jullie zitten zeker veel in de tuin? Doe dat wel, hoor, en zit niet over mij te piekeren. Vandaag zal moeder wel thuiskomen. En tante Bertha ook. Is ze nu helemaal opgeknapt? Doen jullie haar m'n beste groeten? Ze zal wel schrikken, dat oudje. Nog een maand, dan krijgen de kinderen schoolvakantie. Jullie moeten het er echt maar van nemen, en over mij niet piekeren. Jullie hebben het door mij al moeilijk genoeg.

Ik zal nu eens wat over mezelf vertellen. Eigenlijk doet het celleven me denken aan de tijd dat ik met een gebroken been in het ziekenhuis lag. Toen kon ik ook

niet weg. Heel goed herinner ik me, dat kleine kinderen aan de grachtrand aan het spelen waren. Als ze maar niet in het water vallen, dacht ik angstig want ik kan niet helpen als er iets gebeurt. Misschien doemt die herinnering wel op uit bezorgdheid om jullie. Zijn jullie vooral voorzichtig? Eigenaardig is, hoe je in zo'n cel de allergeewoonste dingen weer leert gaan waarderen, en vooral ook hoe je weer op allerlei simpele details gaat letten die je in het vrije leven zouden zijn ontgaan. Bovendien 'herken' je overal iets in. In mijn vorige cel (gisteren ben ik overgeplaatst) zag ik een soort schoorsteen, wiens vorm me aan de Beurs deed denken. En zo maak je dan in gedachten een uitstapje naar het Damrak. Gisteren zag ik, bij het luchten, de torens van het Rijksmuseum. Als ik er de tijd voor heb (het gekke is dat m'n dagen nog steeds gevuld zijn, al is het maar met nadenken), ga ik ook eens naar het Rijksmuseum. In een tijdschrift, de Spiegel, zag ik een foto van marcherende arbeiders uit 1953, in opstand tegen het Oostduitse regiem. Daarnaast een foto van een dikke Oostduitse bureaucraat, die huilend bij de Westduitse politie bescherming zocht tegen de woede der arbeiders.

Zulke foto's onthullen een hele wereld. Tussen de middag en 's avonds is er ook radio in de cel. Zo hoorde ik dat Eisenhower, na de studentendemonstratie, Japan niet zal bezoeken. Oh, lala, dan loop ik in mezelf te fluiten, en jullie weten wel welk lied! Zo gebeurt er toch van alles. Een politieman blijkt nog familie van P.J. Troelstra te zijn, en je tracht dan na te gaan in gedachten, welk verband er tussen beider maatschappelijke roeping kan bestaan. De socialistische voorman heeft de maatschappij willen dienen, zijn nazaat de maatschappelijke orde.

Zojuist ben ik gelucht. Ik heb m'n jasje uitgedaan, en de zon heerlijk op m'n botten laten branden. In mijn cel is een kalender van het gezinsapostolaat: paters der H. Harten – Bavel. Op de maand juli is een foto van een vrouw die zo sprekend lijkt op Emmie, telefoniste bij de A.P., dat ik, steeds als ik ernaar kijk, ervan overtuigd ben dat ze het is. En al vergis ik me misschien, in elk geval is het een aanleiding om zo nu en dan met een warm hart aan m'n collega's bij de A.P. te denken. Beppeke mia, van de advocaat een briefje ontvangen waarin hij schrijft: 'Uw vrouw deelt mij mede, dat u zich voor kleding etc. en *bezoek* van uw vrouw schriftelijk dient te wenden tot de heer directeur.' Dat is niet juist. *Jij* moet bij de directeur schriftelijk bezoek aanvragen. M'n liefste Bep, ik doe zo zuinig mogelijk, maar ik had maar f 1,48 bij me, en daar kan ik net twee weken de krant van betalen. Is het mogelijk dat er iets bijgestort wordt?

Het gaat zeker wel goed op school met de kinderen, hè Bep? Dat liep tot vorige week tenminste gesmeerd. Bep, tanden op elkaar, en heb geen medelijden met me. Daar is geen enkele reden toe. Nu lieverds, in gedachten geef ik jullie allen een kus, terwijl wij elkaar recht in de ogen zien. Veel liefs, Papa.

Ik zat aanvankelijk in het Huis van Bewaring aan de Weteringschans en kon daarvandaan de torens van het Rijksmuseum zien.

De studentendemonstratie: er waren in Tokio demonstraties tegen de Amerikaanse interventie in Vietnam.

Amsterdam, 25 juni 1960

Allerliefste Bep en kinderen,

Jullie bezoek is al weer twee dagen achter de rug. Wat was dat fijn, hè! Het was een hele geruststelling voor me toen ik jullie zag. Jullie zijn erg flink, en zo moet het ook. Maar laat dat in geen geval tot zorgeloosheid leiden. Nu de kranten de ene sensatie na de andere najagen en elk vuurtje opstoken (zonder zich in wezen ooit voor de zaak te hebben geïnteresseerd), is er voor jullie alle reden om voorzichtig te zijn. Ik schrijf dit niet om jullie ongerust te maken, maar wees niet zorgeloos.

Jullie zijn een fijn span kinderen, om trots op te zijn! Daar heeft mama vast een hele steun aan. Beppeke, wat was ik blij met je brief. Ik kreeg er zo'n zekerheid door dat je flink en rustig bent, en dat is beslissend voor het evenwicht van de kinderen. Wat lief dat de kinderen willen gaan werken. Gelukkig is dat nog niet nodig, nu de krant m'n salaris doorbetaalt (al zullen ze daar eerst-daags wel mee stoppen, vermoed ik) en we van Jokos wat geld hebben ontvangen. Enfin, komt tijd, komt raad. Nu gaan jullie in elk geval fijn met vakantie, al wordt het weer geen Drente. In Castricum is het toch ook fijn. Gisteren heb ik oma een brief geschreven. Dat zal ze jullie wel verteld hebben. Ze is met recht een oud cavaleriepaard. Na alles wat ze met oom Henk heeft meegemaakt, nu dit weer op haar oude dag.

Zeg Bep, de laatste brief die we van oom Henk hebben ontvangen, is toch niet in beslag genomen? Hij zat boven in de trommel. Anders zal ik erover schrijven aan de officier van justitie. Een bewaker zei me, dat ik wel foto's van het gezin in de cel mag hebben. Dat is niet aan dovemansoren gezegd! Gisteren nieuwe boeken gekregen. Goede boeken deze keer, en dat is een

heel tijdverdrijf. Ik was door de andere boeken heen, en zat wat te puzzelen in Denksport. Wat is dat verve-
lend, goed voor mensen die met hun tijd geen raad
weten.

Wat mezelf betreft: ik word nu ook wat rustiger. Dat is absoluut nodig om je 'aan te passen' aan het leven in een cel. In de medegevangenen leer ik een mensentype kennen waar ik vroeger nooit enig contact mee heb gehad. Voor zover ik het – oppervlakkig – kan beoordelen, betreft het vaker slachtoffers van de maatschappij dan echte profiteurs. Ik lees nu het Handelsblad. Wat is die krant achteruitgegaan! De NRC is een klasse beter. Misschien neem ik die toch maar. Ik had het Handelsblad genomen, ook om zo'n beetje van het Amsterdamse nieuws op de hoogte te blijven.

Zojuist wezen luchten, en geluk gehad: een open luchtplaats, die uitkijkt op de tuin. Voor m'n neus stonden hortensia's in volle bloei. Ik heb er nog aan geroken, maar er zat niet veel geur aan. Kijken jullie nog wel eens naar de televisie? Hoe zijn de programma's op het ogenblik? Zoals steeds zeker? Zo nu en dan wat goeds, maar in doorsnee rommel. Net als de radio trouwens. Vaak heb ik de neiging hem af te zetten, al doe ik dat nooit, omdat het toch een vorm van contact met de wereld is. En plotseling hoor je dan ook nog wel een of ander wijsje dat je aan huis herinnert, of aan iets anders. Zo scharrelen we maar door.

Nu het zo'n mooi weer is, gaan jullie vanmiddag vast naar de Sloterplas. Een mens past zelfs zijn fantasie aan bij de omstandigheden waarin hij verkeert. Zo dacht ik: het zou best mogelijk zijn een hometrain-zwemapparaat te maken van bij voorbeeld 2 x 3 meter, waarin je kan zwemmen zonder dat je vooruitgaat omdat het een of ander (een riem bij voorbeeld) je tegenhoudt.

Zojuist bij mijn advocaat geweest. Hij is een bijzonder ijverig en sympathiek mens. Tegenover onze opvattingen staat hij volkomen vreemd, en des te meer is het te waarderen dat hij zich toch zo inspant. Hoe is het nu met Mimi? Die arme goeierd. Zou ze me missen? Maar natuurlijk niet, een beest is geen mens. Hè, ik zou best in het tuintje willen zitten met dit weer. Maar ach, als ik vrij was geweest was daar waarschijnlijk ook niets van gekomen. Nu lieverd, we geven de moed niet op. Als jullie maar voorzichtig zijn, er zijn vijanden genoeg. Mocht er ooit iets bijzonders zijn, waarschuw dan onmiddellijk mijnheer Troelstra. Aarzel dan niet, en *stel het ook niet uit*. Mocht die er niet zijn, zoek dan desnoods contact met de officier van justitie, mr. Renesse. En neem geen contact op met vreemden, onder welk motief ze zich ook mochten aandienen. Zo lieverds, dat is het dan weer. Heel veel liefs en tot donderdag, een stevige pakkerd van Papa.

Jokos was een instantie die joodse oorlogsschade uitbetaalde. En wel zo royaal dat er een joods grapje was: is die mat van kokos? Nee, van Jokos.

Oom Henk, zo noemden wij Henk Sneevliet.

Mijnheer Troelstra was een rechercheur van de recherche, die bij het vooronderzoek betrokken was. Hij was familie van P.J. Troelstra.

Amsterdam, 2 juli 1960

Liefste Beppeke en kinderen,

Gisteren kwamen de foto's. Een bewaarder gaf me een stuk karton (de achterkant van een kalender) met wat lijm, en nu heb ik ze opgeplakt. Mama bovenaan in het midden, lief, maar wat zorgelijk! Je moet je van

mij niet zoveel aantrekken, Bep, echt niet. Het maakt jou maar verdrietig en ik ben nu eenmaal zoals ik ben, of beter: we leven nu eenmaal in deze tijd. Onze oudste hangt links bovenaan. Met haar wat goedig-dromerige blik lijkt ze heel veel op opoe Sientje. Onze boy rechtsboven kijkt vriendelijk maar zelfbewust. Die is heel wat mans. Onze kleine meid hangt beneden, in het midden, en lacht lief tegen haar papa, lief, zoals ze is. De huismeester zei me dat jullie zo nu en dan ook wel eens een foto in een brief mogen bijsluiten. Wat fijn dat jullie de vakantie zo met de buurtjes hebt geregeld. Dat is verreweg de beste oplossing. Het moeilijke voor mij was, dat ik de toestand niet helemaal kon beoordelen. Ach ja, jullie regelen het wel zo goed mogelijk.

Uit de bibliotheek had ik een boek: Iglo's in de nacht, van Hans Ruesch. Het gaat over het leven van de Eskimo's, een heel mooi boek. Misschien hebben ze het wel in de leeszaal. Wel, jongens, nu horen jullie gauw of je overgaat, en met wat voor rapporten. Ik heb er best vertrouwen in, hoor! Alleen, hoe kom ik het gauw te weten? Op welke dag horen jullie het? Heeft oma al iets gehoord op haar verzoek om bezoek? Het zal wel goed zijn.

De studieboeken die ik heb gevraagd, heb ik niet gekregen. Studie is toegestaan voor zover ze betrekking heeft op, hoe zal ik het zeggen: schoolvakken, zoals talen e.d. Wel, we geven de moed niet op. Een hele gebeurtenis, dat oma voor de tv moet spreken. Een minuut is erg kort, maar misschien kan ze toch het wezenlijke zeggen over het leven van oom Henk. Op donderdagavond kijk ik nog trouw de filmadvertenties door. La Dolce Vita had ik graag gezien, maar voor de rest is het middelmatig. Na de normale routine te heb-

ben doorlopen (eerst naar de dominee, dan naar de pastoor), ben ik genoteerd voor een verzorger van het Humanistisch Verbond.

Wat leuk dat Arthur jullie bloemen heeft gebracht. Is er nog zoveel werk bij de gemeenteraden? Hoe is het met zijn vader? Toevallig las ik in Panorama (wat een mens al niet gaat lezen voor tijdverdrijf) dat het onvruchtbaar maken van een poes een vrij diepe ingreep is, en dat het daarom goed is een poes eerst een paar keer een nest met jongen te gunnen. Dat heb ik met Mimi dus goed gezien, Bep.

Zojuist was ik bij de humanistisch verzorger. Hij komt eens in de week en is een vriendelijk mens. Hij heeft me wat blaadjes van het Humanistisch Verbond te lezen gegeven.

Alweer op stap geweest: luchten. Jullie zien: ik heb nog een druk leven op mijn manier. Weten jullie hoe laat het hier naar-bed-toe geblazen is? Om half negen. Dan kun je in bed nog wat lezen, maar als het donker wordt is het slapen! Bep, hoe is het met het tuintje? Welke bloemen bloeien nu? Wat een rust hè, geen telefoon meer. Vandaag wordt het een beetje een babbelbrief, zoals jullie zien. Nieuws is er niet, elke dag is hetzelfde, al gaan de dagen vrij vlug om. Het was enige dagen wel erg warm in de cel, maar nu niet meer, hoor Bep. Ik zit gewoon met mijn jasje aan. Hoe is het met de grammofoonplaatjes? Is er nog iets bij gekomen? Haal je nu zelf de boeken uit de leeszaal, Bep? Er zijn nog boeken van de A.P. thuis. Misschien kan Diet ze eens meenemen, die is nu wel weer aan het werk. Ze moest nog aan spataderen geopereerd worden. Is moeder weer bij de hartspecialist geweest? Alles goed? Bep, leg je alle dokters- en apothekersnota's apart? Die moeten naar de vzvz gestuurd worden. Dat komt wel. En

wil je het GEB vragen, of ze voortaan de nota voor gas en elektra automatisch van m'n giro laten afschrijven? Dat is makkelijker voor je.

Heel veel liefs, Papa.

Er was een televisieserie over het verzet tijdens de oorlog, door L. de Jong, waarvoor ook Mien Sneevliet was uitgenodigd. (Zie ook deel III van De Bezetting.)

Arthur is Arthur de Jong, zoon van de anarchist Albert de Jong, vergaderstenograaf, bij wie ik heb gewerkt.

Amsterdam, 9 juli 1960

Liefste Bep en kinderen,

Zojuist wezen luchten. Wat een slecht weer, en dat nu de vakanties volgende week beginnen. Ik hoop zo voor jullie dat er wat meer zon en warmte komt. Het is nu 'ouderwets' in de slechtste zin van het woord.

Heb je moeder bedankt voor het geld dat ze me heeft gestuurd, Bep? Kon je met de machtiging de postwissel innen, Bep? Zo niet, neem hem dan donderdag mee, dan zal ik hem wel mogen tekenen. In je brief, en ook tijdens het laatste bezoek, maakte je een veel rustiger indruk, Bep. Gelukkig maar! Dan valt een hele zorg van me af. Dat het bij de krant zo druk zou worden, had ik wel gedacht. Over zes weken, wanneer de Olympische Spelen beginnen, wordt het nog erger. Is er al een nieuwe chef op de steno? Door Jo nu toch chef te maken, zouden ze een hoop problemen kunnen oplossen. Als jullie buiten zijn, mogen jullie me wel zo nu en dan een kaart sturen, hoor. Dat staat tenminste in het reglement. Ja hoor Bep, en wij gaan samen ook nog eens een dag of wat op stap, wanneer ik weer thuis ben. Wat een geluk hè, met dat kampeerrein. Ik kan

me wel zo'n beetje voor de geest halen waar het staat. Genieten jullie er echt van, hoor! Of jullie nu gaan zitten kniesoren, daar verandert toch niets door. Dat doe ik ook niet. Natuurlijk is het verdrietig, van elkaar gescheiden te zijn. Zo'n cel zelf doet me niets, en de muren vliegen me heus niet aan, het is het gescheiden zijn dat verdriet doet. Je hebt gelijk, Bep: daar komt ook een eind aan en daarna zullen we weer lang bij elkaar zijn. Er is nu al een maand om. Die is zo vlug gegaan, daar hebben jullie geen idee van. Het is helemaal niet waar dat de dagen in een cel omkruipen. Zelfs in de dagen, toen ik niets te lezen had, ging de tijd vlug.

Vergeeten jullie niet het vakantieadres te sturen? De keus van de boeken die ik mag lezen is me nog niet erg duidelijk. Wat ik aanvankelijk heb gevraagd heb ik niet gekregen, hoewel me niet duidelijk is waarom je bij voorbeeld wèl geschiedenis, maar niet sociologie mag studeren. Geschiedenisboeken heb ik nu wèl gekregen. Enfin, dat zoeken we later wel eens uit. In elk geval heb ik nu wat te studeren, en naar een geregelde studie staat m'n hoofd toch nog niet erg. Hoe zijn de repetities afgelopen? Wat een schandalige toestand, dat er haast geen leraren in de Montessoriklas les willen geven. Er is, in Nederland althans, sinds Multatuli op velelei gebied nog niet zo heel veel veranderd. Dat er-vaar je dagelijks. Het zou, onder de huidige omstandigheden, wellicht het beste zijn, de Montessori-opleiding volledig van de normale opleiding te scheiden, en bij voorbeeld te verbinden aan het Montessori-lyceum. Maar dat zou dan eerst tot een openbaar lyceum moeten worden gemaakt. En daar verzetten zich weer allerlei standsbelangetjes tegen!

Hebben jullie de grammofoonplaten al terug gehad, Bep? Wat gek hè, als je daar zelf niet aan denkt, wordt

het eenvoudig vergeten. Is er van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis misschien een kaart gekomen voor boeken die ze terug moeten hebben? Is dat in orde gekomen? Jongens, het is ochtend, en ik heb nog de hele dag om de brief af te maken. Ik stop er nu even mee. Misschien is er nog iets dat ik per se zou willen schrijven, maar waar ik niet aan denk als ik zo door blijf babbelen. Tot straks!

Zaterdagmiddag. Zojuist wezen luchten. Mooi weer! Was vanmorgen dus te pessimistisch. Heb ook nog naar muziek geluisterd. Daar heb ik nu de tijd voor. Lees momenteel een boek van Gorki: 'Onder vreemde mensen'. Morgen is het zondag, altijd de vervelendste dag, volgens ieder hier. Maar één keer luchten, geen krant, en dat zijn belangrijke dingen. Hoe staat de tuin ervoor? Welke bloemen bloeien nu? Daar komt de thee, dat is altijd 's middags. Kost twee cent, nog een cent goedkoper dan bij de A.P. Straks zal ik wel naar de Humanist moeten, die komt meestal op zaterdagmiddag. Wanneer de kinderen overgaan, mogen ze dan bij de Slegte een boek kopen, Bep? Zo van *f* 1,50 tot *f* 2,-. Dat doen we elk jaar. Scheren? wordt me net gevraagd door een bewaarder. Vandaag sla ik maar eens over, morgen – zondag – ben ik toch de hele dag alleen: geen bezoek, geen advocaat, niets en niemendal. Misschien kunnen jullie het elektrische scheerapparaat wel terugkrijgen, dat mag (en kan) ik hier toch niet gebruiken.

Als jullie wisten met hoeveel hartstocht ik de krant lees! Zo ongemerkt gebeurt er toch heel wat. En elke week! Ja, we leven echt in een overgangstijd. En de gebeurtenissen zullen zich gaan opstapelen, niet minder worden. Daar komen het Handelsblad en Vrij Nederland. Lectuur voor de zaterdagavond. De brief is bijna

vol, en dan ga ik wat lezen. Er gaat nog heel wat op zo'n twee kantjes, hè!

Bij de Humanist geweest. Nu komt er niets meer voor maandag.

Heel veel liefs van, een stevige pakkerd van Papa.

Jo is Jo Goffree, een collega-stenografe van Het Vrije Volk.

Amsterdam, 16 juli 1960

Liefste Bep en kinders,

Op dit moment zijn jullie je aan het klaarmaken voor de vakantie of misschien al onderweg, of ter plaatse. Het weer ziet er niet zo gek uit. Duimen maar! Vandaag had ik ook met vakantie zullen gaan, en dat is een goed voorteken wat het weer betreft. Bep, wat was het bezoek gezellig, ik zou haast zeggen, feestelijk deze week, hè! Dat komt waarschijnlijk vanwege de school-rapporten en vanwege de vakantie. Wat een gezellige brieven kreeg ik deze keer ook van jullie. Dat geeft een hele rust. Ik scharrel wel op mijn manier. Het valt natuurlijk niet altijd mee, gisteren was ik tamelijk moe, maar vannacht heerlijk geslapen, zodat ik me vanmorgen zo fit voelde als lang niet is gebeurd. De mooie zonnige kaart van Van Gogh hangt bij jullie foto's voor me. Dat was een verrassing! Ik herinner me ook het schilderij van hem waarop gevangenen worden gelucht. Maar ik ga steeds alleen luchten, en hoef dus niet in een rij kringetjes te lopen...

Juist stond het laatste puntje op papier, of ik werd ook echt gelucht. Lekker een half uur in het zonnetje geroosterd. Oma was er donderdag ook, dat heeft ze natuurlijk verteld. Het was gezellig, en ze zal nog wel eens komen.

Weten jullie wat vervelend is? Ik weet het vakantieadres niet, en zal de brief maar naar huis sturen. Dan vind jij hem donderdag wel, Bep. Ik heb het Handelsblad opgezegd, en ga nu de NRC lezen. Ik heb eerst gearzeld, maar ik moet maar proberen er ook hier het beste van te maken. En ik kan het Handelsblad niet lezen zonder me te ergeren aan de burgermanspraak. De NRC is in elk geval zakelijker, en ook beter geïnformeerd. Vandaag een boek van Cronin gelezen: Doktersroeping. Een melodramatische draak, maar zelfs daar heeft een mens wel eens ontspanning aan, zo in een cel.

Zojuist bij de Humanist geweest. Het was dit jaar wel erg moeilijk voor jullie, m'n kinderen, juist al die narigheid in de periode van de overgang. Maar jullie slaan je er goed door, dat is een hele steun voor me. Einmal geht jeder Sturm vorbei, zoals het liedje zegt. Dan zullen we het samen nog eens waarderen en nog meer van elkaar houden. Het is fijn, in je brief te lezen dat jullie zoveel vriendschap ondervinden, Bep. Als ze je maar niet voor een Jehova's getuige aanzien, zoals tante Riek, anders krijgen ze het met mij aan de stok. Er zitten musjes op de vensterbank te tjilpen. Dat is leuk. Ik gooi wel eens wat kruimels op de vensterbank, en ze komen dan later gewoon schooien. Het zijn echte bedelaars! Vakantietoeslag en kinderbijslag kloppen, hoor Bep. Het is verstandig dat je ze er even over hebt geschreven. Tenslotte is het heel belangrijk in deze omstandigheden. Probeer maar wat te ontspannen in de vakantie, Bep. Het is een geluk dat de buurtjes er ook staan, zo is er wat contact en heb je ook 's avonds wat afleiding. Heb je boeken meegenomen? Natuurlijk denk je ook aan mij, dat kan niet anders, maar maak je niet te veel zorg. We zullen wel zien hoe het allemaal

loopt. In gedachten ben ik steeds bij jullie, lach dan maar eens wat tegen de foto's, en voel me rijk, met m'n lieve vrouw en heerlijke kinderen. Hoeveel misère hebben we niet gezien van anderen, die wèl steeds bij elkaar waren en elkaars nabijheid niet meer konden verdragen. Dan is het met ons toch heel wat beter, ook bij tegenwind, zoals nu. Hoe is het met tante Bertha, Bep? Vandaag van de Humanist een mooie kalender gehad, aardig hè. Als ik deze brief klaar heb ga ik 'zaterdagavond' houden. Zaterdag is de gezelligste dag. Dan kun je naar huis schrijven, heb je pas nieuwe boeken gehad, is er een dikke krant en een weekblad, speelt de radio langer en... is er weer een week om. Ook de komst van de Humanist is een prettige onderbreking. Van echte eentonigheid is dus geen sprake, wel ga je andere normen aanleggen en dingen waarderen waar je in het normale leven niet op let. En jongens, hoe staat de tent? Doet-ie het nog goed? Doe je de groeten aan de buurtjes, Bep? Nu, m'n lieverds, geniet van de vakantie, mooi weer en een dikke zoen van Papa.

Tante Riek is Riek Oosterbaan, bij wie de Sneevliets enige tijd ondergedoken zijn geweest.

Amsterdam, 20 juli 1960

Liefste Bep en kinders,

Deze brief zal wel een verrassing voor jullie zijn, maar er is niets bijzonders aan de hand, hoor. Vandaag ben ik overgeplaatst van de Weteringschans naar de Amstelveenseweg. Bij aankomst mag je altijd een brief schrijven, en zo ook nu. Noteer je goed het nieuwe adres, Bep? Bij vertrek van de Weteringschans werd

me gezegd, dat je, wanneer je daarheen gaat om me te bezoeken, wordt doorgestuurd naar de Amstelveenseweg. Enfin, dat komt wel in orde. Wat heb ik de laatste dagen veel aan jullie gedacht met dat slechte weer. Wat een pech, hè, juist in de vakantietijd al die regen. Het is bar. Wat mij betreft, alles zijn gangetje. De overplaatsing is, naar het mij schijnt, een verbetering. De cel is ruimer en wat prettiger gemeubileerd, voor zover je onder deze omstandigheden van prettig kunt spreken. Je krijgt hier vijf boeken in de week, één meer dan op de Weteringschans. Ook dat is een winstpunt. Voor de rest zullen we wel zien. O ja, je kan je hier ook elektrisch scheren, dat gaan we dus doen. Mijn apparaat had ik toch al. Een mens went aan de vreemdste omstandigheden. Wil je geloven dat de overplaatsing me een beetje heeft overrompeld. Je moet je dan op-nieuw oriënteren, maakt allerlei 'fouten' omdat je niet weet wat de 'routine' is, maar ja, dat zijn maar kleinigheden. Jullie foto's had ik zo mooi opgeplakt op een stuk karton, die zijn er nu af gescheurd. Gelukkig zijn ze niet beschadigd. In m'n cel, boven m'n tafel aan de muur, is een soort bord voor foto's e.d. Daar krijgen ze nu een plaats.

De cel is ongeveer zo groot als onze slaapkamer, Bep. Dan heb je een idee, en dat zal je zeker meevalen. Toen ik hier binnen werd gebracht, moest ik eraan denken hoe we hier in de oorlog vaak pakjes hebben gebracht voor oom Henk en voor moeder.

Hoe bevalt het jullie in IJmuiden? Ach, met dat slechte weer valt er natuurlijk niet veel van te zeggen.

Met die verandering van krant pech gehad. Waar het aan gelegen heeft weet ik niet, maar maandag en gisteren was er nu helemaal geen krant. En je rekent er 's avonds zo op, weet je. Maar kom, dat zijn kleinighe-

den. Dat komt wel weer in orde. Radio is hier ook en zal wel zo ongeveer op dezelfde tijden spelen.

Ik spring van de hak op de tak, hè? Maar ja, ik ben meteen gaan schrijven nadat ik hier binnen ben gebracht, en ik ben nog een beetje, van streek is niet het juiste woord, laten we zeggen... vreemd. Dan gaat de brief (hoop ik) vanavond nog weg, begrijp je. Bep, als het weer zo slecht mocht blijven, ga dan eens met de kinderen in IJmuiden naar de bios als er een leuke film gaat.

Wat gaat het allemaal vlug in het leven, hè Bep. Daarom, we moeten maar niet te veel piekeren over de toestand van nu. Dat doe ik ook echt niet. Als jullie je er goed doorheen slaan, dan is mijn grootste zorg weggenomen. De rest zien we wel. Je zei dat Christl bij het Parool weggaat. Waar gaat ze nu werken? Dat is me eigenlijk ontgaan. Wanneer komt ze bij jullie kamperen? Is de tent goed waterdicht, nu het zo stortregent? Als je steeds binnen zit, lijkt het misschien erger dan het is, maar ik hoor die regen maar neersuizen. Wat een vreemd leven zo, hè Bep. Enfin, à la guerre comme à la guerre, zeggen de Fransen. Ik zit hier vlak bij tante Bertha. Die boft er dus misschien nog bij. Allicht dat jij, of moeder, wanneer jullie me bezoeken, ook eens bij tante Bertha langs gaan. Het is een echte kletsbrief, deze keer, maar wat zou er sinds zaterdag gebeurd zijn? Toen heb ik m'n hart zo'n beetje gelucht, en sindsdien heb ik eigenlijk alleen maar zitten lezen, lezen en lezen. Romans waarin de deugd natuurlijk werd beloond, en de ondeugd gestraft. De meeste romans zijn wel erg primitief van opzet, en hebben maar heel weinig met het werkelijke leven te maken. Ja, heel veel schrijvers en schrijfsters zijn brave jongens en meisjes, die de schoolmeester uithangen. Dat merk je pas goed

als je de tijd hebt om te lezen. En dat bedoel ik echt niet sarcastisch of bitter. Het is werkelijk zo. De kalender van het Humanistisch Verbond mocht ik niet mee in de cel nemen, en ligt netjes ergens opgeborgen. Daar heb ik dus maar weinig plezier van gehad. Hoe is het verder in IJmuiden? Sta je dicht bij de buurtjes? Met het slechte weer zullen jullie nog wel eens bij elkaar zitten. Van naar zee gaan zal wel niet veel komen. Ja, ik zou best even een kijkje willen komen nemen... maar daarom niet getreurd. Is die lekkere slager nog in IJmuiden, vlak bij de haven, waar we altijd worst kochten? Zijn de bramen al rijp? Is de pier nu weer opengesteld voor publiek? Gaan jullie nog een middagje met de boot het Noordzeekanaal en een stukje de zee op? Is Gouda nu helemaal van het strand verdwenen? En de groentevrouw? Kopen jullie wel eens een visje of een ijsje? En stinkt het nog zo naar die vismeelfabriek? Vragen genoeg, maar m'n brief raakt vol. En daarom: als het weer nu maar beter wordt, prettige dagen, een stevige zoen, Sal.

In de gevangenis op de Weteringschans liepen Michel Raptis en ik elkaar tegen het lijf, hij op weg naar de dokter, ik op weg naar het badhuis. We holden naar elkaar toe, werden uit elkaar getrokken, en daarna werd ik onmiddellijk overgeplaatst naar de Amstelveenseweg. Daar vlakbij, op de Olympiakade, woonde tante Bertha, de zuster van Mien Sneevliet. Christl was een dochter van Jo Goffree.

Amsterdam, 24 juli 1960

Liefste Bep,

Zondagochtend vroeg. Zojuist wezen luchten. En nu de brief naar huis, die ik vóór twee uur moet inle-

veren. Wat was jij verdrietig, donderdag, Bep. Ik moest er steeds aan denken, en vind je heel erg lief, maar maak je om mij niet zo van streek. Overplaatsing nu betekent heel iets anders dan in de oorlog. Natuurlijk komen zulke herinneringen plotseling om de hoek gluren, zo nu en dan.

Iets anders, voor ik het vergeet. Je mag naast een dagblad ook een weekblad lezen. Ik had als weekblad opgegeven de 'Weekly Review' (verschijnt op maandag) van de New York Times. Daar was geen bezwaar tegen van de kant van de officier. Maar nu zegt men mij hier op het bureau, dat de krantenleverancier het niet kent en er niet aan kan komen. Nou ja. In elk geval wordt het hier in Amsterdam bij de Telegraaf gedrukt. Op het bureau gaven ze me de volgende raad: jij zou rechtstreeks een kwartaalabonnement kunnen nemen, dat dan door de The New York Times moet worden genoteerd op mijn adres in het Huis van Bewaring II (nr. C2/7-C781 enz.) Misschien zou je dat donderdag kunnen doen als je toch naar de stad komt. Het Telegraafgebouw is op de N.Z. Voorburgwal vlak bij het paleis, maar dat weet je wel. Dat zou meteen een mooi verjaarscadeau zijn, waar ik heel blij mee zou zijn.

Ja Bep, je hebt gelijk, als je wat nader met mensen te maken krijgt, sta je vaak verstoeld van hun egoïsme, al is gelukkig soms ook het tegendeel waar. Maar ach, wat kunnen de burens ons eigenlijk schelen. Ze hebben je geholpen met het kampeerterrein. Dat was fijn en verreweg het voornaamste. Dat ze met hun eigen kliekje willen zijn is wel typerend, maar jullie staan nu mooier en rustiger, en jij bent ontheven van allerlei plichtplegingen. Zo is het dus het beste, al voelde je je terecht een beetje gegriefd. Laten we hopen dat het goed weer

wordt, dan gaan jullie lekker naar het strand. Hebben jullie al wel eens een dagwandeling gemaakt, zo langs het strand? Enfin, daar moet ik me niet mee bemoeien. Jullie redden het best. Wat mij betreft, maken jullie je geen zorg, hoor. Het is hier werkelijk iets beter dan op de Weteringschans, je voelt je iets 'vrijer', misschien een gekke uitdrukking als je in een cel zit. Het verschil zit in allerlei kleinigheden, maar bij elkaar genomen zijn ze toch belangrijk. Wil je de groeten doen aan je vader, aan Annie en aan Wim, Bep? Het is toch prettig, dat ze niet onverschillig zijn. Dat valt toch weer mee. Je hoeft hier 's avonds pas om 10 uur te gaan slapen, en hebt tot zo lang radio. Dat scheelt dus een heel stuk. Willen jullie geloven dat ik er nog aan moet wennen, en dat ik 's morgens om 7 uur nog niet uitgeslapen ben. Het lijkt wel of m'n lichaam de schade wil inhalen voor het tekort aan rust van de afgelopen jaren. Zo heeft zelfs de donkerste wolk een zilveren rand, om met Charley Chan te spreken... Het zakschaakboekje nog niet gekregen, ik weet niet waarom. Maar vandaag of morgen zal het wel komen. Zo in z'n eentje heeft een mens veel tijd om na te denken. Het verdriet me natuurlijk, van jullie gescheiden te zijn. Soms maak ik me er een verwijt van, dat ik thuis wel eens te onverschillig of ruw was. Maar het leven is ook zo ontzettend moeilijk voor ons geweest, Bep, het heeft ons, naast veel geluk, een portie problemen te dragen gegeven, mensenlief. Dan altijd evenwichtig en geduldig te blijven valt niet mee. Maar toch moet het, en wat dat betreft heb ik maar al te vaak gefaald. Ik schrijf dat niet als 'berouwvolle zondaar', maar toch wel in de hoop het een beetje goed te maken als ik tegenover jullie, of een van jullie wel eens onrechtvaardig ben geweest. En met het vaste voornemen het in de toekomst beter te

doen. Als dat geen zondagsbrief is, dan weet ik het niet... Nu lieverds, geniet maar fijn van de vakantie. Tot donderdag en heel veel liefs, Papa.

Zaterdagavond, 30 juli 1960

Allerliefste Bep en kinders,

Wat was dat pech met bezoek deze week, hè. Die arme boy die voor niets aan een verkeerde ingang stond te wachten, en dat nog wel terwijl hij een dag eerder van zijn trektocht thuis was gekomen om het bezoek niet te missen. En die arme meidemeid, die naar hem aan het zoeken was. En mama en ik in angstige spanning aan het wachten op jullie tweetjes, terwijl kostbare minuten van het bezoekkwartiertje verstreken. Wat een geluk dat er zo'n vriendelijke bewaarder was en alles op het laatste ogenblik toch nog in orde kwam. Ik zei tegen je, m'n jongen, dat je dat niet had moeten doen, een dag eerder terug te komen ter wille van het bezoek. Maar ik wil je wel zeggen m'n jongen, dat dit het mooiste verjaarscadeau was dat ik van m'n leven heb gehad, en dat ik nooit zal vergeten. Papa heeft geprobeerd steeds flink te zijn, maar nu heeft hij tranen in de ogen. Wel, met zo'n flinke vrouw en kinders moet ik toch ook een goed voorbeeld geven. We maken er vreugdetranen van, omdat ik woensdag jarig ben! Uitbundig zal het feest deze keer niet zijn, maar jullie zullen er toch wel iets van hebben gemaakt. Een taartje misschien, en 's avonds lekker eten. Wel, in gedachten ben ik dan ook thuis, neem een plak ontbijtkoek met boter uit m'n kastje en eet dat als taartje op. Nu, Beppeke en kinders, gefeliciteerd met de verjaardag van die ouwe dibber, zullen we maar zeggen. Het echte feest vieren we ook nog

een keer hoor, wanneer ik weer thuiskom! Donderdag, na het bezoek, ontving ik de post, een brief van jou, Bep, en een van oma, en gisteren ontving ik ook een ansichtkaart, helemaal uit Noorwegen, van Albert de Jong en zijn vrouw. Leuk, hè! Ach ja, in moeilijke omstandigheden zijn er toch ook altijd nog goede verrassingen. Zo was ik ook erg blij donderdag van je te horen, Bep, dat tante Mietje nu toch ook heel belangstellend is, en dat ze alleen eerst niets van zich liet horen omdat ome Manus zo ziek is. Dan ben ik echt onrechtvaardig, toen ik in een vorige brief nogal bitter over ze schreef. Wil je ze de groeten doen, Bep, en vooral het beste wensen voor de gezondheid van ome Manus?

Heerlijk Bep, dat het in IJmuiden zo prettig is. Nu komen jullie toch wel iets tot rust, na al die emoties. Vandaag was mijn laatste vakantiedag geweest. We zullen maar zeggen: dat zit er weer op... Wat leuk, dat die mevrouw bij je staat die je nog uit de Camperstraat kent. De bel gaat. Bedtijd. Morgen verder.

Zondagochtend, jullie liggen misschien nog in de tent (voor achten). Goeiemorgen, dus! Zijn de dames en heren nog niet uitgeslapen?

Bep, kun je weer iets op mijn kantinekening laten bijschrijven? Al kun je hier niet veel uitgeven, de kosten lopen gauw op. Alleen de krant en overhemd laten wassen komt al op een daalder in de week. Deze week uit de bibliotheek verhalen van Tsjechov, waar ik erg blij mee ben; drie boeken van Jan Mens, die wel een vlotte verteller is, misschien wat al te vlot, maar dat mag niet hinderen; de herinneringen van mevrouw Roosevelt aan haar man, een politiek boek dus. Dan nog wat weekbladen. Bij elkaar voldoende om de week mee te vullen. Het valt nogal mee hè? Studieboeken zijn er niet bij, maar daar staat m'n hoofd toch

ook niet naar op het ogenblik. Wat ontspanning is me het liefst. Dan kun je je gedachten wat laten gaan. Alles herinnert je aan iets uit de buitenwereld, of van vroeger. Toen ik het boek van Tsjechov kreeg, dacht ik aan een toneelstuk van Tsjechov dat ik in Santiago op uitnodiging van de Benados heb gezien. De inhoud weet ik niet meer precies, maar er kwam een dokter in voor, zijn vrouw die zich nogal verveelde en avontuurtjes zocht, zoiets tenminste. En Jan Mens schreef eens, in de tijd van de OSP, nogal opstandige lectuur onder de schuilnaam Jan Rebel. Dat is lang geleden.

Ze gaan nu juist kerkelijke liederen zingen, ter ere van de zondag. Dat is dus net als in het ziekenhuis. Alweer een herinnering. En nu zingen ze Ave Maria, van Schubert. Ook dat herinnert me aan Zuid-Amerika, toen ik het eens hoorde en dacht: wat moet iemand veel verdriet gehad hebben om zulke muziek te kunnen maken. Die gedachte was misschien wel dwaasheid, en was ik zelf verdrietig op dat ogenblik. O, o, wat is dat een moeilijke tijd geweest.

Beppeke, mocht je moeder spreken, wil je haar dan bedanken voor de brief en haar zeggen dat ik haar over een paar dagen terugschrijf? Gaan jullie nog een keer met het bootje de haven in, Bep? Nu moet ik zuinig met m'n woorden worden, die laatste regels. Dan ben je altijd bang misschien iets vergeten te hebben! Maar ik geloof het niet. In elk geval: we zien elkaar donderdag weer, en veel eerder krijgen jullie de brief toch ook niet. O ja, ik heb een dubbelstekker gekregen en scheer me nu elektrisch. Wel, de brief is vol. Heel veel liefs en een verjaardagspakkerd, Papa.

De Benados waren politieke vrienden, die mij hebben geholpen toen ik voor de Vierde Internationale in Chili was.

Amsterdam, 7 augustus 1960

Liefste Bep en kinders,

Zondagochtend, zojuist wezen luchten. De verjaardagenweek zit er weer op. Gisteren kreeg ik nog jullie gelukwensen met gedroogde duinplanten, jouw brief, een brief van Bram en Miep en een mededeling dat Jo namens m'n collega's f 10,- op mijn kantinerekening had gestort als verjaarscadeau. Dat was toch wel erg leuk. Ook de telegrammen op m'n verjaardag hebben me bijzonder getroffen. Beppeke, zou jij Jo willen bel len en alle collega's willen bedanken voor hun medeleven? Zeg maar dat ik het erg fijn heb gevonden, en dat zoiets een hele steun voor me is. Wil je tante Mietje ook nog bedanken voor haar kaart en haar het beste wensen met ome Manus? Ten slotte, Bram en Miep m'n hartelijke groeten en dank overbrengen? Jullie gelukwens met de bloemen hangt nu voor me, met jullie foto's en kaarten. Ik ben blij met die f 10,- op m'n kantinerekening. Jou onder deze omstandigheden steeds om kantinegeld vragen, doe ik niet graag. Maar toch, iets geld heeft men wel nodig. Ik doe heel zuinig, rook niet meer, het snoepen beperk ik tot een rolletje pepermunt per week, maar er zijn altijd kosten. Overhemd wassen (0,75!) krant, weekblad, fruit (en dat moet je wel nemen, want dat krijg je hier niet), terwijl het eten (vaak kool en bonen) niet zo rijk aan vitamine is. Vorige week een dubbelstekker voor m'n scheerapparaat, komende week moet ik m'n schoenen laten maken. Je ontkomt niet aan zulke uitgaven. Beppeke, ik ben erg blij dat je contact hebt opgenomen met mr. Smeets i.v.m. de brief die je van de A.P. zou krijgen. Jij zit met de zorg om het gezin op het ogenblik, je doet het rustig en verstandig, en ik wil niet graag overal m'n neus in steken. Ik kan me voorstellen dat je een

bedankje naar het A.P. hebt willen sturen toen ze dat op prijs schenen te stellen, maar ze hadden geen enkel recht dat van je te verlangen. Op 10 juni werd ik gearresteerd, had toen nog 3 weken vakantie te goed (de vakanties lopen van mei tot mei), m.a.w., het was *normaal* dat jou 1 juli een maand salaris, plus vakantietoeslag, plus kinderbijslag werd uitbetaald. Het salaris wordt immers altijd achteraf betaald, d.w.z. 1 juli ontvang je het salaris over juni. Heb ik goed begrepen dat ze je voortaan een voorschot willen geven waarvoor je een *schuldbekentenis* moet tekenen, dan hebben ze wel de meest immorele vorm gekozen. Maar kom, laat ik deze brief niet verknoeien met te veel ruimte voor dergelijke dingen. Het voornaamste is dat thuis alles goed gaat, ook als dat zou betekenen dat ik, wanneer ik weer vrij ben, een schuld van enige duizenden guldens aan de A.P. zou hebben. Doe in deze echter niets zonder mr. Smeets te raadplegen.

Een bewaarder zei me, dat jullie op fotopapier mogen schrijven. Als je dus bij Winter of Lorjé (of waar dan ook) fotopapier met *smalle* liniëring koopt, kan er toch nog heel wat in zo'n brief. Het zakschaakspel ontvangen. Het is net als met puzzels: ik weet er niet goed weg mee. Maar toch geeft het me tijdverdrijf, en dat is het voornaamste. Ik 'zit' nu al haast twee maanden, die zijn in elk geval voorbij. Soms kun je het wel eens benauwd krijgen van kleine dingetjes. Dan kun je je een woord niet herinneren of een naam, of weet-ik-veel. Dan voel je dat je geïsoleerd bent en denk je: O, had ik maar een woordenboek, of een atlas. Ach, dat zijn maar kleinigheden. In werkelijkheid kan ik het alleen zijn heel goed verdragen, anders zou ik er wel met de dokter over gaan praten. Toch, helemaal zonder contact ben je toch ook niet steeds. Vorige week moest ik

in een cel wachten, met een leuke jongen van een jaar of zeventien, die met zijn vriendjes de brandie had willen uithangen en een stommitieit had uitgehaald. Ik heb hem op z'n huid gegeven. Gevraagd of ie z'n leven wilde verprutsen op die manier. Hij was een beetje verbouwereerd, en m'n 'predikatie' zal wel niet veel geholpen hebben, al hoop je natuurlijk van wel. In elk geval geeft het je even het gevoel dat al die verloren tijd voor een ander misschien toch iets nuttigs heeft opgeleverd. Nou ja. Als jullie er maar niet te veel onder gebukt gaan, dat is het voornaamste. Voor de rest: iemand voor straf opsluiten in een cel vind ik iets zo stompzinners, dat ik me er steeds weer over verbaas. Laten we eens aannemen dat de burgerlijke maatschappij de hoogste en ideale maatschappijvorm zou zijn, natuurlijk met tekortkomingen, maar die verbeterd moeten worden. Denken ze dan heus die verbeteringen tot stand te kunnen brengen door mensen in een cel op te sluiten en hun dagen nutteloos te laten doorbrengen? Enfin, we zullen ons daar maar niet te zeer in verdiepen. De vakantie schiet al weer op, hè. Plakken jullie er nog een paar weekjes aan? Heel veel liefs, Papa.

Bram en Miep: vrienden uit de jeugdbeweging. Bram werd later directeur van het A.H. Gerhardhuis, waar Mien Sneevliet woonde.

Amsterdam, 14 augustus 1960

Lieve Bep en kinderen,

Zondagochtend, half 9. Zijn jullie thuis, dan staan jullie net op. Zijn jullie in IJmuiden dan is de boel al aan kant. Met dit slechte weer zullen jullie wel thuisgebleven zijn. Intussen ben ik overgeplaatst naar een an-

dere cel (in dezelfde gevangenis) en er iets op vooruitgegaan. Hier zijn ruiten van gewoon glas en niet van matglas, zodat ik de (grauwe!) lucht kan zien. Bovendien kan ik, als ik me in een hoek van de cel pers, de toren van een kerk zien en dus steeds weten hoe laat het is. Dat is een klein stukje vrijheid, zullen we maar denken. Deze week heb ik de brief van thuis nog niet ontvangen. Vreemd. Misschien omdat je er een briefje aan de directeur bij had gedaan, Bep? Ik weet het niet. Maar elke 'complicatie', hoe klein en onschuldig ook, betekent hier: vertraging. Intussen heb ik wel de New York Times ontvangen. Bedankt hoor, voor dit verjaarscadeau! Het is een hele afwisseling, dergelijke dingen in de cel. Zo blijf ik tenminste ook een beetje op de hoogte van wat er in de wereld gebeurt. En dat is niet een klein beetje. Alleen al in die 9 weken dat ik nu 'zit' is er heel wat schokkends voorgevallen. Wat fijn, dat het nu met het salaris in orde is, Bep. In elk geval is dat een zorg minder totdat er een vonnis wordt gewezen, maar dat duurt nog wel even dacht ik. Wat fijn ook dat m'n collega's eventueel hadden willen bijpassen. Zulke dingen geven moed. Wil je ze vooral bedanken en m'n hartelijke groeten overbrengen, Bep? Ze zullen het wel druk krijgen, nu eerstdaags de Olympische Spelen beginnen.

Heb gisteren zo zitten lezen, de hele dag, dat m'n ogen er pijn van deden toen ik naar bed ging. Zal het vandaag maar wat kalmer aan doen. Vanaf 12 uur is er radio, dat geeft ook afleiding.

Zojuist wezen luchten, op zondag maar één keer. Er was zowaar een schuchter zonnetje! Haast te verlegen om zich te vertonen na wat de regen de afgelopen week gepresteerd heeft. Toen dacht ik: jullie zullen toch wel weer buiten zijn.

Gisteren was de Humanistisch verzorger er weer, na een afwezigheid van 3 weken. Hij was met z'n gezin naar de Eifel geweest. Hij zei dat er, vooral met kinderen, niet veel aan is aan zo'n reis bij zulk slecht weer. Dan hebben jullie het nog niet zo slecht gedaan, daar in IJmuiden.

Ik heb hier 'gesolliciteerd' om te kunnen helpen in de bibliotheek, in de plaats van een ander die zaterdag naar huis is gegaan, maar heb nul op het rekest gekregen. Wel, even goede vrienden zullen we maar zeggen...

Jij geeft aan de heer Troelstra even door dat jullie weer thuis zijn, Bep? Dat is het verstandigst. Deze brief is een beetje rommelig, maar dat komt omdat ik jullie brief nog niet heb ontvangen. Anders antwoord ik daar meteen op. Nu hebben mama en ik donderdag al zo'n beetje over alles gesproken. Hoe heerlijk het ook is wanneer de kinderen komen, toch was het donderdag voor één keertje ook wel fijn dat we saampjes wat hebben kunnen praten, hè Bep? Juist door zo'n gedwongen scheiding voel je, hoezeer je bij elkaar hoort. Maar nu wacht ik al weer met verlangen naar a.s. donderdag om ook de smoelen van de kinderen te zien! Dat hebben we best getroffen, hè Bep, met dat span van ons. Maken jullie er thuis maar het beste van, zonder te veel over mij te piekeren. Ook dit behoort nu eenmaal bij ons leven. Hoe het ook zij, ruim twee maanden zitten er al op, en we zullen maar hopen op een zo goed mogelijke afloop. Doet de brommer het goed, Bep? Voor een onderhoudsbeurt (ketting spannen, smeren e.d.) moet hij op maandag- of dinsdagochtend bij Cor gebracht worden, dan is hij 's middags klaar. Gaan jullie nog een keertje naar de bios? De ballade van een soldaat (in de Uitkijk) moet *heel* mooi zijn, Wilde aard-

beien (in Kriterion) trouwens ook. Kinders, ter aanmoediging voor het nieuwe schooljaar mogen jullie van papa's rekening ieder een Prisma-boekje kopen. Mama schiet het geld wel voor, hè mam? Veel liefs, Papa.

Amsterdam, 21 augustus 1960

Liefste Bep en kinderen,

De vakantie zit er weer op. Het weer is slecht geweest, maar toch zal het jullie wel goed hebben gedaan, zo'n maandje eruit. En dat mag ook wel, bij alle zorg die het gezin nu heeft te verwerken. Hoe heb jij het gehad daar op Texel, Bill? Mama heeft me je brief gestuurd, die gaf me een prima indruk. Dat valt niet mee, hè, zwoegen op het boerenland. Maar ze hebben je wel verwend, geloof ik: een groot stuk pudding, een koek, wel ja, meneer doet niet minder. Laat me donderdag maar eens zien of je eelt op je handen hebt gekregen. Hoeveel heb je verdiend? Dat is vast voor de vakantie volgend jaar, zeker? Voor de radio hoorde ik, dat er feest was op Texel. Wie het eerst een koek doorsloeg, kreeg een prijs. Heb jij dat ook gezien? En heb je ook op een koek gemept? Of eet je ze liever op? Hoe ging het met de regen? Werkten jullie dan toch door, buiten? Of gingen jullie schuilen? Dat zal nog wel eens voorgekomen zijn, hè?

Jongens, ik heb een heel gezellig boek gelezen: Kinderen van 'De aartsbisschop', van Norman Collins. De intrige heeft niet veel om het lijf, maar de beschrijving van het leven in een weeshuis is zo levendig, dat van de kinderen zo gevoelig, en dat van een super-christelijke leiding zo scherp en geestig, dat het een genoegen is het boek te lezen. Misschien is het wel in de leeszaal, anders kan het zeker aangevraagd worden.

Even mijn tafeltje verplaatsen. De zon schijnt nu in de cel, en daar willen we van profiteren! Bep, ik heb van Bram en Miep f 5,- op mijn kantinerekening gekregen. Wil je ze hartelijk bedanken? Het is toch wel heel aardig. Ze schreven me, dat de adjunct-directrice weggaat. Dat is dus feest voor ze. Het bestuur zal nu wel geen adjunct-directrice meer aanstellen zonder Bram er in te kennen. Dat komt dus wel in orde. Moeder zal het ook wel fijn vinden. Hoe ze het ook in het Gerhardhuis naar haar zin heeft, de adjunct-directrice was toch wel een probleem. Wat het weekblad van de New York Times betreft heb ik pech: dat wordt eind september opgeheven. Ben je nog bij Jo geweest, Bep? Zij zou uitstekend zijn voor adjunct-directrice, maar ze zal daar wel speciale diploma's voor moeten hebben. Hoe is het met haar en met de andere collega's? De kaart van de steenuil hangt op het bord met foto's. Ik krijg al een hele verzameling. Van de gedroogde bloemen hangt er één enigszins voorover en is open gaan staan. Dat is wat een leuk gezicht. Ach, we maken er maar het beste van. Als jullie dat ook maar doen, hoor!

Daar wordt een vork gebracht, dan is het bij twaalfen en komt zo het middageten. Daarna de brief afgeven. De rest van de dag: wat lezen en naar de radio luisteren. Boeken heb ik nog genoeg. Om half 3 is er op de radio: tussen 10+ en 20-. Dat is dus voor teenagers. En ofschoon ik die tijd achter de rug heb en eerstdaags grootvader word, luister ik er speciaal naar, want dan hoor ik plaatjes die thuis altijd strijd uitlokken over het geluidsvolume van onze radio. Nu kan dat niet, in de cel kan je de sterkte van het geluid niet veranderen. Nu, Beppeke en apen van kinderen, dat is het dan weer. We geven de moed niet op, hoor!

Heel veel liefs en tot donderdag maar weer. Daag!!!
Papa.

Amsterdam, 3 september 1960

Liefste Bep en kinders,

Hoera, Karin mag nu toch op bezoek komen! Een verzoek van mij daartoe is toegestaan, donderdag kan ze dus meekomen. Dat wordt een heel weerzien. Het is veel beter zo. Dat ze heeft gezegd 'ik weet niet eens meer hoe hij eruit ziet' bewijst wel hoe groot het gevaar van vervreemding is. Nu ze me voortaan eens per week zal zien, verdwijnt ongetwijfeld het gevoel bij haar dat ik 'weg' ben. Het zal een hele vreugde zijn, onze grote kleine meid te horen babbelen. Wat leuk Bep, dat jullie met z'n drietjes naar Dorus zijn geweest. Dat was vast een heel feest. Je zal er wel over hebben geschreven, maar die brief heb ik nog niet. Beppeke, uit je brief begrijp ik hoe moeilijk het allemaal voor je is, hoe flink je ook bent. Konden we maar eens rustig een uurtje samen praten, maar dat gaat nu eenmaal niet op het ogenblik. Ik weet dat je, uitgaande van de belangen van het gezin, in vele opzichten gelijk hebt. Je moet wel eens het gevoel hebben gehad en misschien nog hebben, dat ik jullie ter wille van mijn idealen heb verwaarloosd. Als dat waar is, dan toch, ik zou haast zeggen ondanks mijzelf. Maar van de een wordt nu eenmaal meer gevraagd dan van de ander, en ik kan de dingen niet half doen. Maar toch, en dat weet je, hoe druk ik het ook had, mijn gedachten waren altijd bij jullie, en zo is dat ook nu. Kon ik me een uurtje vrijmaken, dan deed ik dat niet om een boek te lezen, hoezeer ik ook achter was geraakt met lezen, maar om bij jou en de kinderen te zijn. Dat weet je. Toch kan ik je gevoelens maar al te goed begrijpen, en ik weet hoe je geleden hebt en lijdt onder een zo zware taak. En voor de kinderen is het ook heel moeilijk. In normale tijden was ik waarschijnlijk een rustige, brave

huisvader geworden, de voortzetting van de schuchtere jongen die ik eens was en die je wel tegen de hele wereld wilde beschermen. Maar we leven nu eenmaal niet in normale tijden. Hoeveel onschuldige, brave vaders en moeders en kinderen zijn er in de oorlog niet vermoord. Vaak moet ik aan mijn nicht Betsy denken die altijd zei: Sal, jij moet bokser worden, jij bent zo sterk, je wordt vast kampioen. Later ging ze met haar vijf kinderen de gaskamer in. Wie kan zich het onpeilbare verdriet van een moeder indenken van wie de kinderen worden weggenomen om te worden vermoord? Wel, ik ben bokser geworden, bokser voor een zaak die althans wil trachten te voorkomen dat zulke verschrikkingen ooit weer voorkomen. Misschien zelfs een sterke bokser, maar toch niet sterk genoeg om m'n tranen tegen te houden als ik over zulke dingen schrijf. Toch weet ik, ook op die manier het gezin te helpen beschermen, zij het op een ander plan, dan alleen maar door geld te verdienen en veel thuis te zijn.

Wat fijn, hè Bep, dat mijn collega's zo meeleven, het is een goed stel. Hoe gaat het werk met de nieuwe chef? Is Jo nogal over hem te spreken? Wil je tante Mietje bedanken voor het geld dat ze op mijn kantine-rekening heeft gestort? En wil je tegen m'n neef Maurits zeggen dat hij voor het aanvragen van een bezoek aan de directeur van het Huis van Bewaring moet schrijven? Gaat het allemaal wel naar wens? En hoe is het met moeder, Bep? Heeft ze al van de internist gehoord wat eraan scheelt? Ik werk nu geregeld in de bibliotheek, en de dagen gaan vlug om. Bovendien heb ik nu een vrije keus van boeken, en daar maak ik een dankbaar gebruik van. De behandeling is correct, al ware het natuurlijk te wensen, dat er voor politieke gevangenen andere voorschriften waren, zoals dat in veel

landen het geval is. Hebben jullie nog last van netelroos gehad? Nee hè, dan had ik het wel gehoord. En Bep, wat doe jij zoal 's avonds? Veel lezen? Naar de tv kijken? Of nemen de kinderen je nog veel in beslag? Dat zal ook wel, hè? Het is een echte mannenvraag: nu ze toch zo blijven zeuren bij de A.P., zou ik de zaak maar helemaal in handen geven van mr. Smeets, Bep, tenzij het maandag in orde is gekomen. In ieder geval moet je weten waar je aan toe bent.

Er gaat nog heel wat in zo'n brief hè? Ik ben er wel een paar uur mee bezig. Ik schrijf altijd op zondagochtend, dan ben ik in mijn gevoel toch een beetje thuis. Hebben jullie nog wel eens iets van oom Andries gehoord? Is moeder weer wat rustiger? Ja, er zijn heel wat vragen die voor jullie eigenlijk normale dingen zijn.

Daar wordt de vork gebracht, daarna komt het eten, op zondag altijd met wat vlees. Gelukkig ben ik een gemakkelijke eter, dat levert dus nooit problemen op. Bep, we geven de moed niet op, hoor! Het heeft zo weinig zin te piekeren hoe dit of dat had kunnen zijn. We moeten van de feiten uitgaan, en daar het beste van proberen te maken. Dat doen jullie ook, dat weet ik wel. Alleen, soms is het wel eens moeilijk, en jij zit intussen met de zorg. Wel, tot donderdag, heel veel liefs van Papa.

Dorus: Tom Manders, een Amsterdamse variété-artiest.

Amsterdam, 11 september 1960

Liefste Bep en kinders,

Wat gezellig hè, dat Karin er deze keer bij was tijdens het bezoek. Maar wat vreemd, dat, terwijl eerst zowel aan jou, Bep, als aan mij wordt meegedeeld dat

bezoek voor haar voortaan is toegestaan, tijdens het eerste bezoek te kennen wordt gegeven dat dit slechts voor één keer gold. De teleurstelling was des te groter, en vooral voor Karin. Als men om psychologische redenen, zoals dat met grote woorden heet, geen kinderen van die leeftijd op bezoek wil hebben, dan is dat toch in lijnrechte tegenstelling met de wijze waarop men hier te werk is gegaan. Het is verbijsterend. Het is onbegrijpelijk, dat moeder (in tegenstelling tot de medewerking die zij van de zijde van de rechter-commissaris en in het Huis van Bewaring kreeg) mij hier niet mocht bezoeken ter bespreking van haar definitieve tekst voor de tv. De uiteindelijke 'toezegging' dat zij dan maar een brief moest schrijven, betekende een fatsoenlijke weigering omdat de korte termijn geen correspondentie meer toeliet. Zulke dingen stemmen mij bitter, zij zijn de nagedachtenis van oom Henk onwaardig en getuigen van gebrek aan respect voor zijn weduwe. Het is ongehoord! De mededeling dat zij er maar tijdens het bezoek van het gezin (15 minuten!) over moest praten, maakt duidelijk dat de directeur over de vraag of over dergelijke zaken met een gedetineerde mag worden gesproken, niet in twijfel verkeerde.

Wij zijn wel eens onrechtvaardig tegenover moeder geweest omdat we wel eens dachten dat ze zichzelf zocht als ze in werkelijkheid ons, of anderen, wilde helpen. Ze doet het alleen op háár manier, wil dat niet laten merken en sluit zich op. Maar haar hele leven is dienen geweest, dat moet dus wel het wezen van haar karakter uitmaken. Dat is zeldzaam, en stempelt haar tot een bijzondere vrouw. Als ik deze drie maanden cel nodig heb gehad om tot dat inzicht te komen, dan heeft het tenminste nog enige zin gehad. Hoe is het

met jou, Beppeke? Druk met de huwelijksvoorbereidingen voor onze oudste? Je zal zien, op die manier vliegt de tijd om. De baby is er voor je het weet, en dan zijn er weer nieuwe (prettige) beslommeringen die de zorg doen vergeten. Heel veel liefs voor allemaal. Sal en Papa.

Amsterdam, 18 september 1960

Liefste Bep en kinderen,

De NRC schreef heel waarderend over de tv-uitzending, en sprak over de 'moedige revolutionair-socialist Sneevliet'. Jullie hebben natuurlijk gekeken. Was het goed? Fijn dat ik moeder nog even heb kunnen spreken. Ten slotte is deze nare kwestie toch correct opgelost, en ik heb de directeur daarvoor ook mijn erkentelijkheid betuigd. Hoe is het thuis? Druk met de voorbereidingen voor het huwelijk? We worden nu toch een dagje ouder, hè Bep, met een getrouwde dochter. Aan jou was te zien dat je het weer druk hebt, Bep, maar ja, is die trouwpartij eenmaal achter de rug dan nemen jullie met z'n drietjes er thuis maar eens een rustige tijd van, doen hoor! Ik wou Jo een kaart sturen, maar nu kan ik me haar adres niet meer herinneren. Dom, hè! Raad eens van wie ik een brief kreeg... van die ouwe Lutheraan. Waar ik de eer aan te danken heb weet ik niet. Het was een domme, verwarde brief, natuurlijk vreselijk geheimzinnig, hij schreef over A. v.d. P. als hij P.v.d.A. bedoelde, en zulke dingen meer. Onder het mom van solidariteit geschreven, behelsde het artikel enige gemene insinuaties. De man is nog dezelfde als vroeger, de hemel beware me voor zulke 'vrienden'. Een enkele keer ontvang ik wel eens van deze of gene een brief, die dan gelukkig welgemeend

is. Maar toch, de meeste behoefte heb ik toch aan brieven van thuis. Al schrijven jullie over koetjes en kalfjes, uit al die dagelijkse huiselijke problemen 'proef' ik als het ware de toestand thuis, en begrijp ik dat jullie het, ondanks alle zorgen, wel rooien. Vraag eens of Jo me schrijft hoe het met haar en de kinderen gaat. Jo is een prachtvrouw, en als ik aan haar denk beschouw ik haar altijd zo'n beetje als familie. Ze is altijd bescheiden, maar als er zorgen zijn is ze altijd de eerste om bij te staan. En ze heeft het zelf werkelijk toch moeilijk genoeg. Behalve het bibliotheekwerk moet ik nu ook stencils tikken voor de radiokrant voor de gedetineerden. Er is werk genoeg, de dagen zijn zo om. Dat is wel fijn, want zo'n gevangenis is maar een sombere, troosteloze instelling.

Hoe gaat het met tekenen, Bart? Als je mooi kan tekenen kan niemand je dat afnemen, ook niet een leraar die je alleen maar figuren wil laten tekenen. Dat komt later dan wel weer goed. Weet je nog dat je die tekening maakte van die vechtende jongens? Dat vond papa wel heel knap.

Van jou kreeg ik een fijne brief, Bep. Schrijf maar gerust over de dagelijkse zorgen, hoor, dan kan ik toch nog een beetje een steun voor je zijn. Wat leuk van de Van Herwerdens en van allen, die zo meeleven. Ach, een mens staat nooit alleen, hoe moeilijk het soms kan zijn in het leven. Het gaat erom, je niet af te sluiten voor anderen en de mensen te nemen zoals ze zijn. Het is waar, ze zitten vaak verstrikt in hun eigen problemen, maar als je dat begrijpt ben je ook niet zo kwetsbaar als ze eens op een eigenaardige manier reageren. Dat doen ze niet zo zeer uit vijandigheid als wel omdat ze met zichzelf geen raad weten, en dat voor geen geld ter wereld zouden willen erkennen, ook niet voor

zichzelf. Heb je scrabble van mama gewonnen, Bart? Nu, van mij krijg je een partijtje voor je broek wanneer ik weer thuis ben, hoor! Ik bedenk nu al allerlei lange woorden die ik dan kan gebruiken. Doe je de groeten aan Miep, Bep? Ze is toch wel hartelijk. En ook aan de Blaauws, en aan alle buurtjes? Dat is het dus weer. Zo eten, daarna luchten, dan wat lezen en naar de radio luisteren. Tot de zondag voorbij is. Wat doen jullie vandaag? Heel veel liefde van Papa.

De Blaauws: de familie van Bep van vaderszijde.

Amsterdam, 25 september 1960

Liefste Bep en kinders,

Jammer genoeg heb ik geen toestemming om naar het stadhuis te komen. Het is toch een heel bijzondere gebeurtenis, wanneer je dochter gaat trouwen! Bep, ik moet jou iets vragen. In mijn cel heb ik een plantje staan, ik geloof dat het een kamerlinde is. Waarschijnlijk geef ik te veel water, maar de plant doet het slecht. Een grassprietje en wat onkruid in dezelfde pot varen er wel bij. Wil jij eens informeren hoeveel keer je een kamerlinde water moet geven? Het is maar een kleinigheid, maar het is jammer als de plant verdort. Hij stond er mooi bij toen ik in de cel kwam.

Wat gezellig hè, dat Karin nu ook op bezoek komt. Ze had haar haar zo mooi gekamd, ter ere van het feest. Ze zag er opgewekt uit. Ik heb zowaar een druk leven in de gevangenis. De bibliotheek wordt gereorganiseerd (er zijn veel nieuwe boeken) en daar is heel wat werk aan verbonden. Van 's morgens 9 uur tot 's middags 6 uur ben ik in de weer, daarna eten, tot tien uur wat lezen, naar de radio luisteren of wat zitten puz-

zelen met schaaakstukken. Bep, als het zonder hoge kosten gaat, wil je dan eens een foto laten maken van de huiskamer? Voor in de cel? Daar komt de koffie, dat is de eerste 'etappe' van de zondag. Die duurt wel het langst, omdat er maar één keer luchten is. Met veel spanning volg ik de gebeurtenissen in Frankrijk. Behalve het manifest van Sartre zijn er talrijke vooraanstaande intellectuelen die zich openlijk achter de Algerijnse vrijheidsstrijd scharen. Zelfs de voormalige secretaris-generaal van politie in Algiers heeft verklaard, dat hij het Franse optreden in Algerije niet meer voor zijn geweten kon verantwoorden. En volgens de bekende dichter Veron is het huidige verzet van even groot belang voor de democratische vrijheden als het verzet uit de oorlog. Dat is een frisse wind, en hoe dik de muren van een cel ook zijn, hij waait er toch doorheen!

Hoe is het nu met moeder? Ze schrijft weinig, ik denk dat het haar te veel emoties kost. Het is heerlijk post te ontvangen, en ik heb Jo gevraagd me eens te schrijven. Ik ben toch wel benieuwd hoe het op het werk gaat. Mocht je de personeelschef van het Vrije Volk weer eens spreken, wil je hem dan bedanken voor zijn beste wensen en hem mijn groeten overbrengen, Bep? Het is echt fijn, dat mijn collega's zo meeleven, dat is toch ook een morele steun voor jou en de kinderen. Weet je nog ons huwelijk, Bep. Toen was oom Henk getuige en Maurits, als ik me goed herinner. 's Avonds waren we toen naar die Poolse verzetsfilm, met oom Henk en moeder. Dat is al weer heel wat jaartjes geleden. Als de mobylette van de winter niet gebruikt wordt, laat je hem dan leeglopen? Anders krijg je rubbervorming, met alle narigheid die we al eens hebben gehad. Het is wel verstandig even na te gaan hoe het nu staat met de ziekenfondspremie e.d.

Fijn dat het met de giro in orde is, dat scheelt je heel wat geloop naar het postkantoor. Heb je de grammofoonplaten ooit teruggehad? Het zijn allerlei alledaagse vragen, maar in zo'n cel vervreemd je van de meest normale dingen. Deze week nog geen post van je ontvangen, Bep. Morgen of overmorgen, denk ik. Mocht je iets gevraagd hebben, dan kan ik daar nu dus nog niet op antwoorden. Wat een 'praktische' brief hè, deze keer. Ach, dat ligt net aan je stemming. En misschien ook wel doordat ik door het werk in de bibliotheek wel verplicht ben aan allerlei praktische dingen te denken (in het begin liep ik steeds te dromen) en me dus ook wat anders ga instellen. Hoe het ook zij, de brief raakt weer vol, vergeten heb ik, geloof ik, niets. En anders komt dat donderdag wel. Doe de groeten aan familie en vrienden, Bep. Voor jou en de kinderen veel liefs van Papa.

Amsterdam, 2 oktober 1960

Liefste Bep en kinders,

Deze week veel en prettige post ontvangen. Ik voel me ook echt monter, nu het thuis zo goed marcheert. Het gaat erom, ons gemeenschappelijk zo goed mogelijk door deze moeilijke tijd heen te slaan, en de sterke band van solidariteit die ons gezin verenigt kan door de gedwongen scheiding niet verbroken worden.

Het moge schijnen alsof de jeugd van nu doelloos en losgeslagen is, zij is zeer kritisch van aard en kan nu eenmaal terecht geen vertrouwen stellen in het ontzielde geschipper van de officiële bewegingen. Zij zal haar weg wel vinden. Ik heb veel vertrouwen in de jeugd van nu en ben er trots op dat onze kinderen de beste aspecten van deze jeugd in zich verenigen: enthousias-

me en kritiek, levensvreugd en ernst, loyaliteit en volstrekte eerlijkheid. Ik had het geluk, vorige week iets over het leven van Freud te kunnen lezen. Boven zijn (formidabele) intellectuele begaafdheid stelde hij zijn volstrekte eerlijkheid en zijn stoutmoedigheid, eigenschappen onmisbaar voor het doen van zijn ontdekkingen. Hoe groot de afstand ook is tussen deze geniale denker en de gewone jongen die ik ben, toch voel ik mij gesterkt als ik zulke dingen lees. Het is niet mogelijk in het leven iets tot stand te brengen als men zich beperkt tot de gebaande wegen, en angstig terugdeinst voor de consequenties van een standpunt waarvan men weet dat het juist is. Ik heb nooit gepoogd, enige dwang uit te oefenen op de kinderen ten aanzien van de weg, die zij in het leven willen inslaan. Zij moeten zelf hun keus doen, als zij de gekozen taak maar eerlijk en met enthousiasme vervullen.

Hallo Bill, wat fijn dat je samen met mama naar Porgy en Bess bent geweest. Ik merkte donderdag wel, dat jullie heel erg genoten hebben. Fijn hoor. Dat doen jullie vast nog eens over, wanneer er weer iets moois gaat.

Als gevangene erger ik me er vaak aan, te worden getutoyeerd door mensen tegenover wie ik niet zou moeten proberen hetzelfde te doen (en ik heb die behoefte ook niet).

Héél lang geleden heb ik me ook nog eens aan het schrijven van toneelstukken(jes) gewaagd. Over de kwaliteit wil ik me niet uitspreken, maar succes hadden ze wel. We gingen soms 's avonds pas tegen 12 uur doodmoe naar huis, omdat er vaak 'bis' werd gevraagd. Mama was verschrikkelijk trots op me. En nu ik toch over jou roddel, een paar woordjes tot jou, Bep. Je hebt het natuurlijk bar druk, met die trouwpartij.

Maar, zoals je zelf schrijft, daarna wordt het wel rustiger thuis. Een volgende keer stuur ik een boekenlijstje waar je om hebt gevraagd. Van mijn collega's ontving ik weer *f* 10,— op mijn kantinerekening, leuk hè! Na je beschrijving van de koffietafel voor a.s. donderdag kan ik me heel levendig voorstellen hoe het er thuis uit zal zien. Het wordt vast gezellig. Maken jullie er nog foto's van? Doen hoor! Dat wordt donderdag compleet bezoek, ik verheug me er nu al op. Wel Bep, in gedachten omhels ik jullie allemaal, donderdag op het stadhuis, en 's middags doen we dat ook echt. De dagen zullen nu wel vliegen, hè? En dat is een groot geluk. Nu, lieverds van me, tot donderdag. (Van de Blaauws een kaart gehad, bedank je ze?) Veel liefs, Papa.

Amsterdam, 9 oktober 1960

Liefste Bep en kinders,

Vanmorgen werd ik wakker met het wijsje in mijn hoofd: wat een geluk, dat ik een stukje van de wereld ben. Jullie ziet, de spanningen van de afgelopen week heb ik verwerkt en de vermoedenissen van me af gegoooid. Wat heerlijk was het bezoek donderdag, hè! En hoe is het nu thuis? Rustig zeker, hè, met jullie drietjes. Van die trouwe, brave Jo ontving ik gisteren een brief. Ze vraagt of ik nog eens schrijf en zegt: 'Ik vind het heerlijk een brief van je te ontvangen.' Ze is nu bestuurslid geworden van de grafische bond, leuk. Ze hadden er geen oprechter en bekwaamer mens voor kunnen uitzoeken. Ze is een en al lof over jou, Bep. Ze schrijft: 'Wat geweldig is Bep toch; ik ga haar hoe langer hoe meer bewonderen.' Je ziet, Beppeke, ik heb me toen we in het huwelijksbootje stapten niet vergist.

En ik ben nog steeds verliefd op je, anders misschien dan zo'n twintig jaar geleden, maar veel inniger, en zou me het leven zonder jou niet kunnen voorstellen. Over de kinderen schrijft Jo: 'Je hebt een stel fijne kinderen.'

Het is niet mijn gewoonte over de zaak te schrijven. Het heeft geen zin en ik wil het risico niet lopen dat jullie mijn brief niet krijgt. Maar ik verklap geen geheim wanneer ik vertel dat ik Michel deze week heb gezien. We mochten natuurlijk niet met elkaar praten, maar ik mocht hem wel vertellen van het trouwen. Hij kreeg tranen in de ogen toen ik hem dat zei, ik zal hem daar altijd dankbaar voor blijven. Hij vroeg me jullie zijn gelukwensen over te brengen, wat hierbij gebeurt!

Ik heb deze week de New York Times niet ontvangen. Krijg je hem, na de verandering, nu thuis? Ik heb aangevraagd of ik in de plaats ervan The Economist mag lezen. De laatste week had ik het zo druk dat ik nu, op zondag, de kranten van de afgelopen week nog moet lezen. Haast niet te geloven, maar het is zo. Als om 10 uur het licht uitgaat denk ik spijtig: ach, ik had nog zoveel willen doen. Gek, hè! De dagen vliegen zo om. Nu ook. Anders begin ik op zondag om een uur of 10 aan jullie te schrijven, maar vandaag was het: hup, mijn bed uit, vlug de boel aan kant, en mijn eerste groet was aan jullie: deze brief. Ik had er zo'n behoefte aan jullie te schrijven, dat ik de kranten nog maar ongelezen heb laten liggen. Die komen straks wel. Beppeke, schrijf je niet meer op dat dunne papier! Ik kon je brief haast niet lezen. Wat zal het donderdag thuis gezellig geweest zijn, hè? Gelukkig zijn er foto's gemaakt, zodat ik het in mijn eentje nog eens kan nabeleven. Dan zal ik nog wel eens denken aan vroeger, dat mijn moeder met Ellen de eendjes brood ging ge-

ven. Dat mijn vader haar altijd vol wilde stoppen en dat wij, verschrikkelijk principieel als we toen nog met de opvoeding waren, wel eens al te streng tegen die oudjes waren, dat oom Henk gek op haar was en dat moeder, een week voor ze werd geboren, verschrikt uit haar schuiladres bij ons op bezoek kwam omdat er een bom in de straat was gevallen; dat Maurits met haar door de kamer liep, aan een hoepel, ze had een blauw jurkje aan; en dat wij haar 's avonds, wanneer we hoorden dat er een razzia zou zijn, vlug in een deken rolden en dan met z'n drietjes, angstig tegen de huizen lopend opdat niemand ons zou zien, naar die brave Piet gingen en daar de nacht doorbrachten. Ach, m'n Beppeke, we hebben zo verschrikkelijk veel meegemaakt, ik gun het mijn ergste vijand niet in tien mensenlevens. Maar klein heeft niemand ons ooit kunnen krijgen. It is not possible to frighten us, heeft Trotski eens gezegd. Wij zijn gemaakt van ander hout dan een Chroesjov, die ondanks zijn grote bek een lafaard is en, zoals hij zelf eens heeft gezegd, voor Stalin heeft gedanst, toen onze dappere mensen niet te breken waren en in concentratiekampen en schijnprocessen ten onder gingen. Dat staat mij altijd voor ogen en dat geeft mij moed. Wie zou ons, na alles wat wij hebben meegemaakt, nog bang kunnen maken? Met een zo dappere vrouw aan mijn zij en met zulke goede kinderen is het leven een voorrecht, hoe bitter en verdrietig de gedwongen scheiding ook is. *Qué será, será!* Kome wat kome! Zou jij eens bij Linguaphone willen informeren of ze een cursus modern Chinees hebben? Of bij deze of gene eens willen informeren hoe aan een dergelijke cursus te komen is? Wel, m'n lieverds, dat was mijn brief van vandaag. Iets te vragen heb ik geloof ik niet.

Heel veel liefs, Sal en Papa.

Amsterdam, 16 oktober 1960

Liefste Bep, Bart en Kaat,

De week is al weer half om. Voor mij begint hij tegenwoordig op donderdag, de dag van het bezoek, de zondag ligt dus zo ongeveer in het midden. Het is eigenaardig met het bezoek. Een paar dagen daarna heb ik nog het gevoel alsof ik jullie zojuist heb gezien, daarna is het alsof het heel lang geleden is en stel ik mij volkomen in op het volgende bezoek. De dag van het briefschrijven is zo'n beetje de scheidingslijn. Een mens wordt een saai produkt in zo'n cel. Jullie zijn geen ogenblik uit m'n gedachten, ik zou wel kunnen huilen als ik bedenk hoe moeilijk het allemaal voor jullie is. Heus, ik laat jullie nooit in de steek!

Ik moet tegenwoordig het radioprogram op stencil tikken en heb toen gevraagd of er ook een kwartiertje kinderliedjes bij mocht. De teenagers komen niets te kort, wat kinderliedjes ertussendoor (om de harten van vaders en moeders te verwarmen) zou dus niemand schade doen. Gelukkig werd het toegestaan, en zo heb ik ontroerd zitten luisteren. Het is heel verstandig hoor, m'n grote meid, dat je Anneke hebt verteld van papa. Want jokken, nog wel tegen je beste vriendinnetje, is veel naarder. Hallo Bill, jij bent nu ook gauw jarig, ja, ons kroost wordt groot, hè mam? Komen jullie werkelijk wat tot rust, Bep? Je moet je om mij niet te veel zorgen maken. Heus niet. Stel je er voorlopig op in dat jullie met je drietjes bent, dat ik er wel bij hoor, maar dat het nu eenmaal niet anders is. Richt het leven daarop in. Kunnen we eenmaal gaan aftellen, dan wordt het anders. Het gaat er nu in de eerste plaats om, dat de kinderen zo goed mogelijk door deze tijd komen. Je hebt door mij al verdriet genoeg gehad, concentreer je nu volledig op de kinderen, ze hebben daar

recht op. En zo is het mij ook het liefste. Er verandert toch niets als je met zorgen over mij rondloopt. Ik ben nu eenmaal zoals ik ben. Of mijn leven is een mislukking (en daar zou jij werkelijk niets aan kunnen doen) of er is sprake van een onvermijdelijke fase als gevolg van de algemene situatie in Europa. Het is nog te vroeg om daar een oordeel over uit te spreken, en we zullen die vraag dus voorlopig maar met een vraagteken beantwoorden. Jullie mogen er in elk geval niet méér onder lijden dan onvermijdelijk toch al gebeurt. Gelukkig weet ieder die me kent dat ik niet oneerlijk ben en dat ik anderen niet in de steek heb willen laten. Die dingen gebeuren. Zo is moeder ten slotte, ook om anderen te helpen, in een Vernichtungslager terechtgekomen. Dat ze heeft overleefd is een wonder, maar ze heeft het overleefd.

Hoe was het vorige week op de kermis, met Karin? Leuk? Heb je de New York Times al opgezegd, Bep? Iglo's in de nacht is geschreven door Hans Luer, als ik me niet vergis. In de leeszaal weten ze het wel. Ja, de verjaardagen komen nu, hè Bep, drie achter elkaar. Maak het toch maar gezellig! Wil je tante Bertha apart de groeten van me doen? Die goeie ouwe heeft het ook niet gemakkelijk. De kinderen zijn lief, dat zie ik aan alles. Dat is toch een hele steun voor je, Bep, zoals jij een steun voor de kinderen bent. Is de filmclub al begonnen, Bart? Dat is even leuk, m'n jong! Er is wel veel veranderd. Wij gingen vroeger naar Ons Huis, dan mochten we voor twee centen toverlantaarnplaatjes zien. Nu gaan de jongelui zelf films maken. Gelukkig maar. Trekken jullie je van al die berichten in de krant niet te veel aan, hoor Bep. En wordt het te gortig, lees het dan liever niet en laat het de kinderen niet lezen. Sturen jullie weer eens wat foto's? Hoe is het met de

televisie? Zijn er wat betere programma's op het ogenblik? Dat is gelukkig een hele afleiding. Doen jullie nog wel eens een scrabble-tje? Bedenkt Bart dan nog zulke ingewikkelde woorden? Die kan er nu mee terecht. Wat leuk dat er zoveel studenten op de trouwerij waren. Dat is toch ook wel een blijk van medeleven. Gelukkig is er toch iets aan het veranderen onder de intellectuelen. Hetzelfde stelde de Nieuwe Rotterdamse Courant vast voor Frankrijk. Het zijn niet de communisten, schreef men, maar de intellectuelen die in verzet zijn gekomen. Ik ben blij dat ik de NRC lees. Veel wereldnieuws, en geen sensationele berichten over onze zaak, die maken me maar prikkelbaar en nerveus. En zo scharrelen we maar door, nu al meer dan vier maanden. Het lijkt wel een eeuwigheid, hoe vlug de dagen soms ook gaan. Ik ben natuurlijk erg benieuwd wat de Verenigde Naties zullen beslissen, vorig jaar was er op één stem na een twee-derde meerderheid. Ach ja, het enige onder deze omstandigheden is een dosis fatalisme weten op te brengen. Vaak lukt dat ook wel. Maar dan, opeens, ben ik tot mijn laatste vezel in opstand, dan stormt het van binnen en is het maar een geluk dat ik in de bibliotheek werk: dan móet ik me wel op iets anders concentreren, al ben ik dan wel eens verstrooid. Maar kom, ik heb vandaag veel te veel over mezelf geschreven, ik zou haast medelijden met mezelf krijgen... De brief is weer vol. Nog vier daagjes dan is het weer donderdag. Veel liefs van Papa.

Ons Huis: buurtvereniging.

Amsterdam, 23 oktober 1960

Liefste Bep en kinders,

Een fijne brief van jou, deze week, Bep. Ik had er echt behoefte aan, het is nu eenmaal niet gemakkelijk alles in je eentje te moeten verwerken. Ik probeer het wel steeds, maar ook dat gaat met vallen en opstaan. Wat ik al gevreesd had, schijnt uit te komen: de A.P. geeft je het maandelijks 'voorschot' kennelijk om het geld terug te vorderen als ze me – in geval van een veroordeling – zouden kunnen ontslaan. Ze zullen het dan van de betaalde pensioenpremie willen aftrekken, vermoed ik. Het immorele is, dat ze je daar niets van hebben meegedeeld en het hebben voorgesteld alsof het alleen maar om een voorschot op het salaris ging. Maar ze komen met hun achterbakse gedrag in de knoop. Ze hebben het duidelijk als voorschot uitbetaald en je daarvoor laten tekenen. En een voorschot is iets anders dan een lening. Willen ze me ontslaan, met inachtneming uiteraard van de arbeidsovereenkomst, dan moeten ze dat doen, maar niet op deze wijze, door me straks voor een schuld van enige duizenden guldens te plaatsen. Ik zou de zaak nu maar geheel aan mr. Smeets in handen geven, die al in het arbeidsrecht gedoken is en zich niet met een kluitje in het riet laat sturen. Wat heeft het voor zin, als jij weer bij de A.P. gaat praten? Ze zullen vriendelijk tegen je doen, je geruststellen, om je de volgende dag een brief te sturen waaruit het tegendeel blijkt. Dat is nu ook gebeurd. Het maakt je maar zenuwachtig, en er verandert toch niets door. Maak je in elk geval geen zorg. Zelfs bij een normaal ontslag heb ik recht op een maand salaris voor elk jaar dat ik er gewerkt heb. Daar zijn we, ondanks de 'voorschotten', nog niet eens aan toe. Bovendien ben ik niet ontslagen. Willen ze dat doen, in godsnaam, maar dan

moet het op een correcte manier gebeuren. We zullen wel zien!

Onze kinderen beschouwen hun moeder gelukkig zozeer als een kameraad, bij vreugd en bij verdriet, dat ze nooit bang hoeft te zijn alleen te worden gelaten. Al vergeten ze haar wel eens te bedanken als ze daar méér dan recht op heeft. Maar ja, zo zijn kinderen. Als ze het in de leeszaal hebben, zou je eens moeten lezen: 'Van medicijnman tot geneesmeester' van Haggard. Het is héél interessant en boeiend geschreven. Nu ik ook het radioprogramma moet tikken, probeer ik het een beetje aantrekkelijk te doen. Bijv. bij de sport op zondagmiddag zag ik dat er een reportage is, o.a. van Ajax-Sp. Enschede. Daar zijn die Amsterdammers natuurlijk gek op, denk ik dan, en ik tikte er apart onder: reportage Ajax-Sp. Enschede. En ja hoor, later hoorde ik twee gevangenen erover praten. Daar heb ik dan verrekt veel plezier van. Het zijn maar kleinigheden, maar toch is het belangrijk. Daarom heb ik er ook zo'n plezier in dat de bibliotheek wordt gereorganiseerd. Dat geeft je tenminste het gevoel, niet helemaal nutteloos te zijn. Het gevangenisleven is waarlijk al hard genoeg. Soms moet ik ook wel lachen, dan hoor ik een of andere uitdrukking die me aan een boek van Willem van Iependaal doet denken. Later zal ik jullie wel eens vertellen, wat voor 'beroemdheden' ik al heb leren kennen, doordat ze in een cel naast je zaten of iets dergelijks. Enfin, ik lach er maar om, als dat het ergste was! En later zullen we er samen nog wel eens om lachen. Daar komt het eten, spruitjes vandaag, niet gek. Die zullen we maar eens naar binnen slaan, daarna maak ik de brief af. Tot straks!

Dat zit er weer in. En daarmee begint de zondagmiddag. Straks luchten, daarna ga ik wat lezen. En zo

nu en dan naar de radio luisteren. Zo komt de dag wel weer om. Wat ben ik over mezelf aan het kletsen, hè. Toch denk ik op hetzelfde ogenblik: hoe zou het thuis zijn? Zijn de kinderen op stap en is Bep alleen? Of is er visite? Wie zou er op visite zijn? Het is net een kringetje waar je niet uit komt want niemand kan het me vertellen. Dat is met zoveel dingen. Dan zit ik vast, met een puzzle of zoiets, en ik denk: O, een atlas, of een woordenboek, en ik zou het weten. Intussen kun je niet verder en legt het maar opzij. De volgende ochtend, bij het wakker worden, weet ik het dan ineens, soms tenminste. Ach ja, daar zit iedereen hier natuurlijk mee. Zulke gedachten heb ik tegenwoordig alleen op zondag, hoor. Op 'werkdagen' is daar geen tijd voor... En die zondag valt ook wel mee. Alleen al voor het schrijven van de brief naar huis heb ik een paar uur nodig. Ik zou zo langzamerhand een cursus kunnen geven in: hoe schrijft men zo klein mogelijk en toch duidelijk? Zo leert een mens steeds wat nieuws. Wanneer krijgen jullie de brieven, vóór of ná het bezoek? En dat is het dan weer. De helft van de week is om, zullen we maar zeggen, en nu weer wachten op het bezoek, de tweede helft van de week.

Heel veel liefs, Sal.

Amsterdam, 30 oktober 1960

Liefste Bep en kinders,

Hoera! voor de verjaardag van Bart, a.s. woensdag. Weet je nog toen Bart geboren werd, Bep, in die hongertijd? Hij was zo mager als een konijn. Ik zal nooit die zondag vergeten dat er door vrienden van de illegaliteit bloedplasma werd gebracht. Wat stonk het, hè? Maar gebakken was het net ei, dat heeft je toen wel ge-

holpen. Ja, welke teleurstellingen we ook hebben ondervonden, er waren toch altijd vrienden die spontaan, en vaak op het meest onverwachte ogenblik, er blijk van gaven hoezeer ze met ons meeleefden. Weet je nog dat we je, je was al in verwachting van Bart, uitgeput naar boven hebben moeten dragen? Ik had toen 'pannekoeken' van suikerbiet gebakken, die moesten je weer bij stukken brengen. Het is een wonder dat Bart zo'n sterke, flinke boy is geworden, maar met vereende krachten hebben we het wonder volbracht, en 95% komt daarvan op de creditzijde van zijn moeder!

Ik heb er met mr. Smeets over gesproken, Bep, dat ik, bij nadere overweging, je mening deel dat de kwestie van de A.P. zo soepel mogelijk moet worden opgelost en dat het verreweg het belangrijkste is dat het gezin momenteel geen financiële zorgen heeft, naast alle zorg die er al is. De kwestie van een eventuele schuld lossen we later wel op, dan ben ik er weer bij. Mr. Smeets was het daarmee eens, maar geloofde toch niet dat je een schuldbekentenis moest tekenen, in ieder geval niet zonder met hem overleg te hebben gepleegd. Hij kan dit beter beoordelen dan wij, pleeg dus wel steeds overleg. Ben je al bij de heer Van der Waerden geweest? Het zou misschien wel goed zijn als Jo meeging, zoals ze zelf heeft aangeboden. Ze heeft een grote autoriteit, ook bij de directie, en het is voor jou een steun. Als je vindt dat ik in die dingen niet soepel genoeg ben, moet je het steeds zeggen, hoor! Jij hebt de leiding thuis, jij staat voor de problemen, terwijl ik, geïsoleerd als ik nu eenmaal ben, wel eens gevoelsmatig reageer. Ik heb een volledig vertrouwen in je. Zeg Bep, je zult nu 's avonds wel tijd hebben om rustig te lezen. Profiteer er ook van in die zin, dat je boeken gaat lezen waarvoor men, in 'normale' omstandighe-

den, de tijd niet meer vindt, zoals boeken van Dickens en Tolstoi. Dickens heeft met grote menselijke warmte geschreven, terwijl Tolstoi, steeds met een diepe zedelijke hartstocht schrijvend, soms tot een ontroerende schoonheid komt. Zulke boeken geven je rust.

Ben je nog met juffie gaan praten, Bep, zodat Karin niet ongerust hoeft te zijn op donderdag te lang op school te blijven? Als ze zeker weet, dat ze normaal om 4 uur naar huis kan, zal ze ook niet lastig zijn. Wat leuk, Bart, dat je een boek van Rosey Pool hebt gelezen over Gershwin. Toen ik in de jeugdbeweging was, ik was iets ouder dan jij, kwam ze vaak voorlezen, ze was pas in Nederland terug en bevriend met een van de jeugdleiders, Max Haringman. Ze was een heel gezellige, dikke moeke, en kon prachtig vertellen. Misschien wil ze wel eens voor Ons Huis komen spreken over Gershwin. Ze is heel vriendelijk. En het zou vast leuk worden. Je hebt nu een schuifdeur in je kamer hè? Het zal wel heel wat minder tochten. Brrr, wat had ik het altijd koud, toen ik op jouw kamer sliep toen mama in het ziekenhuis lag. Nog even over de jeugdbeweging. In die tijd kende ik ook Nico Engelsman, die later toneelspeler is geworden. Hij zou misschien ook wel eens voor jullie toneelclub willen praten. Het zijn zomaar gedachten, maar nu papa niet thuis is schrijf ik zulke dingen maar allemaal. Misschien heb je er toch iets aan voor Ons Huis. Wat zijn de bruiloftsfoto's leuk geworden, hè Bep? Ze hangen voor me, en geven warmte in de cel. Steeds moet ik ernaar kijken. Vannacht heb ik gedroomd dat ik gevlucht was, het ging allemaal heel makkelijk. Aangezien ik met zulke plannen niet rondloop, moet m'n verlangen naar huis wel heel sterk zijn. In een droom los je de problemen nu eenmaal zonder hindernissen op. Deze week was er

gelukkig enige afleiding in de gevangenis. De politiekapel trad op, en ofschoon het contrast wel erg groot was, was het een prettige avond. Deze week komt er een amateurontspanningsvereniging. Ofschoon ik me hier nooit zal aanpassen, marcheert alles zo goed en zo kwaad als het gaat. Sinds onze arrestatie ontwikkelt de Algerijnse kwestie zich heel snel, dat toont de ontwikkeling in Frankrijk wel aan. In de een of andere vorm moet er een oplossing komen, onvermijdelijk. Hoe is het nu met Ellen? Voor haar is het dubbel moeilijk, zoals vrouwen nu eenmaal altijd een dubbele portie schijnen te moeten dragen in deze mannenwereld. Wat zal de wereld veel gelukkiger zijn wanneer dat eens verandert. Op m'n werk was het ook zo. De vrouwen waren in doorsnee bekwamer dan mannen – anders hadden ze eenvoudig geen kans gemaakt – maar de waardering was precies omgekeerd. Je ziet het trouwens met de nieuwe chef; Jo, tien keer zo bekwaam, kwam niet in aanmerking.

Maken jullie er woensdag een gezellig dagje van? Ik heb de ontbijtkoek en jam al klaar om op mijn manier een 'taartje' voor het feest te maken. Dat hoort er al zo bij. Maar de gemiste taartjes hou ik te goed, hoor!

Wel lieverds, de brief raakt al weer vol, en de bel gaat juist voor het eten. Op de gangen hoor ik de etenbrengers al. Nogmaals: van harte gefeliciteerd met Barts verjaardag, een heel prettige dag.

Veel liefs en tot donderdag, Papa.

Van der Waerden: directeur van Het Vrije Volk.

Max Haringman: een leider in de vakbondsjeugdbeweging, die in muziek was gespecialiseerd.

Nico Engelsman: jeugdvriend, oprichter van het COC.

Amsterdam, 6 november 1960

Liefste Bep, Bart en Karin,

Zondagochtend. Jullie zullen wel gezellig thuis zijn met dit slechte weer. Het regent maar, zonder eind. Goed weer om een boek te nemen en om plaatjes te draaien. Deze week royaal voorzien van post. Een brief van thuis en een uit Montevideo. Bovendien een aantal New York Times, die – bij wijze van reclame – een maand lang dagelijks aan abonnees op het weekblad wordt gezonden. Aan lectuur ontbreekt het me dus niet. Nu zijn jullie aan de beurt. Dat is altijd mijn liefste ‘taak’ van de week, die voor de zondagochtend wordt bewaard. Dan is het rustig, de radio speelt niet, het is dan net of ik werkelijk met jullie zit te babbelen. Het was een fijn bezoek, deze week. Jij zag er opgewekt en ontspannen uit, Bep. Bart maakte een wat vermoeide indruk, maar daar zal de verjaardag (laat naar bed!) wel de oorzaak van zijn geweest. Ook Kaatje was (in tegenstelling met de week daarvoor) rustig en vrolijk, wat ziet ze er lief uit in het nieuwe manteltje. Dat heb je knap gedaan, hoor Bep. Ik voel me trouwens ook wat meer ontspannen op het ogenblik, kan weer rustig zitten lezen en met een zekere gelatenheid afwachten wat er verder komt. Hoe doet het horloge het, Bart? Geen gek cadeautje, hè? Jij bent verwend met je verjaardag, hoor. Ook nog de plaat van Porgy en Bess, nou nou! Wanneer ik weer thuis ben moet je die maar gauw voor me draaien. Over twee weken ben jij jarig, Bep. Op een zondag nog wel. Ik durf er wat onder te verwedden dat de kinderen je zullen verwennen. Die gele trui van mij doet goed dienst, hè Bep? Hebben jullie de VARA gisteravond gehoord? Liesbeth Sanders declameerde aan het slot een gedicht van Henriëtte Roland Holst, ‘Aan de vrouwen’. Het was

ontroerend mooi. Het was een hulde aan talloze vrouwen, zonder wier stil offer de mannen in de strijd vleugellam zouden zijn. Het programma zelf was gewijd aan het 35-jarig bestaan van de VARA en, ofschoon er menige herinnering werd opgehaald, nogal vlak. Een hoogtepunt was Wim Sonneveld als Willem Parel, en hoe leuk hij dat ook doet, had dit toch geen hoogtepunt mogen zijn. Liesbeth Sanders aan het slot viel dan ook werkelijk 'uit de toon', maar dan in de gelukkigste zin van het woord. Jullie ziet, ik word een trouw radioluisteraar. Wie me dat vroeger had verteld, had ik hartelijk uitgelachen.

Hoe was het vrijdag, met Jo op visite? Prettig zeker, hè? Ik heb haar vorige week weer geschreven. De foto's waren erg leuk. Je vraagt dat in je brief, Bep, maar ik heb daar vorige keer geloof ik al over geschreven. Ze hangen voor me en ik kijk er vaak naar. Het was een mooie dag, de zon schijnt in de kamer, en zo zie ik, wanneer ik naar jullie kijk, ook in de letterlijke zin van het woord zon. Hallo, Bill, hoe is het ermee, m'n boy? Fijn hè, zo'n bezoek op donderdag. Een kwartier is wel gauw om, maar daarna is het toch net of het veel langer heeft geduurd, en alsof we nog bij elkaar zijn. Dan denk je zo over allerlei dingen na, waarover we hebben gesproken, en zet je in gedachten het gesprek voort. Donderdag moet ik jou en Karin even een paar minuutjes apart spreken, waar mama niet bij is, om af te spreken wat ze van mij krijgt. Dat wil jij dan wel kopen, hè? Jullie zullen het haast misschien niet geloven, maar ik heb hier nog een druk leventje. Er is veel werk in de bibliotheek, je bent nooit klaar. Alleen 's avonds (en tussen de middag) ben ik nog in de cel, en daar heb ik weer m'n andere bezigheden, lezen, schrijven, enz. Om 10 uur slapen, ja, de slaap die

ik in de loop van de jaartjes te kort ben gekomen haal ik nu wel in. Er zijn gevangenen, die niet tegen alleen zijn kunnen, en dan met anderen een cel delen, maar als gevangene geef ik de voorkeur aan alleen zijn. Het zou wat anders zijn als je met gelijkgezinden een cel kon delen, dan heb je een gemeenschappelijke taal. Het was leuk een brief uit Montevideo te ontvangen, al is het maar als blijk van kameraadschap. November, de zomer is daar begonnen. De zon kan er zo heerlijk zijn, dat moet je ervaren hebben om er een idee van te hebben. Maar de winters zijn er, zonder kachel, helemaal niet prettig. Je moet je maar indenken een gure novemberdag zonder kachel aan, zo is de winter er wel ongeveer. Ik heb wel zitten klappertanden, hoor. Hoe doet de olichaard het nu? Nog steeds stinken als het stormt, of is dat euvel inmiddels verholpen? Jullie zijn dus alweer gewend, met z'n drietjes te zijn. Je zult het nu werkelijk wel wat minder druk hebben, hè Bep? Heeft Ons Huis niet een of andere cursus voor ouderen, waar je een avondje in de week naar toe zou willen gaan? Bep, jij nog gefeliciteerd met vader, die volgende week jarig is, en jullie ook hoor jongens, met opa. Jullie gaan er zeker naar toe? De Blaauws zijn wel belangstellend, hè Bep. Ik heb de indruk dat ze heel meelevend zijn. Dat is toch wel prettig. Wil je ze ook namens mij gelukwensen? Hoe oud wordt je vader nu? In de gang hoor ik ze aankomen met eten. De brief is net vol. Bep en kinders, tot donderdag maar weer. Heel veel liefs, Sal en Papa.

Montevideo: In 1952 was ik voor de Vierde Internationale een half jaar in Uruguay.

Amsterdam, 13 november 1960

Liefste Bep en kinderen,

In de aller-allereerste plaats van harte gefeliciteerd met de verjaardag van jou Bep, van mama, kinders, volgende week zondag. Ik zie jullie nog voor die tijd, maar nu vast allemaal een stevige verjaardagszoen. Op een zondag! Maken jullie er een gezellig dagje van? En zullen jullie mama verwennen, jongens? Dat heeft die lieve moeder van jullie, die zo goed voor jullie zorgt en zo'n steun voor jullie is, wel verdiend. Dubbel en dwars! Vannacht heb ik weer gedroomd dat ik thuis was, maar het is nu eenmaal niet zo en ik zal er weer niet bij zijn. Hoe verdrietig dat ook is, jullie mogen niet te zeer gebukt daaronder gaan. Maak er echt een gezellig dagje van, in gedachten ben ik toch bij jullie. Dat is goed voor jullie en mij geeft het steun. Bep, nog heel veel jaartjes, waarvan we het overgrote deel toch gezamenlijk zullen vieren! Einmal geht jeder Sturm vorbei, en zo is het toch ook. De kinderen hebben ook voor een cadeautje van mij gezorgd. Vind je het leuk, Bep? Het geeft wat afleiding en gezelligheid, en dat is de bedoeling ook. De jas en het overhemd heb ik gekregen. Fijn, en bedankt. Nu kan ik er weer even tegen. Het was een paar dagen behoorlijk koud, nu gelukkig wat minder. Wat gaat de tijd toch vlug, hè, al weer haast een half jaar. Na je verjaardag is het zo Sinterklaas, Bep. We mogen hier ook een pakje ontvangen, daarvoor is het bijgesloten formulier. Deze week kreeg ik een brief van Jo en een van Pelgrom, je weet wel, uit de illegaliteit. De brieven waren hartelijk en geven me het gevoel dat men werkelijk met ons meeleeft. Het liefst zijn me natuurlijk de brieven van thuis. Wanneer ik die lees ben ik zo volledig bij jullie alsof er geen celmuren bestaan. En wanneer ik ze dan nog eens

lees, weet ik elk woord dat erin staat. O, ik houd zoveel van jullie, het doet me zo'n verdriet dat jullie door mij moeten lijden, maar na alles wat ik in het leven heb meegemaakt, lag een of andere dramatische wending, ik zou haast zeggen, 'in mijn lot beschoren'. En dat deze juist nu moest komen, bij de heersende apathie in de Europese arbeidersbeweging, is niet toevallig. Het enig zinvolle onder die omstandigheden is, er wat afstand van te nemen en het fatalisme op te brengen, met enige rust betere tijden af te wachten. Dat zal me ook wel lukken, nu ik weet dat thuis alles reilt en zeilt, dat jullie zo sterk aan elkaar gebonden bent en dat jij, Bep, ondanks alle zorgen, goed de touwtjes in handen hebt. Daarbij is het toch een hele steun dat we elkaar eens per week zien, hoe kort zo'n bezoek ook duurt. Ik leef tegenwoordig van de ene donderdag op de andere. Daar komt de zondagochtendkoffie, die me een por geeft niet zo zwaar op de hand te zijn en er een wat gezelliger brief van te maken. En dat doe ik ook, en met plezier.

Fijn Bep, dat je het op m'n werk zo hebt geregeld. Dat je daarna liep te zingen, bewijst dat er een hele last van je af was. En maar al te begrijpelijk. Wat heeft de oogarts gezegd? Moet je een leesbril hebben? Of waren je ogen prima in orde? Dat hoop ik maar. Ja Bep, wanneer ik weer thuis ben zullen we heel wat in moeten halen aan gezelligheid. Maar dat doen we hoor, reken maar van yes. Ik schrok ervan, dat ik hier m'n goeie jas heb gekregen. Echt Bep, dacht ik, om dat te doen. Maar het is fijn hoor, bedankt. Het overhemd is ook goed.

Het heeft werkelijk alleen maar zin, steeds van de feiten uit te gaan en daar het beste van te maken. Hetzelfde geldt voor de toestand thuis. Hoezeer jullie mij

ook missen, toch zullen de kinderen later – wanneer ze, zeker niet zonder pijn – aan deze tijd terugdenken, steeds warm worden van binnen wanneer ze aan hun moeder denken, die een zo sterk saamhorigheidsgevoel heeft weten te kweken en die in die moeilijke periode ze zo sterk gesteund heeft, dat dit voor hun verdere leven tot hun vorming heeft bijgedragen. In tijden van verdriet leeft een mens, hoe gek het ook klinkt, intenser. De leiding en warmte die een moeder dan geeft, zijn beslissend voor de hele instelling ten opzichte van het verdere leven.

Wel, de brief is al weer vol. Vergeten heb ik geloof ik niets, al zou ik natuurlijk nog heel wat kunnen schrijven.

Lieverds, prettige verjaardag zondag, maar voor die tijd zien we elkaar nog. Heel veel liefs van Papa.

Rinus Pelgrom: leider van een verzetsgroep tijdens de bezetting.

Amsterdam, 15 november 1960

M'n eigen Beppeke,

Vandaag een brief alleen voor jou, ter gelegenheid van je verjaardag. In de zondagsbrief heb ik je al gefeliciteerd, tegelijk met de kinderen, maar alle goeie dingen in drieën. Een felicitatiekaart heb ik ook gestuurd, die is er ongetwijfeld al, m'n derde gelukwens nu. Heel veel gelukwensen en, in gedachten, heel veel liefs van je Sal, die weer eens niet thuis is, maar zich heel sterk met je verbonden voelt, sterker dan hij in woorden kan uitdrukken. We zullen stellig nog heel wat verjaardagen saampjes vieren, het leed zal dan weer geleden zijn, al zal deze bittere periode ons wel steeds in gedachten

blijven. Wel, Beppeke, ik zal zorgen dat er ontbijtkoek en jam is, zondagochtend, en zo toch voor een verjaars-taartje zorgen. Maak je er een gezellig dagje van? De kinderen vinden het heerlijk, en zo wordt het voor jou toch ook een prettige dag. De kinderen zullen je zeker verwennen. Daar ben ik van overtuigd. En van mij zal er ook een cadeautje zijn, dat hebben Karin en Bart op zich genomen, wát het is verklap ik niet. Het is deze keer iets heel gewoons, niet artistiek en niet mooi, maar wel gezellig. Meer zeg ik niet, want anders ga je raden! Gisteren ontving ik je brief, die wat zon bracht in m'n cel. Daar lig ik dan aan te denken 's avonds. Het klinkt misschien gek, maar ik vind het heerlijk als ik om 10 uur naar bed ga, dan ontspan je pas, denkt aan allerlei dingetjes thuis, en de nacht brengt daarna vergetelheid en de zegen van dromen waar geen cel-muren bestaan. Gisternacht was ik in m'n droom thuis; het toont wel hoe sterk m'n verlangen naar jullie is, maar denk dus nooit 's avonds: die arme Sal ligt nu misschien te piekeren, ik ben altijd blij wanneer 's avonds de laatste bel gaat, ik beschouw de nacht werkelijk als een zegen. Misschien komt dat ook wel omdat de dag me geen tijd laat om aan allen die me zo lief zijn voortdurend te denken. Tot 6 uur 's middags ben ik hurry-up bezig in de bibliotheek, er is werk in overvloed, en zo vergoedt de nacht dat weer. Met het grote voordeel dat je in je dromen werkelijk thuis bent, werkelijk met Beppeke en de kinderen praat. Zo sla ik me erdoor, verre van uitgelaten, maar toch met een zeker evenwicht. Als ik dan zie, en ook wel eens hoor, hoeveel verdriet de mensen hier vaak hebben, hoe hun leven soms is gederailleerd, niet alleen door een ellendige samenloop van omstandigheden maar ook door wat erop volgt, een vrouw die de kracht niet kan opbren-

gen ook het leed te delen, kinderen die er het slachtoffer van zijn, dan voel ik me heel gelukkig met jou, met de kinderen. Want natuurlijk is het veel moeilijker dan uit je brieven en uit zo'n bezoekje van een kwartier blijkt, en toch zie ik aan alles hoe flink jullie zijn, hoe dapper jullie je erdoorheen slaan, saamhorig, evenwichtig, niet met een geknauwde maar een zich ontwikkelende persoonlijkheid. Dat is in de eerste plaats aan jou te danken, dat weet ik maar al te goed. De kinderen stellen een zo volledig vertrouwen in je, ze houden ook zo innig van je, dat ik het door-en-door begrijp en voel als je schrijft dat de kinderen zo'n steun voor je zijn. Nooit zal ik hun gezichten vergeten wanneer ze bij je op bezoek kwamen toen je in het ziekenhuis lag. Ellen die je handen streelde, Bart en Kaat zo intens gelukkig bij je te zijn. Zelf is je dat, ziek als je was, misschien niet altijd opgefallen, maar ik ervoer het soms als een wonder, een ander woord heb ik er niet voor. Ach, m'n Beppeke, het leven heeft ons veel verdriet gebracht, maar toch ook intens geluk. En nu, ouwetje, komt er een kleintje van onze El, o, wat zullen jij en de kinderen blij zijn, hoe gelukkig zullen jullie je voelen. Gelukkig, ondanks het verdriet dat ik er niet ben. En zo gaan geluk en verdriet hand in hand, zoals het wel bij ons leven schijnt te horen. Weet je nog dat oom Henk op bezoek kwam in de Camperstraat, toen Ellen geboren was? Hij had, ondergedoken als hij was, zijn baard al, en mijn vader herkende hem niet. Hoe je met onze zelfde El een laatste afscheidsbezoek bracht aan oom Henk, en hoe jullie saampjes moeder goedendag gingen zeggen in hetzelfde Huis van Bewaring waar ik nu zit, voor ze op transport werd gesteld naar Duitsland, voor drie lange jaren? En tussen dat alles door was er toch ook vreugde. Je hebt er geen

idee van hoe blij ik gisteren was met de 'Pipo' die Karin voor me heeft geschilderd en die nu natuurlijk bij me hangt, fleur brengend in de cel, als een voortdurende groet van onze lieve meid. Ik kan me zo goed voorstellen hoe je in jezelf gelachen hebt toen je als 'publiek' moest optreden voor haar fluitspel. Fijn dat jullie wat aan Sinterklaas doen, de kinderen vinden het vast gezellig. Wil je de Blauws bedanken voor de f 2,50 op m'n kantine rekening? Ze zijn nu toch wel bijzonder hartelijk. Tussen twee haakjes, wat heeft de oogarts gezegd? Enfin, dat hoor ik donderdag wel.

Bart is zo'n door-en-door goede jongen, we zijn vroeger wel eens te kritisch tegen hem geweest. Ja, als een mens z'n leven over kon doen, wat zou hij dan veel rechtvaardiger zijn. Maar ja, we hebben toch altijd oprecht geprobeerd onze fouten te corrigeren, en dat moet onze kinderen toch ten goede zijn gekomen, hoe een heerlijk span is het niet. Ze zijn zo spontaan in alles, elk op haar of zijn manier, er zit echt lijn in dat stel van ons. Wel, Beppeke, zondag zul je dat zien, dat weet ik zó zeker! Nu ik deze brief aan je schrijf, gek is dat hè, voel ik me weer zo jong. Ik heb nooit veel gepiekerd over 'jong zijn' of 'ouder worden', maar in de cel heb ik wel eens het gevoel gehad: wat ben ik nu ineens verschrikkelijk oud geworden, dat 'jongensachtige' krijg ik nooit meer terug. En nu is het er toch, zo'n gevoel alsof de hele wereld nog voor me open staat. Dat, ondanks de zorgen die er maar al te werkelijk zijn. Maar vandaag denken we alleen aan je verjaardag zondag, aan de blijdschap van de kinderen die zich ongetwijfeld ook op jou zal overdragen en mij kracht geeft. Ik kan me nog zoveel verjaardagen uit m'n jeugd herinneren, voor kinderen zijn het hoogtijdagen, het cadeautje dat je voor moeder zal kopen, het lekkere eten

op die dag, de visite met de verrassingen. Ja, Bep, zo moet het zondag ook zijn en zo wordt het ook. In gedachten ben ik toch bij jullie, dat weet je wel. Geef je de kinderen een stevige zoen 'van papa'? En denk verder die dag maar niet te veel aan me, dat verandert toch niets. Op een foto voor me zie ik het schilderij van de moeder, die zich beschermend over haar kind buigt. Jouw verlangen, de kinderen te beschermen, zal van je verjaardag een prettige dag maken.

Heel veel liefs, je Sal.

Amsterdam, 20 november 1960

Liefste Bep en kinderen,

Hoera! Vandaag is mama jarig. Vanmorgen heb ik al in gedachten met jullie meegezongen: er is er een jarig, hoera, hoera! Lang zal ze leven, hè jongens! Hier, op elk van jullie wangen een stevige verjaardagszoen. Kon ik nu maar eventjes, heel eventjes zien hoe het vandaag thuis is. Wel, dat komt ook weer. En Bep, ben je verwend? Precies opschrijven, hoor, wat je gekregen hebt, dan hoor ik dat donderdag met het bezoek. De mooiste, of laat ik zeggen de liefste cadeautjes heb je vast van de kinderen. Van je man deze keer een grammofoonplaat, daar hebben Bart en Karin voor gezorgd. Een plaat van Max Tilleur. Hoe ik daarbij kwam? In de gevangenis heb ik hem een keer op een langspeelplaat gehoord en hartelijk gelachen om zijn moppen. Het is wel een raar cadeau maar brengt toch wat gezelligheid. Dat is op het moment belangrijker dan een of andere pul, die ook wel mooi en gezellig kan zijn, maar de zorg niet doet vergeten. Was het zo goed, Bep? Nu ga ik eerst een reep pakken, die knabbel ik gezellig op terwijl ik schrijf, ik wil toch ook verjaardag

vieren. Gisteren kreeg ik je brief, Bep, met de foto van Bart. Hij lacht erop net of hij tot uitdrukking wil brengen dat hij mij wil groeten en moed inpraten. Ik zit je nu even aan te kijken, Bart, lach ook tegen je, en zeg: we boksen ons er wel door, hoor Bart, de Santens zijn een taai ras, of ze nu Sal of Bart heten. Wat jij! Hoe doet het horloge het? Dat zal wel meevallen, hè? Wat je over Karin schrijft, Bep, zo was het elk jaar, tegen Sinterklaas. Nu is het natuurlijk nog moeilijker voor haar, dat begrijp ik heel goed en daar wil ik mijn ogen niet voor sluiten, het is het beste rustig te zijn en er niets van te laten merken. Ze moet ook zoveel verwerken op het ogenblik, die lieverd. Als ze steun en warmte vindt bij haar mama en haar grote broer, zal ze na Sinterklaas wat minder gespannen zijn. Ze is verder toch opgewekt en actief, en ze moet toch op een of andere manier haar problemen afreageren.

Wie zijn er vandaag op visite? Ik kan het wel zo ongeveer raden: moeder en oom Kees, tante Bertha, oom Eg, de Blaauws, Jo misschien en Miep. Dat hoor ik donderdag wel. Ja Bep, m'n jas is heerlijk, daar heb ik veel plezier van. Ik las in je brief dat Karin ziek is geweest. Op het bezoek was daar gelukkig niets van te merken. Van Maurits van West ontving ik gisteren f 12,- op m'n kantinerekening. Wil je hem bedanken en het hele gezin mijn groeten overbrengen? Ik zal ze een kaart sturen. Wat een lekker lang bezoek was het donderdag, hè! Zo'n paar minuten schelen een heleboel.

Moeder heeft m'n brief ontvangen. Ik moet er wel eens aan denken, dat we in de oorlog veel voor haar hebben gedaan. Niemand kreeg meer pakjes, toen wij er nog voor zorgden door met een voedseltransport een brief mee te geven aan vrienden achter de IJssel-linie, die de verzending toen op zich namen. Dan ben ik

wel eens een beetje teleurgesteld dat ik zo weinig van haar hoor, maar ik zet me er gauw overheen, hoor. Ze kan het echt niet meer verwerken, ze behoort tot een generatie die tot de draad toe versleten is. Het is een geluk dat ze haar persoonlijkheid nog wat kan ontplooien in het Gerhardhuis, dat geeft haar een gevoel van eigenwaarde zonder eisen te stellen aan haar spankracht. En dat is maar goed ook, want het koord is bij haar te lang gespannen geweest. In elk geval leeft ze met het gezin mee. Het is wel verdrietig voor jou, Bep, dat je nooit eens echt met haar over je moeilijkheden kunt praten, maar zo is het eigenlijk toch altijd geweest. Wij zijn de generatie geworden waar de mensen op steunen, dat geeft verplichtingen en is niet altijd gemakkelijk, het eist sterke schouders en het nodige evenwicht, maar het is zo en ik beklaag me er niet om. Zie het vooral zo, Bep, en je ziet het ook zo, dat bewijzen je waardigheid en je sterke persoonlijkheid. Wat is er vroeger, in stilte en met stekelige opmerkingen, niet op je gekritiseerd omdat je je niet tot de actieve politiek aangetrokken voelde, en hoeveel van die criticasters zouden met zo veel waardigheid en dapperheid het lot hebben aanvaard dat jij nu moet dragen? Niet veel, wed ik. Ik ben trots op je en blij met je zoals je bent, en je weet dat ik noch op jou, noch op de kinderen ooit enige dwang heb uitgeoefend. Met alle fouten die ik m'n leven mag hebben gemaakt, is dat goed geweest, dat bewijst jullie flinkheid en zelfstandigheid op het ogenblik.

Wat leuk dat de kinderen je zo wilden verwennen toen je hoofdpijn had. Het zijn echt goeierds. Zou jij je kunnen indenken dat we andere kinderen hadden dan onze El, Bart en Kaar? Het is een groot geluk, zulke kinderen te hebben. Vandaag, op je verjaardag, zul je dat zeker weer hebben ervaren.

Nu Beppeke, Bart en Kaat, de brief is weer vol, jammer. Heel veel liefs en tot donderdag, Sal.

Amsterdam, 27 november 1960

Liefste Bep en kinders,

Veel post deze week. Moeder trekt zich de toestand erg aan, dat merk je aan elk woord dat ze schrijft, en dat zal ook wel de reden zijn waarom ze zo moeilijk de pen in de hand neemt. Haar drukke leven is wel enigszins een vlucht voor de zorgen, en zo is het ook maar het beste. Nu, jullie hebben mama verwend, hoor Bart en Kaat. Zulke mooie cadeautjes! Ja hoor Bep, stuur tantje Mietje maar wat met haar 70ste verjaardag. Ik zal ook een kaart sturen. Met al die verjaarskaarten de laatste tijd is Bart er een beetje bij in geschoten. We mogen drie kaarten versturen per week, daarvan wil ik er dan altijd een aan Bart en een aan Kaat sturen. Maar ja, door de verjaarskaarten hield ik vaak alleen maar een kinderkaart voor Karin over. Vind je niet zo erg, hè Bart? Papa denkt toch altijd aan je, hoor! En ik kan er heus niets aan doen. En jij bent al zo groot, dan denk ik: laat ik die ene kaart maar aan Kaatje sturen, Bart begrijpt dat wel. Maar nu zijn de verjaardagen achter de rug (waar ik toch ook een beetje blij om ben, want zulke dagen voelt een mens zich toch eenzaam) en heb ik weer kaarten genoeg. Wel, na de verjaardagen komen de feestjes. Volgende week Sinterklaas. Ik wou er toch ook iets aan doen en heb aan de andere kant van de brief wat rijmpjes voor de kinderen gemaakt, die mogen ze pas op Sinterklaasavond lezen. Ontferm jij je daarover, Beppeke? Jij mag ze gerust al lezen, hoor, voor wat erin staat had ik eigenlijk ook jouw toestemming moeten vragen (want het betreft ons beiden),

maar het is nu eenmaal een gekke toestand en ik moet dus maar zo'n beetje op eigen houtje gokken. Kopen kan ik nu eenmaal niets, op het ogenblik, en daardoor is mijn keus erg beperkt. Toch hoop ik (en denk ik) dat je helemaal instemt met wat ik heb 'bedacht', omdat het toch ook uitdrukking geeft aan de eenheid tussen ons en de kinderen. Het wordt nu een korte brief, vandaag, echt jammer, maar het is 'voor een goed doel', zullen we maar zeggen...

Er is hier de laatste tijd ook 's avonds wat afleiding, dat is wel prettig. Vrijdagavond waren er schoolfilms, volgende week komt er weer een ontspanningsvereniging.

Dat is het al weer. Heel veel liefs, Sal.

De brief bestond verder uit Sinterklaasgedichtjes voor de kinderen, die een cadeautje uit mijn boekenkast mochten nemen.

Amsterdam, 4 december 1960

Liefste Bep en kinders,

Als ik de storm hier hoor loeien, denk ik: het zal op het Geuzenveld nog wel erger zijn. Hoe doet de oliehaard het nu? Nog last met dit weer, of zijn alle kwaaltjes verholpen? Mal hè, maar ik ben er blij om dat 1e kerstdag en nieuwjaar op een zondag vallen. In het normale leven is zo iets een tegenvaller, maar in de cel zijn zulke dagen het vervelendst. Ik heb nu pas uitgelezen: Sporen in het zand, van Hans W. Richter. Als het in de leeszaal is zou je het eens moeten nemen, Bep. Het is een bijzonder aardig boek en beschrijft de jeugd van een jongen in een vissersplaats, waarschijnlijk de schrijver zelf. Bart zou het ook kunnen lezen. Gisteren heb ik moeder op haar brief geantwoord, ze zal dat wel

verteld hebben. Ze schreef m.b.t. de onderdirectrice heel familiair over 'Joke', dat schijnt de laatste tijd dus wel beter te zijn gegaan. Enfin, nu er een nieuwe komt zal het toch wel beter gaan.

Wat ik steeds schreef is waar, hoor Bep, de dagen gaan echt vlug om. Er is al zoveel werk voor me gereserveerd in de bibliotheek, dat ik nog heel lang in het Huis van Bewaring zou moeten zijn om dat allemaal af te krijgen. En dat hoop ik toch werkelijk niet. Het voorarrest duurt zo langzamerhand waarachtig lang genoeg! Was je zondag naar tante Mietje, Bep, met haar 70ste verjaardag? Of heb je haar wat leuks gestuurd? Het laatste zeker? Het is nu geen weer om 'eventjes' naar Zuid te gaan! Hoe gaat het met de filmclub, Bart? Daar moet je me donderdag maar eens wat van vertellen. Daar krijgt hij wel vijf minuten voor, hè mam? Wat voor boeken lees je nu, Bart? Vertel je me dat ook eens? Wat doe je nu het liefst op school? Heb je al plannen? Toch naar de kweek? Kun je de bril nu wat beter verdragen, Bep? Neem hem eens mee, ik moet toch ook weten hoe zo'n bril je staat... Is Jo weer bij jullie geweest? Zie je Diet nog wel eens? Het poesje dat ze toen van ons heeft gekregen zal z'n moeder wel over het hoofd zijn gegroeid, vermoed ik. Hoe vindt Anneke het poesje, Karin? Die is ook al groot geworden, hè? En net zo lief als Mimi? Hebben jullie het Sinterklaaspakje uit het Huis van Bewaring ontvangen? En vonden jullie de andere cadeautjes leuk? Dat hoor ik donderdag wel. Fijn dat je het zo goed met de buurtjes kan vinden, Bep. Dat is toch een hele steun. Hoe is het nu met tante Bertha? Is ze nu weer helemaal opgeknaapt? Wil je haar de groeten van me doen, Bep? Zeg maar dat ik haar gezond en wel terug wil zien! Scrabble je nog wel eens met je moeder, Bart? In de kerstvakant-

tie krijg je daar de tijd voor! Bedenkt hij nog van die ingewikkelde woorden, Bep? Ja, maar zo kan ik het ook winnen! Hoe gaat het nu met de bouw, daar in het verre Westen? Komt er al wat schot in? Wordt het park al aangelegd, bij Karins school? Zo langzamerhand ken ik de buurt niet meer. De afgelopen week heb ik helemaal geen brieven ontvangen. De week daarvoor drie. Zo gaat het altijd, maar ja, daar kan niemand wat aan doen. Intussen hoor ik ze op de gang al met eten. Ik ben vandaag laat, anders ben ik al klaar met schrijven. Dan maar na het eten verder, ik heb de hele dag de tijd. M'n jas is lekker warm, Bep. Zeker nu het zo'n slecht weer is, komt hij met luchten goed van pas. Ik schrijf vandaag echt over koetjes en kalfjes, hè. Maar ach, de ene dag lijkt op de ander, en nu er geen brief te beantwoorden valt, schrijf ik maar zo'n beetje wat me in gedachten komt. Donderdagavond was er een ontspanningsvereniging met wat amusement, morgenavond (Sinterklaas) weer. Het zijn amateurs, maar ze doen het aardig en met veel animo. Het is natuurlijk moeilijk, de juiste toon te vinden voor zo'n bont gezelschap, maar het lukt wel.

Het eten zit er weer in, spruitjes vandaag (met vlees), voor de zondag. Ik heb een tijd gehad dat ik weinig at, maar nu haal ik de schade in. Dat merk ik aan m'n kleren. Terwijl alles me eerst te wijd werd, past het me nu weer. Wel, dat is geen probleem, zo is het bij mij altijd gegaan.

Gaan jullie op zondag nog wel eens de polder in? Allemaal doodgewone dingen, maar ja, ik ben al zo lang van huis, ik raak er zo'n beetje uit. Nu jongens, dat is het weer, donderdag moeten jullie me een heleboel vertellen, hoor!

Daaaag, heel veel liefs, Sal en Papa.

Amsterdam, 11 december 1960

Liefste Bep en kinders,

Deze week veel post. Twee brieven van jou, Bep, de leuke Sinterklaasgedichtjes van de kinderen en de tekening (knap gedaan, hoor!) van Bart die een mooi plaatsje in mijn 'verblijf' heeft gekregen. Zo is Sinterklaas voor jullie toch nog prettig geworden, gelukkig maar. Ik dacht dat jullie het eerder zouden vieren en heb daarom maandagavond niet te veel gepiekerd, hoor Bep. Om 4 uur stopten we met het werk, even daarna kwam de directeur het pakje van thuis brengen. Het was heerlijk. De eigengemaakte speculaas was dubbel zo lekker. Sinaasappels had ik al meer dan een half jaar niet geproefd, fruit krijgen we hier niet en we kunnen alleen appels in de kantine kopen, zodat die me best smaakten. Met de sigaretten ben ik echt zuinig, de leverpastei heb ik ook nog bewaard. Het was een prettige verrassing. Dank aan alle makers en schenkers! 's Avonds was er een ontspanningsavond, DOS, met een gezellig programma. Het is een ontspanningsvereniging die eens per maand in de gevangenis optreedt, maar nu een extra avondje had verzorgd. Het zijn amateurs, die hun werk met veel animo en smaak doen. Het is geen gemakkelijke taak, ten eerste treden zij voor een nogal bont gezelschap op, maar bovendien hebben zij geen rechtstreeks contact met hun 'publiek'. Ze maken er echt het beste van. Een van de medewerksters is onderwijzeres in Huizen. Als ze aan het woord is wil ik wel door m'n luidspreker schreeuwen. Doe de groeten aan m'n neef Jo, die woont ook in Huizen en is ook bij het onderwijs. Zulke dwaze gedachten heeft een mens soms in z'n eentje. Je kan na zo'n avond de DOS ook schrijven, met wensen en kritiek. Ik ben van plan, de volgende keer een kinderplaatje aan te vragen, één

maar want anders staan de teenagers op hun achterste benen. M'n kritiek houd ik echter voor me, het is natuurlijk gemakkelijk genoeg op tekortkomingen te wijzen, maar de mensen geven zich helemaal en doen het, de omstandigheden in aanmerking genomen, knap. Wat dat betreft ben ik trouwens toch aan het veranderen, de kinderen maakten me er wel eens een verwijt van dat ik te kritisch was, en ze hadden gelijk. Het stimuleert niet als je altijd maar de puntjes op de i zet, een aanmoediging kan soms veel vruchtbaarder zijn. Ik weet nog heel goed toen ik zo'n jaar of 20 was en me aan gedichten e.d. bezondigde, hoe teleurgesteld ik was als m'n vader ze al te nuchter bekeek. Er zal wel veel, misschien wel alles aan gemankeerd hebben, maar te veel kritiek ontmoedigt. Het element van afgunst of van je 'de meerdere' te tonen ontbreekt er ook niet altijd aan. Je ziet, Bep, een mens is nooit te oud om te leren, hopelijk zal ik zulke gedachten, wanneer ik eenmaal weer in vrijheid ben, niet makkelijk vergeten. En anders herinner je me er maar aan, desnoods door me deze brief onder m'n neus te douwen! En, Bart, hoe is het met jou, m'n jongen. Wat fijn, hè, dat je er donderdag weer bij was. Ik heb je echt gemist. Maar nu kom je weer geregeld, en bovendien heb je die mooie tekening voor me gemaakt. Het zal voor jou ook wel eens moeilijk zijn, zo zonder die ouwe vader van je thuis. Maar geef de moed niet op, hoor Bart, eens kom ik toch weer in vrijheid, en heus, ik zal jullie nooit in de steek laten. Ook nu heb ik dat niet willen doen, maar er zijn wel eens omstandigheden die een mens niet in de hand heeft, ik zal je dat later wel eens allemaal vertellen. Niet de moed opgeven, hoor! Maar het ook niet te zwaar nemen. Laat je maar een beetje door moeder verwennen. Trouwens jij verwent je moeder

ook, heb ik gehoord. Toen ze vorige week ziek was, hield jij het restaurant, om het zo maar eens te zeggen, en Karin was je trouwe hulp. Daardoor was mama ook weer gauw beter, want ze kon nu rustig in bed blijven. En rust en warmte zijn goed voor genezing, vooral warmte van de kinderen, hè mam? Ja, Bep, wanneer ik weer vrij ben gaan we het er saampjes gezellig een paar weekjes van nemen. En ook met de kinderen maken we er een prettige tijd van. Dat heb ik me vast voorgenomen. Ik zal trouwens ernstig proberen, mijn leven dan wat geregelder in te delen. Wat leuk dat m'n collega's een banketletter hebben gestuurd.

Wat leuk, al die verrassingen met Sinterklaas, hè jongens. Hoe vind jij 'De lage landen aan de zee', Bart? Daar valt heel wat in te lezen en te neuzen, hè? Daar zul je het nu wel te druk voor hebben, maar dat komt later wel aan de beurt. Geen twee weken meer, dan krijgen jullie vakantie. Heerlijk, hoor! Bep, het is inderdaad dwaasheid om tegenover oom Eg net te doen of ik in Zuid-Amerika ben. Ik zou hem rustig vertellen wat er aan de hand is, en natuurlijk weet hij het toch. Van het Sinterklaasplaatje weet ik niets, hoor Bep, dat was een ander plaatje. Je gedicht was leuk, Bart, die ouwe moeder van je zal hebben opgekeken! Hoe is het er nu mee, Bep, ben je weer helemaal opgeknapt? Nemen jullie een kerstboompje? Ja, het is haast Kerstmis. Gaan jullie met de kerstvakantie nog een dagje op stap? Doen, hoor! De kinderen krijgen al bijna hun rapporten. Ik ben nieuwsgierig, hoor! Het zal best meevallen, dacht ik maar zo. Ben jij nog wel eens met juffie gaan praten, Bep? Hoe is het met de filmclub, Bart? En de knutselclub van Karin? Dat is het dan weer.

Over een halve week is het weer donderdag, gezellig.

Nu lieverds, tot donderdag, heel veel liefs, Sal, Papa.

Amsterdam, 18 december 1960

Liefste Bep en kinders,

De brief aan jullie, het liefste wat er voor mij op deze aardbol bestaat, betekent altijd dat ik me ontspan in de letterlijke zin van het woord. Ik ben dan helemaal met jullie samen, babbel honderduit, vaak over doodgewone dingetjes, en voel me dan het gelukkigst. Zo is het ook nu. Wat zag jij er donderdag vermoeid uit, Bart, het is maar een geluk dat de kerstvakantie voor de deur staat. Neem het er maar eens lekker van, hoor. Ik trakteer jullie drietjes met de vakantie op een bioscoopje, in die tijd gaan er meestal wel gezellige films voor alle leeftijden. Doen, hoor! En daarna nog iets lekkers nemen, limonade en een taartje of zoiets. En maken jullie je over mij geen zorg. Ik heb nu weer zoveel dingen waar ik over loop na te denken en bovendien zulke goede boeken, dat het me nu toch spijt dat een van de kerstdagen op zondag valt. Want ook met drie feestdagen achter elkaar had ik elke minuut ten nutte weten te maken. Soms lig ik nu 's nachts wakker, niet omdat ik zou piekeren of niet zou kunnen slapen, maar om eens rustig over allerlei dingen na te denken. Na een uurtje draai ik me dan weer op m'n zij en val meteen in slaap, heus waar, hoor. Trouwens, slaap kom je hier niet tekort. 9 uur pitten achter elkaar had ik sinds m'n jeugd nooit meer gedaan. Naar de radio luister ik 's avonds niet meer, tenzij er iets goeds is, anders vind ik het zonde van m'n tijd. Maar vanavond luister ik wel, Marie Cecile zingt Amerikaanse negerliedjes. Zij is bijzonder goed. Als je zo een maand of wat geregeld naar de radio luistert merk je pas goed wat een clichégedoe het is. Fantasie zit er nauwelijks in, het is elke keer hetzelfde. En dan te bedenken wat voor mogelijkheden de radio biedt! Maak je geen zor-

gen over m'n voeding, hoor Bep. Het is waar, het eten is hier niet bepaald vitaminerijk, en fruit schijnt een luxe te zijn die een gevangene niet toekomt, tenzij hij het van zijn kantinegeld kan bekostigen, maar dat doe ik dan ook. Twee keer per week neem ik appels, heerlijk en goed. Het werken in de bibliotheek gaat momenteel heel vlot. In het begin had ik nog wel eens de neiging, me de algemene gedragslijn die t.a.v. gevangenen wordt gevolgd te veel persoonlijk aan te trekken, me dan beledigd te voelen e.d., maar daar heb ik gelukkig geen last meer van. Bovendien, dat moet ik eerlijk toegeven, is men tegenover mij zeer correct en waardeert men geloof ik ook wel wat ik in de bibliotheek doe. Natuurlijk hoop ik niets liever dan zo gauw mogelijk vrij te komen, maar tegelijkertijd heb ik me een bepaalde taak gesteld die ik wil proberen af te maken. Dan zit ik als een krankzinnige kaartjes te tikken voor de cartotheek e.d. alsof het aangenomen werk is. Enfin, jullie kent me genoeg om te weten hoe ik me dan op iets gooi om het af te maken. Ik heb nu ook een bepaald idee gekregen van de 'psyche', als je het zo wilt noemen, van de gevangene, dat houdt me dan bezig, hun goede kanten en hun tekortkomingen. Vaak zijn het mensen die nooit volwassen zijn geworden, tenminste in bepaalde opzichten, maar ja, wat kan ik daar aan doen. En zo sukkelen we maar door, tot de dag van bevrijding.

Fijn hè, dat moeder nu zo geregeld komt. Ze had het waarschijnlijk ook erg druk vóór Sinterklaas met die speelgoedactie. Ze schreef me dat ze nog steeds de dag zegent dat ze naar het Gerhardhuis is gegaan. Het is ook een geluk geweest. Stel je voor dat ze nu nog in Oost had gewoond, het was niet alleen voor haar niets geweest, maar het contact met ons gezin zou dan wel

heel los zijn geworden. Zo is het verreweg het beste, al mopperen we ook nu wel eens, maar dat hoort nu eenmaal bij het leven van alledag. Was het gezellig. Jo en Christl te eten? Toch leuk, dat een aantal redacteuren van het Vrije Volk me een kerstpakje wilden sturen. Jammer genoeg zijn zulke dingen niet toegestaan. Wat de zin is van dergelijke verbodsbepalingen is me niet erg duidelijk en ik zal me er ook niet in verdiepen. Er zijn zoveel van die dingen waar men zich over verbaast. In een moderne stad als Amsterdam is bij verordening het ontbreken van stromend water en van watercloset in een woning niet meer toegestaan. Gevangenen schijnen een speciaal soort burgers te zijn. Die mogen het nog met een teiltje water en een ton stellen. Ach, ik lach er maar om, al vraag ik me soms met verwondering af hoe men op deze wijze respect kan proberen af te dwingen van de mensen. Het hele systeem is hopeloos verouderd. Neem jij het er ook eens rustig van, met de kerstvakantie, Bep! Dat heb je meer dan verdiend, de kinderen zijn lief en worden al zo groot, sta ook maar eens een keer laat op als de kinderen toch nog in bed liggen. En zo spoedt het jaartje naar z'n end. Hebben jullie al plannen voor oudejaarsavond? Enfin, eerst Kerstmis. We boffen, Wim Kan komt op oudejaarsavond van 9 tot 10 voor de radio, die kunnen we hier dus nog net horen, en zo ook een beetje oudejaarsavond hebben. Jullie zullen zeker ook luisteren, en wanneer jullie moeten lachen moeten jullie maar denken: nu zit Sal ook te lachen. Gedeelde vreugd, dubbele vreugd... Ik krijg trek, het zal dus wel naar 12 uur gaan. Tegen die tijd ben ik meestal aan het slot van mijn brief. Voor vanmiddag heb ik al een heel program. De dag zal wel niet lang duren. De laatste maanden zijn trouwens omgevlogen. 5 januari is onze trouwdag, Bep. Op een donderdag, wat een geluk.

Daar gaat de bel voor het eten. Gauw de brief afmaken, die kan ik dan aan de bewaarder meegeven. Intussen heeft de Algerijnse kwestie een dramatische wending genomen en gaat een beslissing tegemoet!

Lieverds, tot donderdag weer, heel veel liefs, Papa.

Amsterdam, 25 december 1960

Liefste Bep en kinders,

Gisteren ontving ik de mooie kaart met jullie nieuwjaarswensen, die nu mijn cel versiert. Ik was er echt door ontroerd. Vanmorgen kreeg ik een kaart, een bloempot met kersttakken en een kaarsje, uit kleurig papier geknipt door een meisje van een kleuterschool, Ria Hermanns staat erop, leuk. Het deed me denken aan Kerstmis in Montevideo, toen vreemde kinderen, die kennelijk 'voelden' dat ik alleen was, me op kerstochtend een ingelijst prentje gaven. Het was een godsdienstige uitbeelding, en mooi was het ook niet, maar ik was er toch door getroffen omdat ik het van kinderen had gekregen, en ik heb het lang bewaard. Ik heb zojuist de huismeester gevraagd, of ik onze Kaatje de kaart van die kleuter mocht sturen door hem in de brief te sluiten, dat was goed, en de kaart vinden jullie als er, naar ik hoop, ook verder geen bezwaren zijn, hierbij.

Terwijl ik dit schrijf wordt er een pakje gebracht van de Jonge Kerk. Ik zal even vertellen wat erin zit: een sinaasappel, een appel, drie repen (twee super-melk en één koffie met roomsmak), een kerstbroodje, een banaan, een kaarsje, drie rolletjes snoep (pepermunt, drop en Rang), een zakje koekjes (speculaas en kerstkransjes), twee suiker-kerstkransjes (waarvan ik er een al heb opgesnoept) en een zakje chocoladehagelslag. In mijn

cel heb ik twee grote takken kerstgroen, eigenlijk had ik recht op één, maar een ander wilde zijn tak niet hebben, toen is die naar mijn cel verhuisd. Niet dat Kerstmis mij iets bijzonders te zeggen zou hebben, of dat ik in mijn eentje sentimenteel begin te worden, maar ik vind het heerlijk, zo'n paar frisse takken in mijn cel, ze ruiken naar hars en zijn een stukje natuur. Gisteren ontving ik ook de trui, die ik van mijn collega's heb gekregen. Hij zit me als gegoten, van kou heb ik nu geen last meer. Wil je ze hartelijk bedanken, Bep? Ik zal dat trouwens zelf ook nog doen. Gisteren hadden we de hele dag vrij. Ik heb overdag zitten lezen, en 's avonds geschaakt (het was een spannend partijtje, ik heb zowaar gewonnen...) In een boek zegt een schrijver, een zeer begaafd militair, dat het geluk hem, ook bij tegenslag, nooit heeft verlaten, zodat het haast een tweede natuur van hem is geworden er onder alle omstandigheden op te vertrouwen. Toen moest ik toch even aan mezelf denken, wat geen kwaad kan, zo tegen het eind van het jaar. Hoe vaak heb jij niet tegen me gezegd, Bep, dat ik in grote dingen, die van wezenlijk belang zijn, een geluksvogel ben, hoe ogenschijnlijk pech of tegenslag later juist een geluk bleek te zijn geweest, zoals we in de oorlog maar al te vaak hebben ervaren. Dat gevoel heeft me ook nu, terecht of ten onrechte, daar kunnen we pas later over oordelen, niet verlaten. Ik ben dus ondanks alles optimistisch gebleven, zo zeggen we 1960 vaarwel, en zo gaan we 1961 tegemoet. In elk geval heeft het grootste geluk, jou en de kinderen aan mijn zijde, mij nooit verlaten. En wat dat betreft zijn er de grootste tragedies in zo'n gevangenis. De mensen worden minder geknauwd door de 6 of 8 maanden die ze krijgen dan door het uiteenvallen van hun gezin. Doordat de vrouw 'de schande' niet

kan verdragen of anderszins. Heerlijk, hè jongens, zo'n paar weekjes vakantie. Jullie moeten het er maar lekker van nemen. Uitslapen, een dagje naar de stad (en naar de film), een dagje naar buiten, Bart en Kaat misschien een dagje naar Artis, enfin, er is keus genoeg. Wat fijn dat jullie goede rapporten hadden, Bart en Kaat. Knap hoor. Ja, Bart, met kerst een goed rapport, dat geeft moed voor de rest van het jaar. Nog maar een half jaartje. En dat vijfje voor Duits wordt misschien nog wel een voldoende. Weet je, het zou goed zijn als je eens probeert een eenvoudig Duits boek te lezen. Je leest toch graag, en het valt heus wel mee, hoor. Neem eens uit de leeszaal: *Drei Männer im Schnee*, van Erich Kästner. Dat is heel leuk en spannend, niet dik en niet te moeilijk. Dan krijg je een beetje ervaring met de taal en voel je de moeilijkheden beter aan. En toch is er dan geen extra studie voor nodig. En je hoeft er niet tegen op te zien, je zal zien hoe gemakkelijk het leest. Ik wou je een prismaboekje voor je rapport geven, maar je mag ook *Drei Männer im Schnee* kopen, hoor, als je dat leuk vindt.

Met jouw brief was ik heel blij, Bep. Uit je leeswoede zie ik, dat je weer volledig jezelf bent, dat je je weer op andere dingen dan alleen maar zorg kan concentreren. En met de rommel zal het wel loslopen. Leuk van die oliebolletjes. Als ik nu op oudejaarsavond een oliebol krijg denk ik: die is misschien door Bep, Kaat of Bart gebakken.

Wat mij betreft, na die geschiedenis in Vaals heb ik toch een vrij moeilijke tijd doorgemaakt, maar de laatste tijd voel ik me weer monter. Misschien komt dat ook wel door invloeden van buiten. De zwartste reactie in Europa, rondom Soustelle en Lapailarde, heeft de laatste weken een gevoelige klap gekregen, en

slechts weinigen zijn er zich van bewust geweest hoe bedorven en gevaarlijk die kliek was, zelfs met het oog op oorlogsgevaar. En al gaat De Gaulle nu met de eer strijken, het zijn in wezen de Algerijnse massa's geweest die deze dreiging een halt toe hebben geroepen. Maar het blijft was ik toch met wat jij schreef, Bep, in verband met ons huwelijksfeest op 5 januari: 'We zullen maar weer alles in het grote geheel bekijken, hè Sal?' Het is de enige juiste 'levensfilosofie' voor wie het leven meer betekent dan de kleinigheden, de tegenslagen en zorgjes van alledag. Zo moeten we maar afscheid nemen van 1960, dat ons toch ook veel goeds heeft gebracht. Wie de kracht kan opbrengen, en het inzicht heeft, alles 'in het grote geheel' te bekijken, is niet klein te krijgen door tegenslagen zoals wij die in 1960 hebben gekend. Het is een stevige basis voor een nieuw hoofdstuk van ons huwelijk, ook al zijn we 5 januari maar een kwartiertje, tijdens het bezoek, bij elkaar. Vaak heb ik tegenwoordig het gevoel dat er *niets* (behalve die ellendige gevangensmuren) tussen ons staat, terwijl er in vrijheid soms schaduwen waren waarvan mij de zin ontging, die ik niet begreep, maar die mij toch verwarden, niet altijd, maar desondanks. Het is misschien vreemd dat te schrijven, omdat we het toch best rooiden, en toch zijn we de laatste tijd nog nader tot elkaar gekomen. De kinderen begrijpen dat nog niet zo goed, maar ik vind het verschrikkelijk dat zij voor mij moeten lijden, en toch ben ik trots op ze omdat ze zo flink zijn. En nu: prettige oudejaarsavond en heel gelukkig 1961, laat ons hopen in vrijheid verenigd!

Heel veel liefs, Sal, Papa.

De Jonge Kerk: een kerkelijke instantie die zich over gevangenen ontfermde.

*Vaals: de confrontatie met Oeldrich en Schneeweiss.
Soustelle en Lapailarde: Franse contrarevolutionairen.*

Amsterdam, 1 januari 1961

Liefste Bep en kinderen,

Nogmaals: een gelukkig nieuwjaar! Met de vurige wens dat we in 1961 weer bij elkaar mogen zijn, zoals jullie schreven in de leuke kaart, die ik gisteren nog ontving. Ik heb jullie bij het verscheiden van het oude jaar stuk voor stuk in gedachten even gepakt en gezegd: Jongens, flink zijn hoor, we slaan ons er wel doorheen, de moeilijkste tijd ligt nu achter ons. En de kracht die we gezamenlijk hebben kunnen opbrengen in 1960, is een solide basis om 1961 met vertrouwen tegemoet te zien. Gisteravond kregen we een oliebol en een appelflap. Ik heb een donker gebrande oliebol genomen, met de gedachte: Bep bakte ze voor mij altijd extra donker omdat ze weet dat ik dat lekker vind; misschien heeft ze dat nu ook gedaan. Dan had ik toch een oliebol van thuis! Hoe laat zijn jullie naar bed gegaan? Jullie hebben natuurlijk naar Wim Kan geluisterd, wij hier ook, en zo waren we toch een beetje bij elkaar. Bart is nog nooit naar een echt cabaret geweest, hè, zoals van Wim Kan of Wim Sonneveld. Gaan jullie dat eens doen in de vakantie, dat is leuk! Ik wed dat de vakantie de kinderen veel goed doet. De vermoeidheid en de spanningen zo voor het rapport waren een extra last, bij alles wat jullie toch al moeten verwerken. En men zou dan over bovenmenselijke krachten moeten beschikken om niet eens het evenwicht wat kwijt te raken. Maar de kinderen zijn steeds erg flink en lief geweest, de rust van de vakantie zal ze nieuwe kracht geven. De moed niet opgeven, hoor jongens, zo'n be-

richtje in de krant dat het voorarrest weer met 30 dagen is verlengd heeft niets te betekenen en is niet meer dan een formaliteit. 5 januari zijn we 23 jaar getrouwd, Bep, wat een tijd al, hè! Nu, ik ben er nog altijd blij om, nog altijd verliefd op die 'Bep-blauwe-blouse'; het huwelijk heeft ons een heerlijk stel kinderen geschonken, 1961 schenkt ons zelfs een kleinkind. Wie zou er dan kniezen? En donderdag zijn we toch weer even bij elkaar, Bep, het is dan – wat een geluk, hè! – juist bezoekdag. De pakkerd die jullie van me te goed hebben, stuur ik nu dus niet per brief, maar bewaren we voor de dag zelf.

Voor vandaag, nieuwjaarsdag, is er een heel programma. Aan de radio is extra zorg besteed, en voor de gezelligheid wordt de plaat van Max Tailleur gedraaid. Vanmiddag is er een film in de kerk 'The solid gold Cadillac'. Er was met de kerstdagen en gisteren ook een prettige bijeenkomst in de kerk, maar ik heb toen niet kunnen besluiten erheen te gaan. Je zit daar afzonderlijk in een hokje opgesloten, opdat de een de ander niet kan zien. Nadat ik dat eens had meegemaakt dacht ik: dat nooit meer, dan zit ik nog liever in m'n cel met een boek. Ik voelde me gewoon beledigd. Maar we zullen voor vandaag onze trots maar opzij zetten, het is verleidelijk, weer eens een film te kunnen zien. Ik heb wel eens gedacht: als ik gelovig was en ik zou de mensen onder zulke omstandigheden 'Gods woord', zoals dat dan heet, moeten bijbrengen, ieder opgesloten in een hokje zoals je dat ook wel op de veemarkt ziet, dan zou ik dat waarlijk als een godslastering ervaren. Het ergste is, dat de mensen zulke dingen als 'normaal' beschouwen, ze weten niet beter. Gaat men daarvan uit, ach, dan is overal wel een excuus voor te vinden. Maar hoe kan men een geknauwd mens zijn zelfvertrouwen

op die manier teruggeven? Enfin, breken jullie je maar niet het hoofd over zulke dingen, jullie hebt al genoeg zorg. Hoe is het nu met onze Katie? Donderdag komt ze weer op bezoek!

Wat leuk dat jullie met de kerstdagen een pakje van mijn collega's hebt gekregen. Ze zijn toch wel erg aardig. En ik die heerlijke trui. Ik heb er echt plezier van. Want de verwarming is hier in de letterlijke zin van het woord maar lauw-lauw. En dan druk ik me nog zeer lauw-lauw uit... Bij een koude winter betekent dit onherroepelijk een lijden voor de mensen. Ik schrijf dit heus niet om te kankeren, want persoonlijk heb ik het geluk in de bibliotheek te werken, waar het wel lekker warm is. Daar komt de koffie, met een sprits erbij vandaag. Dat doet me denken aan Montevideo. Ik was daar eens in een restaurant van een Hollander, die me vol trots een sprits aanbood, een lekkernij overigens onbekend in Zuid-Amerika. Ja, daar heb ik ook ouwejaar in mijn eentje gevierd. Gelukkig was dat maar voor één keer, hopelijk zal dat nu ook zo zijn. Gisteren was de geestelijk verzorger van het Humanistisch Verbond er om me gelukkig nieuwjaar te wensen. Het is een vriendelijke man, die geloof ik niet kan begrijpen hoe je er na 7 maanden 'voor'arrest nog de moed in kan houden. Dan praat ik hem maar moed in... Ik maak maar een geintje hoor, waarbij ik denk aan de film Monsieur Verdoux, waarin Chaplin aan de geestelijk verzorger vraagt wat hij voor hem kan doen... Toch zit er heel veel waars in! Zoals in alle films van Chaplin. Bart, m'n jongen, ik weet dat het niet altijd gemakkelijk voor je is, maar jij bent al zo groot, je begrijpt de dingen gelukkig. Karin is zoveel kleiner, voor haar is het allemaal veel moeilijker te verwerken. Verwen je je zusje een beetje? Doen hoor! En Bep, doe jij

wat ik donderdag heb gevraagd? Verkoop mijn leren jekker, ik ben toch niet meer van plan, wanneer ik weer vrij ben, als een gek op een brommer door en naar de stad te racen. Dan ben ik verdorie al grootvader en heb zo langzamerhand wel verdiend het wat kalmer aan te doen. En kopen jullie dan in de uitverkoop voor dat geld een gitaar. Voor een gulden of 25 slagen jullie wel. Heeft hij aanleg, dan kan hij zelf later altijd een duurdere gitaar kopen. De jas brengt nog wel f 50,— op, dacht ik. Voor het overige geld kopen jij, El en Karin iets leuks. Doen hoor!

Ik was blij toen je donderdag vertelde, dat je geen oorlogsboeken leest, Bart. Je bent wel groot, dat weet ik, maar het lezen van zulke boeken brengt maar spanningen die je normaal zeker kunt verwerken, maar die niet goed zijn nu het gezin, hoe flink jullie ook zijn, toch onder een zekere spanning leeft. Wil Karin nu onderwijzeres worden? Dat wist ik niet. Enfin, ze heeft nog tijd genoeg om te beslissen! Dat de opleiding beter wordt is alleen maar een voordeel, daar ontbrak tot nu toe heel veel aan. Ja, dan zal het twee jaar langer duren, maar ach...

Nu lieverds, nogmaals: gelukkig nieuwjaar! Heel veel liefs, Papa.

Amsterdam, 8 januari 1961

Liefste Bep en kinders,

Deze week geen post van jou, Bep. Wel een brief van moeder en van Miep. Wil je ze bedanken? Ik heb moeder nog niet geantwoord, omdat ik niet weet of ze met vakantie is. Dat hoor ik donderdag wel van jullie. Miep zal ik ook antwoorden, ik weet nog niet wanneer. Ze schreef een leuke spontane brief, maar over

allerlei huis-tuin-en-keukendingetjes, zodat ik niet weet wat ik terug moet schrijven. Enfin, dat komt wel. Het is beroerd, ik heb kiespijn op het ogenblik. Misschien een maand geleden is van een geplombeerde kies een stuk afgebroken. Ik was er toen mee bij de tandarts, maar die kon er niets aan doen, behalve trekken. 'Volgens de voorschriften mag ik in een Huis van Bewaring geen constructief werk doen', zei hij letterlijk. 'Probeer het er zo lang mee tot u in vrijheid komt. Krijgt u voor die tijd pijn, dan kunt u hem altijd nog laten trekken.' Die pijn is nu gekomen. Zulke voorschriften zijn begrijpelijk voor mensen die korte tijd in het Huis van Bewaring doorbrengen, maar voor 'langdurige gevallen' zijn zulke dingen toch een extra straf. Wel, we zullen er maar weer filosofisch tegenover staan. Wanneer jullie deze brief ontvangen is de kies eruit. Op woensdag houdt de tandarts zitting, dan laat ik 'm trekken. Donderdag bij het bezoek is het leed weer geleden. Weet je nog, Bep, dat ik op een pinksterkamp eens zo'n tandpijn had dat ik naar huis ben gegaan? Wel, ik zit mezelf nu echt te beklagen. Ja, mensen zijn kleinzerig hoor! Hoe is het nu met Ellen? Zij zorgt voor de volgende etappe in de belevenissen van ons gezin, met de komst van de baby, is dat vóór of ná Pasen? Ik weet niet wanneer de paasdagen vallen dit jaar. Willen jullie haar zeggen dat ik de leerboeken krijg? Gelukkig kan ik me de laatste tijd wat beter concentreren, ik ben echt van plan te gaan blokken. Iedereen vindt het dwaasheid, Chinees te gaan leren, maar die taal wordt door een kwart van de mensheid gesproken, en wat er in China gebeurt interesseert me buitengewoon. En vreemde tekens heb ik altijd gemakkelijk in me opgenomen. Dat weet ik nog van het jodenschooltje, toen ik Hebreeuwse letters moest leren. 'Die

jongen heeft in twee weken geleerd waar een ander een jaar over doet', zei m'n meester trots, al moet ik eraan toevoegen dat ik alles prompt vergeten ben... Maar met morse in dienst en met steno had ik ook geen moeite. We wagen het er dus op, ik heb er echt zin in. Dat is tenminste een nuttige tijdsbesteding, al is het geen 'vrije'tijdsbesteding... En ook dat laatste is betrekkelijk. Gisteren las ik in een erg moeilijk boek, waarvan ik ook de helft niet begreep, in de 'Grundlinien der Philosophie des Rechts' van Hegel, dat het 'inzicht in de straf' voor het individu de geestelijke vrijheid herstelt. Daar houden we het dus maar op! En dus tòch: vrijetijdsbesteding... Wat een ingewikkelde brief vandaag, hè! Jullie moeten maar denken: die ouwe wil ook wel eens een keer opscheppen.

Miep schreef dat moeder het zo gezellig weet te maken in het Gerhardhuis, zoals met Kerstmis bij voorbeeld. En ze vertelde dat het thuis ook steeds zo gezellig is, met jou, Bart, Kaat en... de poes. Het is fijn dat jullie zo'n sterke eenheid vormen. Aan de steun, die je nu de kinderen geeft, zullen ze hun hele leven met warmte terugdenken. Ach, ze zullen wel eens kabbelen ook, maar dat is heel normaal. Je hebt er geen idee van, wat je evenwichtige en geduldige leiding thuis voor me betekent. Ik heb, misschien naar aanleiding van onze trouwdag, ons gemeenschappelijke leven voor mezelf nog eens de revue laten passeren, en kwam tot de zeer positieve conclusie, dat loyaliteit (een helaas zeldzame eigenschap) wel de ondergrond van je karakter vormt. Donderdag, met het bezoek, zal ik de trui aandoen die ik van mijn collega's heb gekregen. Hij zit heerlijk. Met Nieuwjaar kreeg ik ook een kaart van een loopjongen. Ik wist zijn naam niet meer en dacht: Verrek, van wie kan die kaart toch zijn. Maar nu weet ik het,

ik zal hem een kaart terugsturen. Van een aantal oudjes uit het Gerhardhuis ontving ik ook nieuwjaarswensen. Leuk, hè! De tv-toespraak van moeder wordt in een boekje uitgegeven door Querido, schreef ze. We hebben het saampjes toch wel goed gezien toen we dachten: als we haar in het Gerhardhuis krijgen, wordt ze weer de oude. Ze heeft dat ook wel door – ze is pien-ter genoeg – en schrijft dat ze het nog altijd prijst dat we haar in die richting hebben gedreven (het woord is van haar). Ja, dat was een kleine samenzwering van ons tweetjes, weet je het nog? En de kinderen deden er dapper aan mee. Ze kan nu nog heel wat jaartjes mee, het zag er eerst maar triest uit. Miep heeft nog foto's uit de jeugdbeweging, schreef ze, op een ervan staan zij en ik als 'De twee wezen'. Ik was ons gemeenschappel-ijk toneeldebuut helemaal vergeten, zeg dat maar niet tegen haar. Maar niet vergeten was ik, dat wij eens saampjes op toneel stonden in 'Ein Mädchen stand vor dem Himmeltor'. Als Ouwe Petrus moest ik je toen een kus geven. Ze namen ons allemaal in de maling, want de bliksems wisten wel dat er tussen jou en mij wat 'op komst' was, en inderdaad, kort daarna liepen we gearmd. Dat komt ook weer!

Heel veel liefs, Sal, Papa.

Amsterdam, 15 januari 1961

Liefste Bep en kinders,

Zondagochtend, 9 uur. Ik heb me voor vandaag al allerlei taken gesteld, en begin dus vroeg met de brief naar huis. Dat is in elk geval een zoete taak, die me moed geeft straks door de zure appels heen te bijten. Jullie zagen er donderdag gelukkig uitgerust uit, de va-kantie heeft goed gedaan. Het was gisteren prachtig

weer, nog wel op zaterdag. Ik vond het heerlijk voor jullie en zag jou al in gedachten in het tuintje scharrelen, Bep, Bart op de fiets naar de stad rijden en Karin op straat spelen. Misschien is het allemaal wel heel anders gegaan, maar, zo in zijn eentje, fantaseert een mens nu eenmaal graag. Op de filmclub blijven, hoor Bart, ook al wordt de contributie verhoogd. Het lijkt me geweldig leuk voor je, en waar alles komt komen die paar centen ook. Wat een gezellig kleifiguurtje had Karin gemaakt, hè. Nu wil die malle meid dus pottenbakster worden. Ze zal nog wel een paar keer van gedachten veranderen, maar het is toch leuk. Is moeder nu met vakantie? Ze zou van de zomer eens naar Zweden moeten gaan, naar de mensen waar ze bevriend mee raakte toen ze uit Ravensbrück kwam. Enfin, dat heeft nog de tijd. Je brief ontvangen, Bep. Ik zie wel dat jullie het gezellig hebt gemaakt op oudejaarsavond, en dat was heel verstandig. Het is van het allergrootste belang dat het leventje thuis gewoon doorgaat – zo gaat de tijd – ook voor jullie – het vliegt om, en mij geeft het rust. Dat Mimi tegenwoordig zomaar op je schoot springt, vroeger was ze niet zo aanhalig, maar waarschijnlijk is het nu rustiger thuis, en daar profiteert die dame van. Dat moeder verdrietig was, ik kan het me wel voorstellen, ze weet inderdaad wat het leven in de gevangenis betekent. Maar ik laat me niet terneer drukken, hoor jongens. Hoe duidelijker de zaak me wordt, hoe groter mijn verontwaardiging. Ik kan daar niet over schrijven, maar als de zaak voor de justitie na 7 maanden nog niet ‘rond’ is, voor mij is ze dat wel. Ik weet nu hoe alles is gegaan, en degenen die daaraan medeplchtig zijn leggen er waarschijnlijk geen eer mee in. Enfin, verdiepen jullie je daar maar niet in. In elk geval: mijn verontwaardiging is maar al te gegrond, en

verontwaardiging is geen basis voor demoralisatie. Een ouwe vechter ben ik altijd geweest, en dat robbertje wordt nog uitgevchten.

Was je nog naar de Da Costastraat, naar tante Edith? Ik heb haar sinds de dood van oom Herman niet meer gezien. Ze is een bijzonder hartelijke vrouw, die altijd voor een ander klaarstaat. Vinden de kinderen het leuk? Daar komt de koffie, even onderbreken.

Ik heb aan een amusementsvereniging, die hier eens per maand optreedt, de plaat met kinderliedjes van Danny Kaye als verzoekplaat gevraagd. Ik hoop maar dat ze hem kunnen krijgen. Voor het overige luister ik nog maar heel weinig naar de radio. In het begin had ik hem 's avonds geregeld aan staan, omdat het je toch een zeker menselijk contact geeft, maar ik heb daar nu geen behoefte meer aan. Wèl aan menselijk contact, maar niet aan al dat gekweel, al dat amusement dat als één pot nat op elkaar lijkt. Het publiek, ook buiten de gevangenis, wordt waarlijk niet hoog aangeslagen.

Hallo Bill, how are you? Er stond van de week weer in de krant van 30 dagen verlenging van het voorarrest, maar je hebt het je nu toch niet zo aangetrokken, hè? Ik heb mr. Smeets gevraagd, je eens uit te nodigen en te vertellen wat voorarrest precies is. Is dat ook gebeurt? Maak je maar geen zorg, hoor, m'n jong. Het is wel vreemd dat het allemaal zo lang duurt, maar trek jij je daar niets van aan. Papa is alleen gelukkig wanneer hij donderdag met het bezoek ziet dat jullie er opgewekt en ontspannen uitzien. Dat geeft me dan weer kracht voor de komende week. En papa is helemaal niet pessimistisch. Voor jullie vind ik het het ergste. En wanneer jullie je er goed door slaan doe ik het ook, hoor! Reken maar van yes. En wanneer we dan weer bij elkaar zijn, halen we de schade van deze verloren

tijd in. Een mens is daar nooit te oud voor. En jij bent gelukkig nog jong, al ben je al een hele boy. Wat jij, mam? Wil je mijn collega's bedanken voor de storting op m'n kantinekening? Hebben ze mijn brief ontvangen? Ja hoor Bep, ik weet het nog best, dat avondje waarop we besloten het saampjes te proberen. Dat is toen heel verstandig geweest, al hadden we er (gelukkig) nog geen idee van dat het soms ook heel moeilijk zou worden. Wel, de basis was hecht genoeg, en tegenslag heeft ons alleen maar steeds dichter tot elkaar gebracht. Zo is het nu ook, en zo zal het blijven. Wat leuk dat Tine er was. Jullie zijn nog oude vriendinnen en zullen elkaar wel heel wat te vertellen hebben gehad. Zij en haar man hebben in de oorlog nooit vergeten, wat te geven voor de pakjes aan moeder, zulke dingen blijven je in het geheugen.

Zijn er nog schokkende veranderingen in ons buurtje? Wonen alle burens er nog? Is de woningbouw nu helemaal klaar? Hoe ziet Osdorp er uit? Alledaagse vragen, maar ik raak er helemaal uit. Doet Karins fietsje het nog goed? En jij, Bart, kan nog best voort met de fiets van mama? Een lekker licht karretje, hè! Is het horloge van Karin gemaakt? Loopt het weer goed? En jouw horloge, Bart, ben je er nog altijd tevreden over?

Hoe gaat het met Jo's bestuurslidmaatschap van de grafische bond? Heeft ze weer iets kunnen doen voor gelijke salariëring van man en vrouw? Ik ben er echt uit, uit al die dingen. Wat dat betreft is zo'n isolement wel doeltreffend, je vervreemdt van tal van problemen waar je haast dagelijks mee te doen had. Gisteren was de 'Humanist' er weer. Hij vindt dat eerst de mensen moeten worden veranderd voordat de maatschappij verandert. Wel, ik krijg nu praktisch onderricht in de wijze waarop de mensen verbeterd worden, en geef

voorlopig de voorkeur aan mijn standpunt. Tot donderdag, veel liefs, Sal, Papa.

Amsterdam, 22 januari 1961

Liefste Bep en kinderen,

Eerst een woord tot Barteboy vandaag. Ik las in de krant dat in Edison op de Elandsgracht 'Op hoop van zegen', met Esther de Boer-van Rijk als Kniertje, draait. Gaan zien, hoor! Misschien gaat mama wel mee, gezellig. Van Edison moet ik nog wat vertellen, Bart. In de tijd van de stomme film was er een soort conférencier, een explicateur, die tijdens het draaien van de film sprak en commentaar gaf op de inhoud. In Edison was een explicateur, oom Mannus werd hij in de Jordaan genoemd, die een broer van oma was. Dat heb je nooit geweten, hè? Alleen daarom zou je een keer naar Edison moeten gaan. En nu 'Op hoop van zegen' draait helemaal! Heijermans was de grootvader van Mieke, die bij Ellen in de klas zat en net als Ellen de aantekening kreeg: 'natuurlijke aanleg voor het onderwijs'. Dan kun je zien of Mieke die aanleg van haar grootvader had, of Heijermans ook iets op natuurlijke wijze kan duidelijk maken aan de mensen. In de kunst heette die stroming 'de naturalisten', het zit in het woord, zij die de natuur, het leven zelf, uitbeelden, en niet van allerlei fantasietjes uitgingen. Leuk hè, het verband dat tussen allerlei dingen bestaat. Niets bestaat eigenlijk 'op zichzelf', alles heeft weer betrekking op iets anders. En als je dat begrijpt worden de dingen veel interessanter, veel meer 'levend'. Echte uitvinders en echte kunstenaars, d.w.z. scheppende mensen, zien dit levende verband tussen de dingen, en terwijl zij daarvan uitgaan, scheppen zij iets nieuws, waarbij zij zich baseren op het

bestaande in zijn ontwikkeling. Wat geleerd allemaal, hè! Maar ik moest daaraan denken, omdat Heijermans 'Op hoop van zegen' 50 jaar geleden maakte, en het stuk de mensen nu nog aanspreekt. Vaak worden kunstwerken in de tijd dat zij werden gemaakt, zoals bij voorbeeld de schilderijen van Van Gogh, nog niet begrepen, omdat zij hun tijd vooruit zijn. Maar het zijn juist kunstwerken omdat zij later wel worden begrepen, als de mensen in hun gevoelens en denken net zo ver zijn als die kunstenaar al veel eerder was. Dit kan natuurlijk alleen als de kunstenaar van de waarheid in haar ontwikkeling is uitgegaan. Want alles wat vals, oneerlijk, onoprecht is, wordt weerlegd en kan dus nooit de toekomst vertegenwoordigen. En zo is het met alles in het leven. Wat een zwaarwichtige gesprekken heb ik al met onze zoon, hè mam? Heb je mijn brief van vorige week al ontvangen? Omdat je donderdag zei, nog niets te hebben gekregen. Wat gezellig was het bezoek, hè! Gaan jullie met de filmclub zelf ook filmpjes maken, Bart? Je zal zien wat een verrassende mogelijkheden er zijn wanneer jullie proberen de levende werkelijkheid vast te leggen. Een brug die omhoog gaat, in het drukke verkeer, een zeeboot in het Noordzeekanaal, maar waargenomen in de IJ-polder, zodat het net is of de boot in de lucht zweeft (een prachtig punt daarvoor is de polder bij de eerste brug op de weg naar Velsen). Je moet eens proberen, zelf zulke mogelijkheden te ontdekken, die zijn er overal en altijd. Dan zul je ook zien hoe arm de meeste films zijn, en dan zul je het zelf beter willen doen. Ik heb nu toestemming, op zaterdag- en zondagavond met een medegevangene te schaken. Dat zijn wilde vechtpartijen, waarin ik menig keer het loodje leg. De man speelt sterk, maar ik blunder nog wel eens omdat mijn gedachten altijd afdwalen.

De laatste maanden zijn omgevlogen, en ik hoop dat het thuis ook zo is. Ik zal mijn programma's vertellen: om kwart voor zeven opstaan, wassen, scheren, bed opmaken, eten, tot half negen wat zitten dromen of lezen, half negen luchten tot 9 uur, dan naar de bibliotheek, tot 12 uur. Dan eten, luchten, lezen, om 2 uur weer naar de bibliotheek, tot half 6 of 6 uur, dat varieert. Om 6 uur eten, daarna schrijven, lezen, schaken, lopen dromen, al naar gelang. 10 uur naar bed. Daartussendoor: op donderdag komen jullie, de hele dag is dan al zo'n beetje een feestdag voor me. Op donderdagavond komt de Humanist, op vrijdag en zaterdag meestal mr. Smeets. Het menselijke contact is ook goed. De bibliotheekmeester is een vriendelijk man, de sportmeester, die ook vaak in de bibliotheek werkt, eveneens. Als ik wel eens in mijn brieven op de gevangenis mopper dan geldt dit het systeem als zodanig, niet de mensen. Er zijn natuurlijk uitzonderingen, maar het woord uitzondering zegt al dat dit geen regel is. Mijn vorige ervaringen zijn dienovereenkomstig. Natuurlijk is er ruimte genoeg voor kritiek, maar die geldt – bij doorredeneren – steeds het systeem als zodanig, waarvan de uitvoerders in zekere zin de gevangenen zijn, meer dan zij zelf weten. En meer vaak, dan de gevangenen zelf... Het slachtoffer heeft nu eenmaal de neiging, naar de oorzaken te zoeken, wat op zich zelf reeds een element van bevrijding is. De handhaver van een systeem probeert het daarentegen voor zichzelf te rechtvaardigen, ter 'zelfrechtvaardiging' als het ware, wat een vruchtbare bron voor subjectiviteit is. En zo filosofer ik maar wat in de ruimte, en vliegen de dagen om. Ik had nogal last van koortsuitslag, het verdwijnt, komt terug, verdwijnt, komt terug, en ik heb de dokter vitaminetabletten gevraagd. Hij zei echter dat de

oorzaak elders ligt en heeft me, ofschoon er ook van bloedarmoede geen sprake is, staalpillen voorgeschreven, die ik nu vol vertrouwen inneem.

Wel lieverds, dit is het dan weer. Heel veel liefs, tot donderdag, Sal, Papa.

Amsterdam, 29 januari 1961

Liefste Bep en kinders,

Ik ontving een kaart van moeder uit Parijs, die ik eens goed heb bekeken. Parijs zal ik voorlopig wel niet meer zien, maar ja, als dat het ergste is. Ik heb twee fijne boeken uit de leeszaal, een ervan is de Freud-biografie. Ik kwam er ook de naam in tegen van een vriend, die bij ons ouwejaar kwam vieren voor hij ging emigreren. Zulke dingen zijn leuk, van alles gaat door je hoofd. We hebben gelukkig vele en goede vrienden in het leven gehad. Ze zullen in onze moeilijke omstandigheden van het ogenblik wel eens hun gedachten naar ons uit laten gaan. De zekerheid dit te weten geeft warmte. We hebben nooit voor onszelf geleefd, hoe moeilijk het leven daardoor soms ook werd en daarom ben ik ervan overtuigd met hoeveel sympathie men aan ons zal denken.

En nu weer de dingen-van-alledag. Gisteren is de verwarming hier gesprongen, brr, wat koud was het in de cel. Gelukkig is hij nog dezelfde dag gemaakt, die narigheid is dus weer verholpen. Hoe is het met jullie, na de familiegreep? Allemaal weer fit? Mijn koortsuitslag is, nu ik staalpillen krijg, gelukkig verdwenen. Het zal wel wat verminderde weerstand zijn geweest. Zo'n voorarrest van een kleine acht maanden gaat je nu eenmaal niet in de kouwe kleren zitten. Dit is trouwens mijn ernstige bezwaar tegen het bestaande gevangenis-

systeem. Het tast niet alleen je vrijheid aan – en daarover valt nog te discussiëren – maar het dreigt ook je gezondheid te ondermijnen. En daar heeft niemand het recht toe, van welke rechtsbeginselen hij ook uitgaat. Maar ja, het is nu eenmaal zo, we moeten ons er maar zo goed mogelijk door slaan. Mijn geestelijke weerstand is gelukkig niet gebroken, en dit is een belangrijke voorwaarde voor instandhouding van de gezondheid.

Hallo, Bill, toch vond je het wel gezellig hè, donderdag, eens helemaal met je moeder alleen aan het woord te zijn. Je schiet er in zo'n kwartiertje wel eens een beetje bij in en ik vind dat altijd naar. Maar ja, wat zijn 15 minuten, ze zijn zo om, hoe heerlijk zo'n bezoek ook is. Loop jij er later nog wel eens aan te denken? De vakantie is al weer bijna een maand achter de rug, m'n boy. Februari is maar een korte maand, en eind maart komt de paasvakantie. Is het fijn op de nieuwe school? Nou ja, fijn op school, ik bedoel: is het een fijne school?

Hoe is het nu met Dr. Koperberg? Wil je zijn vrouw mijn groeten en beste wensen voor een volledig herstel overbrengen? Ik zal nooit vergeten dat hij, ondanks zijn drukke praktijk, de gelegenheid vond me in het ziekenhuis op te zoeken, 'met zes weken ben je weer thuis' zei hij, waarschijnlijk om me moed in te spreken, het werden er bijna tien. Hoe is het nu met tante Bertha? Wil je haar mijn groeten doen? De trui zit me heerlijk, ik draag hem elke dag. Hoe heeft moeder het gehad met haar vakantie? Van Maurits van West ontving ik f 12,- op mijn kantinerekening. Wil je hem bedanken? Hoe gaat het met ze? En met de kinderen?

We krijgen sinds Kerstmis tweemaal per week een sinaasappel, op woensdag en op zondag. Dat is wel lek-

ker, en gezond. Gisteren was de Humanist er weer. Het is een vriendelijke man, maar ik heb maar weinig contact met hem, al laat ik dat – ik probeer het tenminste – niet blijken. Vaak spijt het me dat ik in mijn boek word gestoord, en dat wil toch heel wat zeggen in de gevangenis, waar je juist zo'n behoefte hebt aan menselijk contact. Het is nu eenmaal zo, en een ramp is het niet, ik treur er ook niet om. Toch is hij heel vriendelijk en, naar ik meen, wel op me gesteld. Maar niets is zo vervelend als met moeite een gesprek gaande te moeten houden. Enfin, als dat het ergste was. Vandaag peertjes, voor de zondag, werd me verteld. Ik krijg trek, het zal wel tegen twaalfven lopen. Wel, boeven thuis, we geven de moed niet op, hoor. Ons schuitje is ook bestand tegen storm, te zamen zijn we sterk, en geen gevangensmuur kan onze band verbreken. We houden het hoofd rechtop. Wat jij, Bep, wat jij, Bart, wat jij, Kaat! Op 7 februari word ik weer gehoord i.v.m. de verlenging met 30 dagen. Schrikken jullie dus niet als er weer zo'n berichtje in de krant komt. Het is niet altijd leuk, in het nieuws te zijn... maar, verdorie, we bijten ons erdoor.

Lieverds van me, heel veel liefs, tot donderdag, Papa, Sal.

Die vriend uit de Freud-biografie is Ernst Federn. Hij is de zoon van Paul Federn, een psychoanalyticus en tijdgenoot van Freud, wiens praktijk hij voortzette. Wilhelm Reich was bij hem in psychoanalyse.

Dr. Koperberg was onze huisarts.

Amsterdam, 5 februari 1961

Liefste Bep en kinders,

Deze week veel post. Ik wou je iets vragen, Bep. Destijds is in de gemeenteraad van Utrecht een foto gemaakt, waar De Jong en ik als stenografen op staan. Die foto zou komen in een speciaal boekje, dat op 'burgerdag' wordt uitgereikt, een dag, ingesteld voor Utrechters die 21 jaar worden. Zou je zo'n boekje willen aanvragen? De Jong zal er wel een hebben, of kunnen krijgen. Je vond dat ik er van de week slecht uitzag, en ik heb de laatste week ook echt lopen piekeren. Er is iets zo ongelooflijks gebeurd, dat ik het nauwelijks voor mogelijk had gehouden. Je weet dat men beweert bij ons thuis een document te hebben gevonden, dat betrekking zou hebben op een aantal Parijse advocaten. Ik heb een dergelijk document nooit gehad, en de namen van de advocaten zijn me voor het eerst bekend geworden uit de krant. Zelfs toen er vragen in de Kamer en een ministerieel antwoord kwam over dit beweerde document, in beslag genomen bij 'een stenograaf in Amsterdam' enz., heb ik er het zwijgen toe gedaan. Het kwam me allemaal zo fantastisch voor, en bovendien wilde ik de zaken niet onnodig verscherpen door veldslag te gaan leveren over iets wat op onze zaak geen betrekking heeft. Daarbij had ik de stille hoop, dat men het niet zou aandurven, met dit twijfelachtige document de Parijse advocaten te vervolgen, die kennelijk geen andere 'misdad' op hun geweten hebben dan op moedige wijze Algerijnen te hebben verdedigd. Nu is echter toch een proces tegen twee advocaten begonnen, en het 'document' speelt daar schijnbaar een grote rol in. Maar ik wil niet, dat mensen door mijn zwijgen onschuldig worden veroordeeld. Het is mij een raadsel, hoe dit 'document' in mijn dos-

sier is terechtgekomen. Ik kan me niet voorstellen dat de politie, die zich tijdens het vooronderzoek correct tegenover mij heeft gedragen, bewust aan iets dergelijks zou meewerken. Er moet dus haast sprake zijn van een smerige streek Deuxième Bureau-BVD. Ik weet dat de instructie niet geneigd is, de woorden van een verdachte voetstoots aan te nemen, en ik heb daar begrip voor. Maar ik verklaar tegenover jou, Bep, tegenover de kinderen en tegenover al mijn vrienden die mij als een eerlijk mens hebben leren kennen, naar *eer en geweten* dat het document mij volslagen onbekend is en zich ook niet in mijn bezit kan hebben bevonden, omdat het, een ogenblik aannemend dat het geen vervalsing is, al is het dat naar ik vermoed wel, betrekking heeft op activiteiten die volkomen buiten de onze vielen. Ik heb dan ook besloten het zwijgen te verbreken en de advocaten *volstrekt naar waarheid* over deze gang van zaken in te lichten. Volgende week moet ik worden gehoord i.v.m. de verlenging van het voorarrest met 30 dagen, ik zal de rechter een en ander meedelen. Ik had dit maandag al tegenover de rechter-commissaris willen doen toen ik bij haar moest zijn, doch haar houding was dermate agressief, dat ik haar deze kwestie niet wenste toe te vertrouwen.

Al die dingen hebben me door het hoofd gespeeld, dat komt de slaap en de rust niet ten goede, misschien zag ik er daarom vermoeid uit. Maar voor de rest voel ik me goed, hoor, na acht maanden durf ik wel te zeggen, dat de gevangenis me niet kan breken. Wanneer jullie maar flink zijn, en daar twijfel ik niet aan, slaan we ons er wel doorheen.

Hoe is het met Mimi? Helemaal opgeknapt? Als jongste bediende werkte ik op een kantoor, daar was een grote kat, Kneutje heette die. Die was ook ge-

wond. In een dierenwinkel zei men dat we brandewijn op de wond moesten doen. Dat werkte zuiverend, terwijl de kat door het schoon te likken slaperig zou worden. Het was meer een paarden- dan een poezenmiddel, maar ten slotte is het beest geloof ik toch genezen. Die domme poes, om zich zo te bezeren. Ik heb *f* 10,- op de kantinerekening ontvangen, bedankt, hoor Bep. Als Joop ook bij de A.P. weggaat wordt Jo – met Spier – de laatste der Mohikanen. Wil je Joop namens mij feliciteren voor zijn M.O. Spaans. Knap! Die ouwe garde heeft, wat algemene ontwikkeling betreft, toch wel veel op de jongeren voor. Ik zal nooit vergeten hoe wij eens spontaan een schriftelijk compliment van de New York Herald Tribune uit Parijs kregen, dat wij beter en vlugger in het Engels opnamen dan de stenografen in Engeland waarmee de redactie van doen had. Als ik zo mijn vakervaringen naga, dan heb ik wel gekke dingen meegemaakt. Eens, toen een lid van de rechterlijke macht in een auto was verongelukt, president Vos als ik me goed herinner, moest ik voor zijn vrouw, die in een ziekenhuis in Drente was opgenomen, de begrafenisredevoueringen stenograferen. Eerst moest ik me in de aula, in een kast met een gordijn ervoor, verdukt opstellen, kon tevoren natuurlijk niet informeren waarover gesproken zou worden. Tot mijn verwondering ging het voornamelijk over scheepvaart. Later moest ik geknield achter een grafsteen stenograferen wat de zoon aan de tombe zei. De arme jongen stond te huilen, het was een duivels karwei hem te volgen. Ja, als ik zo m'n herinneringen naga...

Wil je mevrouw Stoovelaar bedanken voor haar aanbod, op de kinderen te passen wanneer ik vrijkom, zodat wij saampjes een paar dagen op stap kunnen? De mensen zijn gelukkig bijzonder spontaan en hartelijk,

dat is toch een hele steun voor jullie, en daardoor ook voor mij. Jeetje de brief is al vol, ik had nog zoveel willen schrijven. Jullie zijn er deze keer een beetje bij ingeschoten, met al die problemen. Wel lieverds, in elk geval tot donderdag, veel liefs, Sal, Papa.

Amsterdam, 12 februari 1961

Liefste Bep en kinders,

Zal ik eens wat leuks vertellen? Donderdagavond kreeg ik van de Humanist het gebruikelijke krantje van het Humanistisch Verbond. Ik bladerde het wat door en zag toen plotseling een foto van het A.H. Gerhard-huis opgenomen. Op de voorste rij zit oma, hartelijk lachend naast anderen, die ik wel van gezicht maar niet van naam ken.

Ik heb iets fijns gelezen. Het ligt in de bedoeling, de scholen op zaterdagochtend te sluiten, tenminste in de zomermaanden. Je moet dan wel op de andere dagen een kwartiertje eerder beginnen. Maar twee vrije dagen achter elkaar – zaterdag en zondag – is toch heerlijk. Ze worden maar verwend, hè Bep? Donderdagavond ontving ik jouw brief.

Van Essie kreeg ik een hele lange brief. Ze gaf me een raadseltje op: het loopt en loopt maar komt nooit bij de deur, ra ra, wat is dat. Als je haar ziet, wil je dan zeggen: een hond die zijn staart wil pakken. Of hij moet de boel afbreken en buiten de deur gezet worden. Essie vertelt een heel verhaal over het circus, waar ze met Karin naar toe is geweest. Twee dames stonden in een matrozenpakje in 'de luch', en er waren clowns, en nog veel meer. Ik heb haar een kaart gestuurd. Het was lief van haar, me een brief te sturen. Wil je tegen Maurice zeggen dat ik zijn brief niet heb ontvangen?

Vreemd, is er nu ook al politieke censuur? Donderdag was de ontspanningsclub er weer. Op mijn verzoek werd het plaatje van Danny Kaye 'I'm hiding' gedraaid. D.w.z. eigenlijk had ik zijn 'A drink of water' gevraagd. Maar, 'I'm hiding' was ook leuk, en zelfs enigszins toepasselijk. Maar het wordt tijd dat ik weer voor de dag kom! Hoe is het met de Blaauws? Ik las van Wim een 'ingezonden' in Vrij Nederland. Er stond Jr. achter zijn naam, maar het had ook Sr. kunnen zijn. Hoe een goeie jongen hij ongetwijfeld ook is, in zijn opvattingen is hij net een oud mannetje. Heeft hij zijn examen al gedaan? In het begin kreeg ik wel eens een kaart van ze, nu nog maar zelden. Gaan jullie zo nu en dan in de polder wandelen? Met dit zachte weer zal het best lekker zijn.

Woensdag sprak Leo Horn, de bekende scheidsrechter, in de gevangenis. Het was wel leuk, een beetje kinderlijk, zo'n grote man die zijn heldendaden staat te etaleren, maar toch spontaan en onderhoudend. Het meest waardeer ik nog dat hij een avond opofferde voor gevangenen en tot hen sprak zoals men dat doet voor normale mensen. Het was in de kerk. Hij zal wel vreemd hebben opgekeken, al die mensen afzonderlijk opgesloten in een hokje. Ik blijf dat mensonterend vinden, in de tweede helft van de 20e eeuw, in een moderne stad als Amsterdam. Van al die dingen heb je in vrijheid niet de minste notie. Moeder heeft het, geloof ik, wel naar haar zin gehad in Parijs. Dat is al een hele tijd geleden dat we daar saampjes waren, hè Bep? Wat was je toen moe. Ik verlang wel naar de vrijheid, maar naar Parijs, nee. Voor zover het nog het hart van Europa is, lijdt het toch aan aderverkalking. Voor het superioriteitsgevoel van de Parijzenaar is al lang geen reden meer. Ook daar zal eens weer een frisse wind waaien.

Gisterenavond geschaakt en zowaar niet geblunderd. Ik schaak met een ouwe stroper, Bart, zo ongeveer als Kruik uit Merijntje, weet je wel? Maar hij schept wel op, hoor, hij heeft altijd in één keer 19 of 23 fazanten of konijnen gestroopt, 19 en 23, die cijfers komen steeds terug. Misschien was 1923 een belangrijk jaar in zijn leven. Ik fantaseer maar wat (tenminste wat 1923 betreft). Nu jongens, de brief is vol. Tot donderdag weer. Heel veel liefs, Sal, Papa.

Essie: dochter van Maurice Ferares, bij wie Michel en Hélène Raptis woonden.

Amsterdam, 19 februari 1961

Liefste Bep en kinderen,

Heerlijk weer de laatste dagen. Ik stel me voor dat jullie vandaag een paar uurtjes zijn wandelen in de polder en misschien al met katjes thuiskomen, al is het daar nog wat vroeg voor. In elk geval bloeien de krokusjes nu in de tuin en blinkt het thuis vanwege de vervroegde schoonmaak alsof het tegen Pasen liep. Zo fantaseert een mens maar wat. Want als ik thuis was geweest had ik die schoonmaak misschien lastig gevonden of op een vraag van jou, Bep, of ik niets kon zien, verbaasd rondgekeken zonder te ontdekken dat de kamer of keuken een grondige beurt had gehad. Heb intussen niet te veel medelijden met mij, hoor, ik geniet ook van het mooie weer. Het luchten is nu dubbel aantrekkelijk, terwijl we in de bibliotheek het raam al open hebben. Natuurlijk is het verlangen naar de vrijheid heel sterk, maar toch denk ik ook steeds: wat een geluk dat ik in de bibliotheek werk. Bij een open raam te zitten of in een cel met matglas, zonder venster, alleen

maar wat luchtkokers, het verschil is heel groot. Zo houden we de moed er dus in en geniet ik op mijn manier van het mooie weer. Heerlijk zal het thuis zijn voor Bep en de kinderen, denk ik dan, de polders voor de deur en een tuintje om wat te scharrelen, en dan ben ik alleen maar blij om jullie, en vergeet ik de moeilijkheden van het ogenblik. Dat geeft me zo'n triomfantelijk gevoel, dan ben ik opgewekt ('moet je hem eens horen, wat een praatjes', zeggen ze dan op de bibliotheek, 'drie maanden geleden had hij heel wat minder babbels') en zie de toekomst vol vertrouwen tegemoet. Met mijn collega's kan ik het goed vinden, al vinden ze het griezelig dat iemand zo'n verstokte atheïst kan zijn. Dat kan er niet bij ze in en dan krijg ik als 'argument' naar het hoofd geslingerd dat ik gelovig ben zonder het te weten, zo in de trant van Diet, die er heilig van overtuigd was dat ik linea recta naar de hemel zou gaan. Wel, als ik oud genoeg wordt gebeurt dit misschien ook, in een of ander gestroomlijnd ruimteschip, maar dan maken we er een vakantiereisje van en gaan we met het hele gezin eens een maandje de ruimte verkennen. Wat jij, Bart, jij wil best mee hè? Om wat dichterbij de aarde te blijven, ik maak me er nu wel eens een verwijt van dat ik de keren dat ik op stap moest niet zo nu en dan een van de kinderen heb meegenomen. Dan was het allemaal veel gemakkelijker voor ze (en ook voor mij) geweest, terwijl jij dat zeker ook prettig had gevonden, Bep. Wel, een mens is nooit te oud om te leren, en dat hebben we toch altijd eerlijk geprobeerd, uit onze fouten te leren. Deze keer was je brief er vlug, Bep. Ik kan me voorstellen dat het voor Karin een teleurstelling was, die plotselinge opschorting van de verjaarsviering van Essie. Het zijn eigenaardige mensen, ik ben me daar terdege van bewust, en je hebt

er verstandig aan gedaan, de zaak over te laten gaan. Het beste is de mensen te nemen voor wat ze zijn, zonder je illusies te maken, dat bespaart heel wat desillusies. Dan voel je je ook niet afhankelijk, wat ben ik soms gek geweest. Dat gebeurt niet meer, daar ben ik van overtuigd, alleen al doordat ik het niet meer zou aanvaarden. Wat jofel, Bart, dat je naar de RAI was met oom Wim. Ben je nog met hem uit rijden geweest ook? Kan hij het nu beter? Dat was vorig jaar maar griezelig. Mama schrijft dat meneer Blijdenstein zo tevreden over je is. Flink hoor, dat je je er zo goed door slaat, ondanks de moeilijkheden met die ouwe vader van je. Het is naar dat ik er niet ben, ik weet het wel, maar wanneer ik weer vrij ben ga ik je verwennen, joh, dan gaan we saampjes vaak op stap. En dan kan het me niet schelen of de trein duur is, we worden toch niet rijk. Wat zullen we dan een boel te praten hebben! Je bent gelukkig nog jong, we gaan het echt gezellig maken. Hoe is het met de filmclub? Dat moet je me donderdag vertellen, hoor! Maak maar eens, net als mama, een lijstje van dingen die je me wil vertellen, anders schiet je er een beetje bij in.

Heeft moeder mijn brief ontvangen? Hoe is het nu met tante Bertha? Wil je me eens haar adres geven, dan zal ik haar een ansichtkaart sturen. Toen ik Bart donderdag zo zag, dacht ik: hij wordt al een echte grote knaap, met zo'n zware stem. En een bos haar, nou, daar kon ik niet tegenop toen ik zo oud was. En ik kon er ook mee terecht, hoor! Vraag maar aan je moeder, die was wat trots op die pruik van me. Ik ben best tevreden over mr. Smeets, hoor Bep. Hij kan er ook niets aan doen dat het zo lang duurt. Hij is een gevoelig en eerlijk mens, en zeer meelevend, en dat vind ik belangrijker dan al die advocaterij. Ik geloof niet aan

wonderadvocaten, het voornaamste is dat zij met hart en ziel bij een zaak zijn en een waarachtig rechtsgevoel hebben. Dit geldt zeker voor mr. Smeets, ik ben daarom blij hem als raadsman te hebben. Hij kan het recht ook niet naar zijn hand zetten, maar er wel voor waken dat mij recht wordt gedaan. En hij is heus waakzaam genoeg. Als je twijfels hebt, ga eens met hem praten. Je moet niet te bescheiden zijn, hij vindt dat helemaal niet erg. En ik vind dat veel prettiger dan het gevoel te hebben dat de oorzaak van het lange vooronderzoek bij de advocaat wordt gezocht. Die arme man kan er werkelijk niets aan doen. Bep, kun je de no-iron overhemden in koud water wassen? Misschien kan ik het dan zelf wel doen, gestreken hoeven ze toch niet te worden. Ik zeg het niet zozeer om het geld van het wassen, maar ze slijten verschrikkelijk in de wasserij. Ik denk dat ze niet goed behandeld worden, d.w.z. dat ze als gewone overhemden worden gewassen. Schrijf me dat eens? Het gaat langzaam, maar men schijnt nu toch over vrede in Algerije te gaan onderhandelen. Gelukkig maar, die tragedie scheen geen eind te willen nemen. Daar wordt de vork gebracht, zo eten, de brief is net vol. Er gaat nog veel op twee kantjes, hè? Schrijf ik niet te klein? Bart, ik heb de tekening gekregen, hij hangt bij je foto, bedankt hoor! Ik vind dat altijd fijn. De kop kwam me bekend voor!

Nu lieverds, dat is het dan weer, veel liefs, tot donderdag, Sal, Papa.

Amsterdam, 26 februari 1961

Liefste Bep en kinders,

Julie hebt natuurlijk al gelezen dat het verzoek tot opheffen voorlopig arrest is afgewezen. Een van de

overwegingen 'dat de rechtbank daarbij in aanmerking neemt dat sluiting van het gerechtelijk vooronderzoek omstreeks begin april 1961 kan worden verwacht'. Uit deze ene overweging blijkt reeds hoezeer ik gelijk had toen ik jullie donderdag op het hart heb gedrukt, je vooral geen illusies te maken. Dit is nu al de derde sluitingstermijn die ik in de loop van die 8½ maand (zij het de twee vorige keren minder officieel) heb gehoord. We zullen wel zien. En we geven de moed niet op hoor! Ik las in je brief, Bep, dat 'hoe langer hoe meer mensen in de buurt je vriendelijk gaan groeten'. En ofschoon het niet voor ze pleit dat ze dat eerst niet hebben gedaan, blijkt er wel uit hoezeer de publieke opinie gaat voelen dat er iets niet klopt in deze zaak. Dat zal tijdens de rechtszitting, die toch eens moet plaatsvinden, ook wel blijken. Of we moeten nog het schandaal beleven, dat die met gesloten deuren plaatsvindt, zogenaamd ter wille van onze veiligheid. Als de schijn maar gehandhaafd wordt, want juist met onze veiligheid heeft men voor onze arrestatie de spot gedreven. En dat het mogelijk was, dat er na mijn arrestatie een vreemd document in mijn dossier is terechtgekomen bewijst wel, dat men heeft gemeend, rustig het spel van kat en muis te kunnen voortzetten. Enfin, ze doen maar wat ze niet laten kunnen. Trekken jullie je al die publikaties niet te zeer aan, hoor! Wat jammer Bep, dat ik je vrijdag niet heb gezien, ik hoorde dat je in het Paleis van Justitie was. M'n wang is al veel minder dik, hoor, de zaak was door die trekkerij echt geforceerd. Zo in je eentje kun je dan wel eens medelijden met jezelf krijgen, en dan scheld ik mezelf uit voor slappeling en moet ik plotseling lachen. Want het lachen ben ik niet verleerd, hoor Bep. O nee, een kniesoor ben ik gelukkig nooit geweest en zal ik ook nooit worden.

Van tante Mietje ontving ik gisteren f 5,-; ik heb een kaart gestuurd om te bedanken. Toen ik vrijdag naar het Paleis van Justitie werd gebracht, zag ik onderweg in de grasperken gele krokusjes, en moest toen aan onze tuin en aan je brief denken, Bep. Hoe is het met tante Bertha? Naar welk bejaardenhuis gaat ze? Dit is verreweg de beste oplossing, er zouden anders nog ongelukken gebeuren. Willen jullie haar mijn hartelijke groeten overbrengen? Zeg maar, dat ik haar in het bejaardenhuis kom opzoeken.

Zeg, Bep, ik lees een mooi boek op het ogenblik: 'De laatste der rechtvaardigen' van Schwarz-Bart. Het is heel triest, gaat over de jodenvervolgingen, waarin ook nog eens de heldenrol van de politie in de oorlog, als het om de jacht op onschuldige en weerloze mensen en kinderen ging, wordt belicht. Het is wel een boek dat je gelezen moet hebben. Overmorgen is het al weer maart, wat gaat die tijd toch vlug hè! Ik heb er hier al heel wat zien komen en gaan, net als in het ziekenhuis. Maar ook toen kwam er een eind aan. Het is hier een zo verschillend publiek, daar hebben jullie geen idee van. Van sommigen denk je: 'hoe is het mogelijk dat die in een gevangenis zijn terechtgekomen', soms is er ook doortrapt gajes. Enfin, ik heb daar weinig mee te maken. Gelukkig maar.

Er waren vragen in het Parlement, las ik. Nog geheel afgezien van onze zaak is het wel eens goed, als de aandacht wordt gevestigd op de langdurige onzekerheid waarin heel wat gevangenen verkeren. Ik heb daar al menig staaltje van gehoord dat ik vroeger niet geloofd zou hebben. Ik overdrijf heus niet. Het antwoord van de minister was dan ook weinig overtuigend. Ach, er zijn zoveel dingen die je opvallen. De raadgevingen die de mensen elkaar geven om vooral onderdanig te

doen, spijt te betuigen omdat dat een paar maanden kan schelen, ik walg er soms van. Maar kom, laat ik al die dingen voor het moment vergeten. Het is mooi weer, en het is vast gezellig op het Geuzenveld. In gedachten ben ik toch steeds bij jullie, op welk ogenblik ook. We knokken ons er wel door, en dat moet ook. Wil je de Blauws de groeten doen, Bep? Leuk dat Wim met Bart naar de RAI was.

Dat is het dan weer voor vandaag. Tot donderdag maar weer, heel veel liefs van Sal, Papa.

De minister: Minister Beerman.

Amsterdam, 5 maart 1961

Liefste Bep en kinders,

Gisterenmiddag ontving ik bij wijze van verrassing de mooie kaart van het galopperende paard, die nu voor mij hangt. Waren jullie de stad in en hebben jullie die toen gekocht en aan het Huis van Bewaring afgegeven? Of hadden jullie de kaart al eerder, en heeft Bart die tijdens een zaterdags ritje naar de stad meegenomen? Dat moeten jullie me donderdag vertellen hoor! Ik vond het zo leuk, die verrassing gisterenmiddag, en dan loop je te denken: zouden Bep en de kinderen nu in de stad zijn en langs het Huis van Bewaring zijn gegaan, of heeft onze trouwe Bart er speciaal een ritje voor gemaakt? Zulke gedachten geven een speciale bekoring aan de verrassing, maar toch wil je de oplossing weten. Wel, ik zal geduld moeten hebben tot donderdag, zoals ik al zoveel geduld heb moeten opbrengen in tal van dingen. Je brief ontvangen, Bep, met de door Bart geschilderde kop, die nu mijn cel siert. Hij hangt naast een kalender met een gezellige

foto van twee kinderen, die elkaar, met één oog lachend naar de camera, omhelzen.

Wat heerlijk, dat jullie een zondagje naar Zandvoort zijn geweest, Bep. En jij was naar IJmuiden, hè Bart? Het is een geluk, het mooie weer de laatste tijd, vooral tijdens de weekends. Ik ben echt blij om jullie, als het op zaterdag weer goed weer is. Mijn hart verlangt dan natuurlijk nog sterker naar de vrijheid, maar op den duur leer je wel, je eigen gevoelens enigszins uit te schakelen. En dat is goed, zo lijdt het moreel er niet onder. Hoe was het op de ouderavond van Karins school? Loopt haar juffie nog met plannen rond, van school te veranderen, of is daar verbetering in gekomen nu de nieuwe school in gebruik is genomen? Jij werkt nu zo hard, hè Bart, vertelde mama donderdag. Flink hoor, je bent een flinke jongen. Neem het er met de paasvakantie maar lekker van, dat heb je best verdiend. Ik lees nu toch het Vrije Volk, de NRC kwam zo onge-regeld, het leverde altijd problemen op. Vaak gebeurde het dat hij pas kwam nadat alle kranten er al waren, en dan kon hij 's avonds pas uit de bus worden gehaald wanneer de directeur kwam. Die narigheid is nu afgelopen, alleen bekoren kan het Vrije Volk me niet. Enfin, het is onbelangrijk. Van mijn collega's ontving ik weer f 10,- op mijn kantinerekening. Wil je ze bedanken, Bep? Van Jo ontving ik, na een lang zwijgen, ook weer een brief, ik heb haar al geantwoord. Ze schrijft niet veel en dat is te begrijpen. Wel had ik de indruk dat ze graag mijn mening wilde weten over moeilijkheden, die zich op de afdeling voordoen i.v.m. de administratieve werkzaamheden, die men de mensen in de dagdienst wil laten verrichten. Tegen mijn gewoonte in heb ik er een beetje overheen geschreven. Ik vind dat wij nu genoeg moeilijkheden zelf hebben en ik

voel er weinig voor me op het ogenblik in zulke zaken te mengen. Hoe kan ik in m'n eentje trouwens de situatie goed beoordelen? Ik vond het wel naar, een zo vaag antwoord te sturen, maar ik kon er niet toe komen het anders te doen. Wat weet ik ervan, of er momenteel al dan niet genoeg werk op de steno in de dagdienst zit? Eerlijk gezegd is het werk me wel het meest uit gedachten geweest, al die maanden. Ik ben laat vandaag, met schrijven. Het eten wordt al gebracht, anders ben ik om deze tijd klaar met de brief. Maar ik was echt lui vanmorgen, kon niet goed wakker worden en heb wat lopen dromen en scharrelen.

Zo, het eten zit er weer in: peertjes, vlees, een sinaasappel, een zondagsmaal dus. Komende week wordt ongetwijfeld het voorarrest weer met 30 dagen verlengd. Schrikken jullie dus niet als er zo'n berichtje in de krant mocht komen. Hebben jullie nog plannetjes voor de paasvakantie, Bep? Weet tante Bertha naar welk bejaardentehuis ze gaat?

Met spanning lees ik de berichten omtrent de vredesonderhandelingen tussen Algerije en Frankrijk. Deze week las ik de recensie van een boek van de Franse schrijver Roy, tijdens de oorlog kolonel in het Franse leger, die, geschokt door alles wat de Algerijnen is aangedaan, hun kant kiest, zelfs, daar komt het op neer, in de keus van de wapens. Intussen zijn de verdachten in het Barricadenproces vrijgesproken, behalve degenen die zich veilig in het buitenland bevinden. Tegenover links is men zo welwillend niet. Enfin, dat is niets nieuws.

Hoe is het met moeder? Het zou wel prettig zijn als ze eens op bezoek komt. Ik heb dat ouwetje al zo lang niet meer gezien. Bep, wil je een bos kastanjetakken kopen? Doe maar net of je ze van mij hebt gekregen,

als ze dan uitlopen heb ik ook een beetje voor de gezelligheid thuis gezorgd. Er is heel wat te doen over de nieuwbouw in West, hè? Hoe is het nu bij ons? Geen klachten meer met de schoorsteen? En de muur in de huiskamer, houdt die zich verder goed? Wel jongens, de brief is weer vol. Veel liefs! Tot donderdag, Sal, Papa.

Amsterdam, 12 maart 1961

Liefste Bep en kinders,

Gisterenmiddag ontving ik de mooie reproductie van Van Gogh. Hij brengt wat zon in m'n cel, evenals de leuke tekening die Bart me weer stuurde en die, ik zou haast zeggen, een zelfportret is, maar dan Bart wat ouder, met een baard. Daarbij alle foto's, de Pipo van Karin, de gedroogde bloemen uit IJmuiden, een andere van Van Gogh, het galopperende paard, de Dokwerker, de uil die Karin uit IJmuiden stuurde, de kaart van Bart uit Ughelen, de Picasso die jullie met oud-en-nieuw stuurden, jullie telegrammen en een telegram van mijn collega's, de vaas die Karin tekende bij onze trouwdag, en dat allemaal verdeeld over 4 celmuren, dan hebben jullie een idee hoe ik het heb 'ingericht'. Als matglazen ramen de zon van de buitenkant dan moeten tegenhouden, brengen wij zelf maar wat zon in de cel. Het was een gezellig bezoek, donderdag, hè, al miste ik Bart natuurlijk. In een vorige brief schreef ik, dat ik het wel leuk zou vinden als moeder eens kwam, en dat zou natuurlijk ook prettig zijn, maar dat gaat ten koste van Bart of Karin, en dat wil ik bij nadere overweging liever niet. Bart en Karin zijn nu enige keren om beurten niet geweest, en ik mis ze dan zo, niet alleen tijdens het bezoek, ook daarna, dat ik liever niet heb dat ze hun plaats aan moeder afstaan.

Wat het archief van oom Henk betreft, het is inderdaad het verstandigste er niemand bij te laten totdat ik weer vrij ben. Aan de ene kant juich ik de belangstelling, ook van Amerikaanse zijde, toe voor zover het om zuiver wetenschappelijke belangen gaat, maar kort voor mijn arrestatie heeft een Amerikaanse professor een uittreksel mogen maken, en daar moeten ze het voorlopig maar mee doen. Het is erg aardig dat professor Rüter zo'n moeite doet toestemming te krijgen dat ik me in de cel met dit werk kan belasten, maar ik betwijfel of het wordt toegestaan. De calvinistische opvattingen die men hier heeft ten opzichte van gevangenen, ook politieke gevangenen, laten nu eenmaal weinig ruimte voor soepelheid. Voor geknoei van de kant van de BVD ben ik niet zo bevreesd. Het is een historisch archief en ik betwijfel of het intelligentiepeil van de BVD-lieden, die niet meer zijn dan slaafse knechtjes van buitenlandse veiligheidsdiensten, van dien aard is dat ze er iets van snappen. Wel zou natuurlijk een inventaris moeten worden opgemaakt.

Van moeder ontving ik een brief, Bep, ik heb meteen geantwoord. Ze kan het niet laten, me hier of daar een stil verwijt te maken, ik ben daar maar niet op ingegaan. Ik kan het me wel voorstellen, maar als je negen maanden in voorarrest zit heb je meer behoefte aan steun dan aan terechtwijzingen. Het maakte me een pietsie bitter, maar ik heb dat al weer van me af geschud. Wel dacht ik: je bent gek, van de kinderen en van jezelf het offer te vragen, een bezoek over te slaan. En met die oplossing was ik ontzettend blij, waarschijnlijk meer omdat ik de kinderen niet kan missen dan om iets anders. Staan jullie er dus niet bij stil, hoor, het is van geen belang.

Ik ben blij dat je de schrijfmachine niet hebt uitge-

leend, Bep. Dat is het dan weer. Tot donderdag, heel veel liefs, Sal, Papa.

Professor Rüter: toenmalig directeur van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.

Zondag, 19 maart 1961

Liefste Bep en kinders,

Dank je voor het adres van tante Bertha, Bep. Ik zal die ouwe morgen een kaart sturen, evenals aan oom Eg. Natuurlijk wist hij wat er aan de hand was. Moeder beschouwt hem nog steeds zo'n beetje als haar achterlijke broertje dat je wel wat wijs kan maken, maar ze vergist zich. Ik zou het wel leuk vinden als moeder eens kwam, maar jullie gaan me boven alles.

Wat prettig, hè, dat Jo zo geregeld komt. Als ik lees wat een knoeiboel het daar nog steeds is, heb ik het gevoel: ik zou er nooit meer willen werken. Enfin, we zien wel tegen die tijd, ik zou dan toch eerst die schuld moeten betalen. Het voornaamste is: weer thuis te zijn, het probleem van het werk lost zich ook wel op.

Je was donderdag een beetje van streek, maar heus, Bep, je bent een geweldige steun voor mij en de kinderen, ik begrijp het allemaal heel goed, neem het daarom niet te zwaar als je eens iets zegt waar je later spijt van hebt. Zo erg is het werkelijk niet, ik begrijp het toch allemaal wel. Het is net of je onder zulke omstandigheden een apart zintuig ontwikkelt om situaties te leren overzien. Heus, ik begrijp alles heel goed, ik begreep het trouwens onmiddellijk, maak je dus geen zelfverwijt, daar is geen enkele reden voor. Je bent heel flink en een voorbeeld voor anderen, maar gelukkig geen automaat. Ik begrijp wel dat het voor jou ook

lang niet altijd gemakkelijk is. Daarom vind ik het juist fijn als je met me praat, het geeft me het gevoel dat ik zelfs nu nog een beetje tot steun kan zijn. De mooie tekening van Bart hangt nu ook in mijn cel, bij de Pipo van Karin. Zo zijn jullie toch steeds bij me, in lief en leed, en daarmee ben ik ook een beetje bij jullie. De vredesonderhandelingen tussen de Algerijnse en Franse regering gaan nu toch beginnen. Wie had dat enige jaren geleden kunnen denken. De onderhandelingen zullen niet gemakkelijk zijn, daarvoor is de positie van de Franse regering nog te dubbelslachtig, maar zij zullen tot een goed eind leiden, daar ben ik van overtuigd. De Franse regering kan zich geen hervatting van de Algerijnse oorlog veroorloven zonder het Franse volk tot het kookpunt van verbittering te brengen, er zijn nu al aanwijzingen dat het geduld aan het afnemen is. De episode van de Algerijnse vrijheidsstrijd zal een heel aparte plaats in de geschiedenis innemen. Kenmerkend, ik zou haast zeggen onthullend, is het, dat zich onder hen die zich daarbij hebben onderscheiden, geen enkele communistische of socialistische leider is, 'officiële' althans. Het is mij zelfs bekend, dat een Franse arbeider die het FLN had geholpen door de communistische partij werd geroyeerd. En wat te zeggen van Guy Mollet, die als minister-president de oorlog tegen Algerije voerde? Enfin, uit deze hele, zeer diepgaande episode leren de mensen wie hun werkelijke vrienden en vijanden zijn. De overwinning van Algerije betekent een overwinning voor allen aan wie de vrijheid lief is, de gevolgen ervan zullen verstrekkend zijn. Ik ben daar stellig van overtuigd. De komst van ons eerste kleinkind en van de vrede in Algerije vervullen me met een vreugde, die ik niet onder woorden kan brengen. Ik lees op het ogenblik: 'In de ban van de tegenstander',

een boek van Dr. Keilson, de kinderpsychiater. Ik ben er pas aan begonnen, maar het lijkt me heel goed. Ik ben blij weer een goed boek te hebben, de laatste weken heb ik weinig gelezen. Niet bij gebrek aan lectuur, maar alles hield me zo bezig, dat ik, als ik ging lezen, het boek eenvoudig niet zag.

Gisterenavond weer geschaakt met die ouwe stroper, hij heeft op zijn bliksem gehad, dat zit hem dwars, hoor! Dan kan ik hem heerlijk pesten, sla hem op zijn schouder en moet dan zo lachen alsof er geen gevangenis bestaat. Maar eens was ik kwaad op hem. Hij zei dat Ajax een jodenclub was. Ik vroeg: wat zou dat, zijn die dan slechter dan andere mensen? Hij zei: 'ja', en ik werd zo verschrikkelijk kwaad, ik kon hem wel aanvliegen. Hij schrok geweldig, de tranen liepen hem over de wangen en zei: 'Het was maar een grapje, eerlijk, ik heb in de oorlog als vrijwilliger tegen de Duitsers gevochten ook om wat ze de joden hebben aangedaan.' Nu zijn we weer goede maatjes, maar toch was het een goed lesje voor hem. Ik heb op mijn manier wraak genomen en hem een partijtje schaak aan z'n broek gegeven. Hij op zijn beurt wist niet wat hij moest doen om het weer goed te maken, want een kwaad mens is het niet, en lang niet dom. In een wereld met gelijke kansen had hij het heel wat verder gebracht dan de gevangenis. Ach ja, zo scharrelen we maar door en maken er het beste van. Het meeste erger ik me aan dom geklets, maar dat kan me ook in de buitenwereld gebeuren... Die vetvlek zat al op de brief toen ik hem kreeg, daar kan ik eerlijk niets aan doen.

Nu, jongens, dat is het weer voor vandaag. Heel veel liefs van Sal, Papa.

Amsterdam, 25 maart 1961

Lieve Bep en kinders,

Zaterdagavond. Zojuist krijg ik het volgende bericht: Mirjam, 7 pond, alles goed, dochter prima! Van harte gefeliciteerd, jongens, met de kleindochter, nichtje en met de voorspoedige bevalling.

Het vooronderzoek is nu ten slotte gesloten, zoals jullie zult hebben gelezen. Maandag ben ik doorgelicht op de Achtergracht, de krasjes waren opgekomen. Alles was gelukkig in orde, ik had het jullie donderdag willen vertellen, maar heb er niet aan gedacht. Dat is ook een geruststelling. Gisteren kreeg ik die mooie poezekaart van Mimi, aai haar maar eens een keer uit dank. Of wil die malle poes nog steeds niet worden aangehaald? Van de Blaauws ontving ik ook een kaart en f 2,50. Wil je ze bedanken, Bep, en mijn groeten overbrengen? Wil je de mevrouw uit het Gerhardhuis, die een koek voor mij gegeven had, bedanken, Bep? Het is heel hartelijk. In ieder geval hebben jullie de koek kunnen opeten, en jullie hebben die toch ook verdiend. En zo heb ik er toch nog plezier van. Wil je Dr. Koperberg, wanneer je hem spreekt, mijn groeten en hartelijke wensen voor een volledig herstel overbrengen? Wanneer begint de schoolvakantie? Donderdag? Gaan jullie nog een dag op stap? Jongens het komende weekend is Pasen. Maken jullie er een paar prettige dagen van? Doen hoor! Fijn dat je al bezig bent voor de kinderen de zomervakantie te regelen, Bep. In het Vrije Volk van gisteren (zaterdag) stond een artikel over jeugdreizen. Is er niets voor Bart bij? Lezen jullie het nog eens door? Neem je donderdag de rapporten mee, Bep, ik ben zeer nieuwsgierig hoe de kinderen het op school hebben gemaakt na zoveel ijver. Voor Kaatje heb je dus al een leuk kamp gevonden. Fijn

voor die meid. Ik vraag me af of jullie er niet verstandig aan doen, tijdens het proces een weekje naar buiten te gaan. Al die krantenverslagen maken de kinderen maar zenuwachtig. Op wie lijkt de kleine, Bep? Ach, daar valt natuurlijk nog niets over te zeggen. Ik was zo blij, gisterenavond, toen de mededeling kwam dat El het prima maakte en dat de kleine er is, Mirjam, wat een serieuze naam. Maar wel leuk, hoor. Daar ik mijn eigen bijbelse naam nooit heb kunnen waarderen, moet ik er even aan wennen dat de generatie van vandaag zulke overwegingen helemaal niet kent. De naam is mooi, en daarmee afgelopen! Daar komt de koffie, het is half elf. Vandaag ben ik vroeg met schrijven, zoals jullie ziet. Wanneer gaat El naar huis? Na tien dagen, zoals dat ook in 'onze tijd' was?

Prettige paasdagen, doch eerst: tot donderdag. Veel liefs, Sal en Papa.

Zondag, 2 april 1961

Liefste Bep en kinderen,

In de cel was het vanmorgen Pasen. Voor het eerst sinds tien maanden heb ik weer eens een ei geproefd. Verder was er een krentenbol. Zulke traktaties zullen zich, vermoed ik, tijdens beide dagen nog wel eens herhalen. Hoe is het nu met Karin? Ze was donderdag toch een beetje ziek? Heerlijk dat de kinderen nu vakantie hebben, zo komen ze weer wat tot rust. Deze week ontving ik weer een brief van moeder, ik heb haar gisteren teruggestuurd. Niet tante Bertha, oom Adriaan heeft wat geld gegeven voor mijn kantine rekening, ik was donderdag in de war. Uit wat je over je rapport zei, Bart, geloof ik vast dat het mee zal vallen. Misschien geen voldoende voor Duits, maar voor de

rest goede cijfers. Wanneer ik weer vrij ben nemen we het Duits samen nog eens door, als je dat prettig vindt. Van het Duits moet je vooral de logica begrijpen, anders verlies je je te veel in de details van uitzonderingen e.d. en krijg je het gevoel er niet uit te komen. Het is niet zo moeilijk als het lijkt, trek je er maar niet te veel van aan, hoor. Het komt wel in orde wanneer ik weer thuis ben. Trouwens, één zo'n onvoldoendetje heeft niets te betekenen en kan me ook niets schelen. Dr. Bereclouw had volkomen gelijk toen hij moeder terechtwees. Ik heb haar dat ook, natuurlijk wat minder scherp, geschreven. Het gaat niet om een drankje tegen reumatiek, dat je zonder te veel schade wel eens verwaarlozen kan, maar om veel belangrijker dingen. Enfin, ze heeft de schrik te pakken, en die is heel heilzaam. Als Miep haar toch de leiding van het kamp wilde aanpraten, met de welwillende raad 'dat je je moeder niet tegen mag maken', heeft dat niets meer met vriendschap en alles met eigenbelang te maken onder het mom van frases. Moeder heeft genoeg om handen om nu ook zonder te rennen als iemand haar maar even naar de ogen kijkt, een prettig en gevuld leven te leiden. Enfin, je speelt wel op je poot als het nodig is, hè Bep.

Hallo, Bill, blij dat je er donderdag weer was. Wat ga je zoal doen in de paasvakantie? Een keertje naar de bios? En naar de fototentoonstelling in het Stedelijk Museum? En natuurlijk lekker uitslapen, plaatjes draaien, een keertje naar de markt, van alles en nog wat. En misschien een dagje met je moeder en Karin op stap? De tijd gaat vlug, nog drie maandjes, grote vakantie. Dan weet papa ook meer en gaan we weer aan de toekomst denken. Hoe vind je je nichtje Mirjam? Maak eens een tekening van haar, op wie lijkt ze? Van mijn

collega's ontving ik een telegram, Bep. Wil je ze bedanken? Jij moet je maar zien te redden met de kinderen, terwijl je man in de gevangenis zit. Dat is ook wel eens te veel van het goede. Hoe het ook zij, jongens, maak er een prettige paasvakantie van. Geef Mimi een plakje worst, gaan jullie zelf een dagje op stap en vertel me daar donderdag in geuren en kleuren van.

Veel liefs van Sal, Papa.

Zondag, 9 april 1961

Liefste Bep en kinders,

Jullie drietjes weer saampjes op bezoek, het was echt 'ouderwets' gezellig. Als ik later nog eens aan deze tijd terug denk dan zullen de bezoeken van jullie drietjes daarbij een heel aparte plaats innemen, iets intiems en gelukkigs, iets heel bijzonders zou ik haast zeggen.

Fijn, Bart, deze keer ook een brief van jou. Ja, die ouwe van je wordt echt oud, daar heb je gelijk in. Hindert niets, hoor, dan maken we plaats voor de jeugd. Ik heb gisterenavond weer met de stroper geschaakt en hem de groeten overgebracht. Hij was daar heel blij mee. Maar een pak op zijn blote met schaken heb ik hem niet kunnen geven, we hebben allebei zitten prutsen. Hij moet volgende week voorkomen, had juist bezoek van zijn advocaat gehad, en dan staat je hoofd niet naar schaken. Ik had die middag Vrij Nederland ontvangen, waarin het bijzonder sympathieke artikel van Fons Hermans stond, dat hield mij weer bezig, en zo dachten we beiden aan alles behalve aan lopers, pionnen, torens, en zelfs de koning. Zo volgde van weerskanten de ene blunder op de andere. Ja, zo gaat het in de gevangenis. Zolang je niet veroordeeld bent, houdt de zaak je steeds bezig. Daarom is een

langdurig voorarrest uit den boze, je komt nooit tot rust. Ik schrijf dit niet om te klagen, hoor, in elk geval heb ik die tien maanden niet onbenut voorbij laten gaan. Dat zal tijdens het proces wel blijken. Ja, Bart, ik word wel oud, grootvader Sal, maar ik heb nog niet verleerd om voor een goede zaak te vechten, hoor. Als ik aan het proces denk word ik helemaal gespannen, de laatste tijd lig ik er 's avonds uren aan te denken. Dan stormt het van binnen bij me, mama weet dat wel, die kent me wel zo'n beetje. Hoor ik het twaalf uur slaan dan vind ik het welletjes, gooi alles van me af, draai me op m'n zij, zeg in mezelf: welterusten lieve Bep, welterusten lieve Bart, welterusten lieve Kaat, denk nog even aan El en de baby, en val prompt in slaap.

O ja, weten jullie dat ik (samen met een ander) de eerste prijs heb gewonnen met de paaspuzzle? Een plak chocolade en een pakje shag. Niet gek, hè, voor een 'criminele'... Fons Hermans heeft gelijk als hij zegt dat het niet aangaat politieke gevangenen als criminele gevangenen te behandelen. Dat gebeurde niet eens in het tsaristische Rusland, daar zaten de politieke apart. Maar, nu ik toch in de bajes zit, heeft het toch ook zijn goede kanten, deze kant van de wereld eens te leren kennen. Er zit natuurlijk echt doorgewinterd gajes, met wie ik elk contact mijd, maar er zitten toch ook heel wat stumpers, door het leven verknoeid op een manier, die elk mens had moeten breken. Enfin... Bart, je vraagt of ik een bepaalde reproductie wil hebben. Er is een schilderij van Jan Steen, waarop een chirurgijn een heel lieve jonge vrouw de pols voelt. Misschien is daar wel een kaart van. Maar ren er niet de hele stad voor af, hoor! Bep, ik heb de brief van Jupie niet ontvangen. Ik begrijp het niet, want in zo'n brief van een kind staat toch niets bijzonders. Gisteren kregen we de me-

dedeling, dat brieven zonder strookje niet meer worden afgegeven. Maar Jupie heeft toch wel eerder geschreven. Bovendien ontvang ik haast nooit brieven zonder strookje, het zou dus wel heel kinderachtig zijn. Maar laat ik er geen oordeel over uitspreken, ik weet het niet. Nu iets anders: 13 april is de herdenking van oom Henk en de andere gefusilleerden. Mocht je naar Westerveld gaan, wil je dan namens ons beiden wat rode bloemen neerleggen? Als je het niet naar vindt, zeg dan een paar woorden, nu ik dat niet kan doen. Maar als je daartegen opziet, doe het dan maar niet, hoor! Ik kan nu pas op je brief van 25 maart antwoorden, de brief daarna is er nog niet. Het meeste is al zo'n beetje met het bezoek besproken. Bart, wat een fijne tekening heb je gemaakt, van het naakte kindje en daarnaast een tralievenster met in het midden een zon, en de tekst: vandaag dringt overal de zon doorheen. Zo was het ook, m'n jongen. En dan hebben we maling aan het matglazen venstertje dat in het beschaafde Amsterdam voor gevangenen moet proberen de zon buiten te houden. Bep, van m'n collega's kreeg ik weer f 10,— op m'n kantinerekening. Wil je ze even bedanken? Ze vergeten me niet, dat stenografelijk gebroed. En als je weet hoe er vroeger soms zure gezichten waren als er 'alweer' voor een jarige gedokt moest worden. Het is heel aardig van ze. Wil je tante Bertha en de Blauws bedanken voor hun kaart?

De vakantie heeft de kinderen goed gedaan, ze zagen er fris en uitgerust uit. Maar wat worden die bandieten groot, jeetje! Hoe is het met moeder? Heeft ze mijn brief ontvangen? Bep, mijn overhemd is stuk, wil je donderdag een nieuwe meenemen? Ik zal het intussen aanvragen. Daar wordt de vork gebracht, over een minuut of wat komt het eten. De brief is net klaar.

Jongens, veel liefs, Sal en Papa.

Het artikel van Fons Hermans was een hartstochtelijke verdediging van Michel Raptis en mij, een scherpe veroordeling van het lange voorarrest.

Zondag, 16 april 1961

Liefste Bep en kinders,

Donderdag kreeg ik van moeder een telegram, namens de kameraden die op Westerveld waren. Toen er een telegram kwam schrok ik eerst even, omdat jullie me die middag juist verteld hadden dat El 40 gr. koorts had. Gelukkig werd ik door degene die mij op de hoogte stelde meteen gerustgesteld. Ik was echt getroffen door de attentie van degenen die op Westerveld waren, en aan mij dachten. Wil je dat aan moeder zeggen, Bep?

Ik heb net aan Karin geschreven, die bliksem gaat straks al naar de vijfde klas. Ik geloofde het zelf haast niet, heb zitten uitrekenen, maar ja hoor, het is zo. We worden oud, Bep. Wat heb jij een mooie boeken uit de leeszaal, Bart. Wanneer papa weer thuis is, gaan we samen eens het beeld van Zadkine in Rotterdam zien, m'n jongen. Dat doen we echt, hoor. Tante Bertha had gelijk, er was hier een koor met de paasdagen, maar het was een vrouwenkoor, geen mannenkoor. Verder een paar mannenstemmen, een confêrencier, 'cowboy' e.d. Ik geef inderdaad niet veel om die dingen, maar je bent er even uit. We kregen 5 eieren, willen jullie geloven dat ik er later pijn in m'n buik van had. Je vervreemdt nu eenmaal van zulke 'luxe', daar zal ik thuis ook weer aan moeten wennen. Gelukkig geef ik niet veel om eten, ik weet meestal niet eens meer wat ik gegeten heb. Ik kan me goed voorstellen hoe de tuin er nu voor staat, Bep. Het is de mooiste

tijd van het jaar, alles is nog zo fris. Daar komt de vork al, ik ben laat vandaag. De koffie werd gebracht, het was tegen half elf, terwijl ik dacht dat het pas negen uur was geweest. Ik ben toen als de bliksem gaan schrijven. Vorige week schreef ik dat ik de laatste tijd laat in slaap val, maar het is nu alsof m'n lichaam de schade wil inhalen. Ik kan 's morgens niet wakker worden. Vannacht droomde ik, dat ik nog wel gevangen zat, maar dat ik 's avonds naar huis mocht. Enfin, aan alles komt een eind. Donderdag heb ik 'grote sluiting' gekregen, nu is het wachten op de dagvaarding. Een kwestie van weken, niet van maanden meer. Wel, Bart, wat zeg je van het ruimtevaartuig? Geweldig, hè? Toen ik zo oud was als jij dachten we aan zulke mogelijkheden eenvoudig niet. Dat bestond alleen in de boeken van Jules Verne. Ik zou het die Gagarin niet graag nadoen, maar ik vind hem toch wel een dappere kerel. Zulke mensen brengen de wereld vooruit. Gisteren hoorde ik voor de radio dat Cuba is gebombardeerd. De reactie daarop in Zuid-Amerika zal nog wel blijken. Alleen wie de stemming van de Zuidamerikaanse massa's niet kent kan een dergelijke domheid, om het zacht uit te drukken, begaan.

Bart, wat zeg je er wel van dat Ajax Feijenoord heeft ingehaald? Weet je nog wel dat we samen naar Ajax-Feijenoord waren toen het zo vreselijk regende? Toch was het gezellig! Dat doen we nog wel eens, hoor!

Zo, het eten zit er weer in. Bloemkool, gehakt, sinaasappel voor de zondag. Niet gek, hè. Nu de brief afmaken, daarna nieuwsberichten, de gemeenplaatsen van Hiltermann, luchten, vanmiddag wat lezen, vanavond schaken, dan zit het weekend er weer op. Ik ben rustig op het ogenblik, hoor jongens. Nu de zaak is gesloten, is het woord aan het proces. Veel liefs, tot donderdag, Sal, Papa.

De 'grote sluiting' betekent dat het vooronderzoek geheel is voltooid en dat de zaak klaar is voor een proces.

Het bombardement op Cuba werd uitgevoerd door de Amerikaanse luchtmacht, en gevolgd door een invasie van Cubaanse contrarevolutionairen in de Varkensbaai, die werd afgeslagen.

Amsterdam, 23 april 1961

Liefste Bep en kinders,

Gisterenavond las ik in de krant, dat het proces eind juni zal plaatsvinden, d.w.z. na een voorarrest van meer dan een jaar. Toen wij een verzoek tot invrijheidstelling indienden, werd gesproken van mei. Het is ongehoord, dat uitstel elke keer, terwijl we al zo lang 'zitten'. Enfin, in elk geval komt het proces dan toch. Bijna 9 maanden na Vaals, dat, zoals men toen zei, het vooronderzoek zou afsluiten. Ik ben werkelijk benieuwd wat men in dat driekwart jaar nog aan 'bewijsmateriaal' bijeen heeft gebracht. De verklaringen en uitspraak in het showproces te Osnabrück? Enfin, laat ik daar maar niet op ingaan, die gelegenheid komt nog wel. Bart, laat je het vertrouwen in je vader niet ontnemen als je in de krant leest dat eerloze mensen, zoals in de afgelopen week is gebeurd, om hun hachje te redden, met schaamteloze verklaringen komen. Je vader heeft wel eens risico's in het leven genomen, maar altijd voor goede, nooit voor slechte dingen. Ik heb altijd een afschuw gehad van mensen voor wie woord en daad verschillende dingen zijn. Was ik overtuigd van het recht van hen die een beroep op mij deden, dan wilde ik me er niet met lege woorden van af maken. Wie beweert dat ik me daarbij liet leiden door welke andere belangen ook dan van hen die geholpen moes-

ten worden, is een vuige lasteraar. En des te meer omdat daarbij wordt gespeculeerd op mijn goede trouw, op mijn onwil situaties of namen te noemen waardoor andere rechtschapen mensen in het geding zouden komen. Ik heb, je weet het zelf, m'n jong, nog nooit tegen je gelogen, ik schrijf je nu ook de waarheid. Zo Bep, en na dit gesprek met onze grote boy, voor wie de eer van zijn vader een even kostbaar goed is als voor ons allemaal, een babbeltje met jou. Het bezoek donderdag was weer gezellig, hè? Het is waar wat je schrijft, wil je je hart eens luchten in een brief over moeilijkheden, dan zijn die allang voorbij op het ogenblik dat je antwoord ontvangt. Dat is eigenlijk gelukkig, het bewijst dat je zelf de toestand de baas kan. In elk geval is het goed erover te schrijven als iets je hoog zit, je hoeft het dan niet voor jezelf op te kroppen, gedeeld leed is nog altijd half leed.

Ik vond het prettig dat tante Mietje ook even is geweest. Die Katemeid, dat ze me zo mist, en dat Bart zo lief voor haar is. Ja, het duurt allemaal verschrikkelijk lang, het is voor de kinderen een heel groot offer. Ze zullen deze periode nooit vergeten. Ik trouwens ook niet, ik hoop wanneer ik vrij ben ze iets te kunnen vergoeden van wat ze nu moeten missen. En jij kunt ook op me rekenen, hoor Bep. Niet dat ik mijn overtuiging ontrouw word, dan zou ik mezelf ontrouw worden, maar met wat minder geren en gedraaf kan dat ook. Wat een tijd anders, waarin wij leven, hè. Laos, de mislukte invasie op Cuba, nu weer de opstand van de generaals in Algerije, nee, een rustige wereld is het niet. Het is mijn stellige overtuiging dat De Gaulle over zijn hoogtepunt heen is. Had hij, zoals hij verschillende keren heeft beloofd, de vrede in Algerije hersteld door het onafhankelijkheid te verlenen, dan

was zijn positie in Frankrijk voor vele jaren onaantastbaar geweest. Maar aan de macht geholpen door ultra's, is hij in wezen hun gevangene gebleven, hoezeer hij ook met ze in conflict kwam. Toegevend aan hun druk, heeft hij t.a.v. Algerije steeds zoveel slagen om de arm gehouden, dat hij zijn tijd steeds voorbij heeft laten gaan. Nu gaan de krachten, die hij als een soort Bonaparte in balans dacht te kunnen houden, weer zelfstandig optreden. Vandaag zijn het zijn eigen vrienden, de generaals, morgen zijn het de Franse massa's die naar vrede verlangen. Hij is ongetwijfeld een man van formaat, maar behoort tot een voorbijge tijd.

Ben je al bij de dokter voor het onderzoek geweest, Bep? Ik had daar donderdag naar moeten vragen. Hoe is het afgelopen? Ja, wanneer ik thuis ben wil ik in de zon en nog eens in de zon. Zo'n gevangenis is maar de pest voor je gezondheid. Een mens krijgt allerlei klachten, ik krijg nu vitamine-B1 tabletten.

11 mei is onze meid jarig. Ik heb haar een verlanglijstje gevraagd. Let jij erop dat ik het krijg, Bep? Dat proces in Osnabrück was me iets moois, hè. Wel, zo'n mise-en-scène zal het hier niet worden, daar moeten de verdachten ook nog aan meewerken... Niets is zo weerzinwekkend als gedemoraliseerde mensen. Heerlijk, als jullie met Pinksteren op stap gaan. Geen maand meer. Feestdagen in de gevangenis is niet bepaald iets gezelligs, maar ik verzoen me er toch steeds mee als ik weet dat jullie er prettige dagen van maken. Schijnt de zon dan, dan vind ik het heerlijk voor jullie en voel ik zelf het gemis minder. Jullie drietjes zagen er donderdag rustig en opgewekt uit, dat geeft mij ook rust.

Nu lieverds, tot donderdag weer. Veel liefs van Sal, Papa.

Het showproces in Osnabrück was het proces tegen Oeldrich en Schneeweiss, dat volkomen was geprefabriceerd. Hompe, de voornaamste 'verdachte', werd niet eens vervolgd. Oeldrich en Schneeweiss kregen elk tweeëneenhalf jaar gevangenisstraf. Oeldrich had nog een beroep gedaan op Willy Brandt, die hij van vroeger als links-socialist kende, en toen de grens over had gesmokkeld. In het Duitse proces hadden ze alle schuld naar ons toe gespeeld.

Amsterdam, 30 april 1961

Liefste Bep en kinders,

Ja Bep, die kleine Mirjam is een schatje, hoor, je had gelijk! Wat zijn die kleintjes nog teer, hè, ik kreeg het er benauwd van toen ik haar even mocht vasthouden. Ze heeft een kop met haar van je welste. Het zal een hele vreugde voor je zijn, haar geregeld even te zien.

Als ik mezelf naga, toen ik zo rondom de 20 was, zullen ze me wel eens eigenwijs hebben gevonden. Weet je nog dat ik, zonder enige redelijke motivering, op een zondag weigerde bij oom Henk en moeder te gaan eten, ofschoon ze alles deden het mij naar de zin te maken? Ik zou nog meer van zulke voorvallen uit die tijd kunnen noemen, later heb ik wel eens gedacht: wat was ik toen nog een kwajongen. Wilden ze me iets geven, dan voelde ik me beledigd, en ze bedoelden het toch heus niet kwaad. Ja, ik was gauw in mijn eer aangetast, o, o, wat kon ik soms dwaas reageren. Die overgevoeligheid berokkent alleen maar narigheid, ook nu moet ik ertegen vechten. Zo kreeg ik deze week van moeder een brief, vol verdeckte verwijten, waarbij Pim en Pam op de proppen komen en God weet wat nog meer. Ik heb de brief in duizend stukken gescheurd, ze kan stikken, denk ik, daar antwoord ik mijn hele leven

niet op. Later loop je daar dan over te piekeren en dan denk je: ach die brief zal wel een andere oorzaak hebben, ze zal ontmoedigd zijn door die stroom van modder uit Osnabrück. Maar ze kent me toch, laat ze toch geduld hebben, eind juni komen wij voor. Dan zal wel blijken wat er van al die laster waar is. Hoe zou zij het hebben gevonden als ik in mijn brieven aan haar, toen ze gevangen en later in Ravensbrück zat, met allerlei verwijten over oom Henk was gekomen? Enfin, wij zijn altijd zo dwaas geweest de mensen te sparen. Tegenover ons schijnt men in het omgekeerde een genoeg te scheppen. Maar kom, geen zelfbeklag, we hebben ons er altijd door geworsteld, de mensen zijn nu eenmaal zoals ze zijn. Ik moet mezelf trouwens corrigeren, het lange wachten maakt me te agressief, ik merk het, bij het minste of geringste vlieg ik op. Ik had dit allemaal niet moeten schrijven, jullie maakt je misschien bezorgd, maar ja, altijd alles alleen te moeten opvreten is ook wel eens te veel van het goede. Maar maken jullie je echt geen zorg, hoor, ik sla me er wel door, de wetenschap dat thuis alles goed gaat geeft me toch steeds rust. Wel Bart, je gaat met Pinksteren kamperen, hoor! Als mama zegt dat het geld er is, is het er, hè Bep? Het is fijn dat je zo meeleeft, Bart, maar maak je om die paar gulden geen zorg. Dat is echt niet nodig. Wat kinderachtig dat ik het afschrift van je rapport niet heb gekregen, hè, enfin, je hebt me donderdag de cijfers herhaald, ik ken ze nu uit m'n hoofd. Een goed rapport, hoor, je gaat over een paar maandjes met vlag en wimpel over.

Ik weet niet of jullie mijn volgende brief nog vóór de verjaardag van Karin ontvangt (Kaatje stuur ik nog een aparte brief), daarom nu al van harte gefeliciteerd, jongens. Tien jaar, dat wordt een bijzondere verjaardag.

Het is verdrietig dat ik er ook nu niet bij ben, laat de gezelligheid er niet onder lijden. Morgen is het 1 mei, koninginnedag... Het Vrije Volk gisterenavond, een grote foto van de koningin op de voorpagina, ergens op de binnenpagina's ook nog wat over 1 mei. Wat een krant, enfin, het is niets nieuws. Het is geen wonder dat men weinig respect heeft voor zulke tegenstanders, ze hebben het er echt naar gemaakt.

De generaalsopstand in Algerije is weer achter de rug, als een kaartenhuis ineengezakt bij het eerste herontwaken van de Franse massa's sinds mei 1958. De Gaulle is nu de grote man, maar zijn afhankelijkheid van de brede lagen van het Franse volk is wel duidelijk gedemonstreerd, en daarbij is zijn eigen positie als 'scheidsrechter' duidelijk in het geding gekomen.

De balans is, ofschoon ik nu al elf maanden 'zit', gunstig. Je hebt in die tijd echt leiding gegeven, Bep, goede leiding, de bewijzen vormen de kinderen. Ik merk het op donderdag, met het bezoek, de kinderen zijn zo één met je, ze hebben zo volledig vertrouwen in je. En het was waarachtig geen gemakkelijke tijd. Dat geeft vertrouwen, ook voor de toekomst. We knokken ons er wel door, verdriet blijft verdriet, maar het krijgt ons er niet onder.

Veel liefs, Sal, Papa.

Pim en Pam waren de twee zoons van Henk Sneevliet, die alletwee zelfmoord hebben gepleegd. Zij waren homoseksueel, en ongelukkige jongens. Pam was de laatste die de hand aan zichzelf sloeg. Hij wilde naar Spanje om te gaan vechten in de burgeroorlog, en kreeg daarvoor geen toestemming van zijn vader, die zich op een partijbesluit beriep. Het leidde tot een hartstochtelijke ruzie. Pam liep kwaad weg en verdrong zich in de Boerenwetering. Ik heb er uitvoerig over geschreven in

Sneevliet, rebel (Poste-restante Rood). Mijn verwijten aan het adres van Mien Sneevliet waren heel emotioneel. Later heb ik daar spijt van gekregen, want tijdens het proces tegen Michel Raptis en mij was zij een waardige getuige om ons te ontlasten, zij vergeleek mijn gedrag met dat van Henk Sneevliet, en was zo indrukwekkend dat de president van de rechtbank de tranen uit zijn ogen veegde.

Amsterdam, 7 mei 1961

Liefste Bep en kinders,

Gisteren ontving ik een sympathietelegram van het congres van het O.V.B. Ik vond het erg fijn.

Wat leuk, Bep, dat Karin nu ook zelf wijsjes maakt zoals jij vroeger deed. Ze is een gevoelige meid. Die bliksem, ze is haar leeftijd vooruit wanneer ze nu al boeken als 'Alleen op de wereld' leest. Ik heb daar niets op tegen, hoor Bart, jij leest trouwens helemaal geen kinderboeken meer. En daar heb ik ook niets op tegen... Het gaat er maar om dat je begrijpt, of probeert te begrijpen wat je leest. Dat Karin zo met haar boek meeleeft bewijst wel dat het niet boven haar begrip ging. Op bevrijdingsdag was er vuurwerk op de Sloterpas, hè? Jullie waren zeker met z'n drietjes naar oma, om alles vanuit het Gerhardhuis goed te kunnen zien? Het zal daar wel een hele drukte zijn geweest. De laatste weken heb ik weer veel gelezen, dat gaat zo bij vlaggen. Waarschijnlijk ben ik rustiger nu ik weet wanneer het proces plaatsvindt. Voor het ogenblik is het tenminste zo. Een boek van Kazantzakis, een waarachtig groot Grieks schrijver, met een ongewoon uitbeeldingsvermogen. Verder een boek van Somerset Maugham, dat tegenover het werk van Kazantzakis maar een prul is. Dan een boek over de ondergang van de Russi-

sche vloot in de Japans-Russische oorlog 1904/5, machtig interessant. En nog meer, hoor: een gedocumenteerd werk van Bruno Weil over het proces-Dreyfus, waarin de intriges van de geheime diensten een bijzonder actuele indruk maken... tot aan documentvervalsing toe. Jullie ziet, ik heb als een razende zitten lezen, dat doet een mens wel eens goed. Ik heb voor vandaag, zondag, ook al weer de nodige boeken klaarliggen, de dag is dan om voor ik er erg in heb. Het is zelfs zo erg met dat gelees, dat het schaken op zaterdag- en zondagavond me een beetje stoort, wat niet wegneemt dat ik het toch wel prettig vind, hoor. Je vader is een raar produkt, hè Bart.

Er stond deze week een goed artikel van Van Randwijk over Cuba en Algerije in Vrij Nederland. Het is niet meer het domme geschrijf dat eerst zo in trek was. Er is ongetwijfeld een zekere kentering. Dat blijkt trouwens ook uit het verzet dat men internationaal kan waarnemen tegen het eigenmachtig, politiek, reactionair optreden van de geheime diensten, die zo ongeveer overal bezig waren een staat in de staat te vormen. Het is een interessante tijd. De mensen hebben toch wel iets geleerd uit de verschrikkelijke ervaringen van 1940/45, hoe apathisch de stemming in Europa de laatste jaren ook was. Maar dreigt er gevaar, dan richt men zich toch weer op. Dit blijkt trouwens ook uit de brede sympathie voor onze zaak. Het zal de justitie niet mogelijk zijn, een verklaring voor ons lange voorarrest te geven, die het gekrenkte rechtsgevoel van de mensen bevredigt. Iedereen trekt, terecht, een vergelijking tussen de 'barmhartigheid' die tegenover NSB'ers en dergelijk gespuis werd gepredikt en betracht, en de houding tegenover ons die voor een goede zaak zijn opgekomen. Enfin, ik zit liever een jaar in voorarrest

dan dat ik verantwoordelijk zou zijn voor het opleggen van een dergelijk voorarrest, zeker in een zaak als de onze. Ik kan jullie nu tenminste in de ogen zien zonder me te schamen. Enfin... Wat een sof hè, die voetbalwedstrijd tegen Hongarije, Bart? Heb je hem op de tv gezien? Met een aantal prima-donna's vorm je nog geen team, dat zullen ze wel gemerkt hebben. Als ik al die drukte erom lees, moet ik wel eens lachen. Jongens, nog twee weken, dan is het Pinksteren. Heerlijk dat jullie naar buiten gaan. Ik heb er dan alle verjaars- en feestdagen van een vol jaar op zitten, zitten in de letterlijke zin van het woord. Het was geen gemakkelijk jaar, maar toen ik jullie donderdag zo zag, dacht ik: jullie hebt je er stuk voor stuk dapper door geslagen. Jij Bep, bent een werkelijke steun voor de kinderen en voor mij, Bart is bezig een kranige kerel te worden, Kaat wordt al een echt zelfstandig meisje. Dat Mimi zomaar op je schoot springt, Bep. Zo aanhalig was ze vroeger niet. Het is nu natuurlijk rustiger thuis, daar zal het ook wel door komen. En misschien wil ze nu extra lief voor jullie zijn... Je zag er donderdag wat bezorgd uit, Bep, ik geloof dat het om mij was. Ik sla en knok me er wel door, hoor Bep, maak je daar niet te veel zorgen over. Ik ben wel wat gewend, en een ouwe taaie. Soms kan ik me wel kwaad maken, maar niemand is in staat mij moreel te breken. Dat weet je trouwens. Ik probeer de dingen zo redelijk mogelijk te verwerken, de enige voorwaarde om dit bittere hoofdstuk in ons leven niet tot een verloren hoofdstuk te maken. Het voornaamste is dat thuis alles goed marcheert, dat ook jullie er niet onder te krijgen zijn. Zo komen we gemeenschappelijk deze tijd zo goed mogelijk door. Tot vrijdag. Veel liefs, Sal, Papa.

O.V.B.: Onafhankelijke Vak Beweging, voornamelijk in Rotterdam. Linkse vakbondscentrale.

Van Randwijk over Cuba en Algerije: Van Randwijk verdedigde de vrijheidsbewegingen in beide landen.

Amsterdam, 14 mei 1961

Liefste Bep en kinders,

Alweer zondag, in gedachten ben ik nog bij het bezoek van vrijdag. Gezellig, Karin was toch echt nog een beetje jarig. Ze is verwend, die meid, ze heeft dat ook wel verdiend, hoor. Vandaag moederdag, volgende week Pinksteren, het kan niet op! Maken jullie er maar prettige dagen van. Vorig jaar hebben we er met Pinksteren nog van geprofiteerd, weten jullie wel? Eerst naar de Sloterplas, daarna naar het strand, ik ben zo blij dat we het er toen die paar dagen nog van genomen hebben. Want heel spoedig daarop kwam de narigheid. Dat is bijna een jaar geleden. Ja Bep, we zijn allemaal veranderd in die tijd, jij, de kinderen, maar ik ook. Ongetwijfeld zijn we harder geworden, maar niet, geloof ik, in de slechte zin van het woord, veeleer in de zin van: geharder, onafhankelijker. Dat is maar goed ook. It will make you or it will break you, zeggen de Amerikanen. Wel, gebroken zijn we niet, en als het afgelopen jaar toch nog iets tot onze vorming heeft bijgedragen, is het gelukkig geen volkomen verloren jaar in ons leven geweest. Jij bent ook zelfstandiger, onafhankelijker geworden, Bep, ik heb dat trouwens al aan allerlei dingetjes gemerkt. Ik kan daar alleen maar blij om zijn. Wanneer ik weer vrij ben zal ik daar, gelukkig, rekening mee moeten houden. Ik ben ervan overtuigd dat dit ons allen alleen maar ten goede komt. De kinderen hebben zich ook snel ontwikkeld in het afge-

lopen jaar, ze zijn echte persoonlijkheidjes geworden, en dat is toch altijd het doel van de opvoeding geweest: opvoeding tot persoonlijkheid. Ik ben trouwens ook niet meer degeen die ik was voor mijn arrestatie, ik merk het aan mijn reactie op het gedrag van de mensen, ik heb veel meer afstand van ze genomen, en dat is absoluut noodzakelijk wil je niet het suferdje worden. Als de mensen denken over je te kunnen lopen zijn ze meestal niet te fijngevoelig en trappen je het liefst op je hart. Die tijd is voorbij, voorgoed. Godzijdank. Wie het nu nog probeert kan erop rekenen een trap terug te krijgen, en dan trap ik raak. Bart gaat morgen fijn drie dagen naar buiten. Wat een kop met haar had die jongen! Niet meer doen hoor Bart, helemaal naar de stad lopen omdat jullie niet op de fiets konden. Die paar dubbeltjes kunnen er nog wel af, hè mam?

Wat is het schrift ongeregeld hè. Mijn ballpoint is gevallen, die schrijft nu zo beroerd. Steeds moet ik hem in mijn vingers ronddraaien om er nog schrift uit te krijgen. Morgen zal ik een nieuwe stift bestellen. Ik las in de krant dat men van ons proces de 'politieke franje' wil afknippen. En dat terwijl het uitsluitend een politieke zaak is, waar men wat criminele franje om heeft gehangen om haar in het raam van het strafrecht te kunnen persen. In werkelijkheid is het 'ontpolitiseren' van een dergelijke zaak een politieke daad in optima forma, zo al niet met de bewuste opzet van de justitie, dan toch met de duidelijke tendens de voor de justitie niet aangename achtergrond van politieke intriges en provocaties van bepaalde zijde te verbergen. Het is een trouwe kopie van wat men in Frankrijk doet bij de vervolging van Algerijnen, maar het is daar nooit gelukt en het zal hier ook niet gelukken. In Osnabrück is men er, ten dele, in geslaagd, maar het proces was daar

werkelijk een farce, dank zij de 'medewerking' van de verdachten in de show. En dan nog wat, niemand is erdoor bevredigd, iedereen voelde de komedie, dat blijkt uit alle persverslagen, ook de Duitse. Een geheim dossier van 14.000 pagina's achter de hand, het doet aan de dagen van Dreyfus denken, met een democratische procedure heeft het niet veel te maken. Enfin, we wachten maar rustig af. In een proces zijn altijd nog twee partijen, zo niet in Osnabrück, dan toch in Amsterdam. Als we sneuvelen, dan met ere en niet als lafaards. Maar de strijd is nog niet gestreden, aan sneuvelen denken we voorlopig nog niet. Een jaar voorarrest is niet leuk, maar we hebben ons in elk geval goed kunnen voorbereiden. Wie het niet gelooft zal het wel merken. Enfin, jullie kennen me genoeg om te weten dat ik niet bluff. Zonder strijd is geen enkele overwinning mogelijk, en, heus, het strijden zijn we nog niet verleerd. Jongens, prettige pinksterdagen.

Veel liefs, Sal, Papa.

Amsterdam, 1e pinksterdag 1961

Liefste Bep en kinders,

Wat jammer, hè, dat het weer met de pinksterdagen zo slecht is geworden. Nee, kampeerweer is het niet, maar jullie zullen het toch wel gezellig hebben gemaakt. Overdag veel wandelen, 's nachts flink wat dekens om de kou te verdrijven. Ik zit hier met mijn trui aan, de wind staat op de luchtkokers, die ik altijd open houd, dan voel je het soms in de cel waaien. Ik vind het wel lekker, tenminste frisse lucht, want als er geen wind is kan zo'n cel soms stinkend benauwd zijn, dan walg je van de lucht wanneer je je eigen cel binnen komt. Dat is heel verschillend. Alles went, ook de

weëige, zoete lucht van de ton: de ene keer heb je er erg in, de andere keer niet. Maar kom, laat ik niet mopperen, dat is ook de bedoeling niet. Er zijn andere, veel belangrijker dingen die me intens bezighouden, de vredesonderhandelingen in Evian die ten slotte zijn begonnen en nu waarschijnlijk resultaat zullen afwerpen, de ontwikkelingen in Frankrijk zelf die erop wijzen dat de arbeidersbeweging het na een ervaring van drie jaar beu wordt, haar lot te doen bepalen door een nieuwe Bonaparte, kortom: er is genoeg waar een mens zoal aan denkt.

Jullie zult het niet geloven, maar ik heb zo veel dingen voor mezelf te doen dat ik een paar goede boeken, die verleidelijk voor me liggen op tafel, gesloten moet laten om niet achterop te raken. Nee, vervelen doe ik me gelukkig niet, ik moet eerlijk zeggen dat ik me ook tijdens mijn gevangenschap nog geen minuut verveeld heb, ik dwaze werker, dat schijnt nu eenmaal mijn lot te zijn, kom tijd te kort. Daarbij komt dat andere mensen soms beslag op je tijd leggen, en ook dat is me niet vreemd, waar je je, met een zucht, bij neerlegt om ze niet voor hun neus te stoten. Nu heeft iemand, buiten mij om, aangevraagd of hij tijdens de weekends 's middags met mij mocht schaken (met de stroper schaak ik 's avonds). Dat werd toegestaan, zodat de uiteindelijke beslissing eigenlijk bij mij lag. Ik heb hem bij voorbaat op 'rantsoen' gesteld. Ik heb wel wat anders te doen dan al mijn vrije tijd achter een schaakbord te zitten, hoe leuk het ook bij wijze van afwisseling is. Toevallig las ik gisteren in een interview met Euwe, die 60 jaar werd, dat hij het eigenlijk steeds zonde van zijn tijd heeft gevonden zich zo aan schaken te moeten wijden. Voor een prutsschakertje als ik ben geldt dat dan zeker. Gelukkig heb ik sinds enige weken toestemming, tot

11 uur op te blijven, zo komt alles toch weer goed. Maar ook daarna lig ik vaak in bed nog aan allerlei te denken, wil soms het een of ander nog nagaan en doe dat dan bij het licht van een lucifer. Jullie ziet, ik ben nog even gek als vroeger, heb gewoon geen rust voordat ik een of ander probleem voor mezelf heb opgelost, en ga dan pas slapen. Dom, want als ik 's morgens wakker word zie ik de dingen soms heel anders.

Daar komt de koffie, met twee lekkere koekjes vanwege Pinksteren. Morgen is er een film, De tante van Charlie, met Heinz Rühmann. In de kerk. De verleiding weer eens een film te zien, is groter dan mijn aversie in de kerk als vee in een hokje te worden opgesloten. (Jullie hebben daar werkelijk geen idee van, het is mensonterend.) Wat schrijf ik vandaag veel over mezelf, hè, schandelijk gewoon. Ik moet eerlijk zeggen dat ik (ofschoon een mens in een gevangenis natuurlijk veel meer lijdt dan hij voor zichzelf wil bekennen) de laatste week weer monter ben, 's morgens soms in m'n eentje loop te zingen, waarna ik mezelf prompt een egoïst vind omdat zoiets in mijn omstandigheden toch niet past. De brief van moeder neem ik nu ook zo zwaar niet meer, hoor, ik ken haar wel zo'n beetje, met haar uitstekende en haar zwakke kanten. Toch kan ik er niet toe komen, haar te antwoorden, ik ben het eerlijk gezegd in het algemeen beu als er mensen zijn die denken zich tegenover mij maar alles te kunnen veroorloven, ik ben dat zo hartgrondig beu dat mijn reactie op moeders brief daar ongetwijfeld een weerspiegeling van is. Ik zal moeder wel weer schrijven, maar ik moet die kwestie toch eerst beter voor mezelf verwerkt hebben voor ik daartoe overga.

Jongens dat is het dan voor vandaag. Wanneer jullie weer thuiskomen is het bijna bezoekdag. Tot donderdag. Veel liefs, Sal en Papa.

Amsterdam, 28 mei 1961

Liefste Bep en kinders,

Nog een goeie week, dan zitten we een jaar in voorarrest. Ik heb de dagvaarding gelezen, er staat geen enkel, ook niet het kleinste feitje in dat een dergelijk voorarrest rechtvaardigt, er wordt niets geproduceerd dat niet even goed een half jaar of nog langer geleden had kunnen worden gesteld, het is allemaal oud 'nieuws'. De kwestie van het lange voorarrest is iets zo vreemds, dat ik maar niet zal pogen me in de motieven te verdiepen. Hopelijk zal het proces daar enig licht op werpen, tenzij men die motieven geheim zal houden, zoals men in deze zaak zoveel poogt geheim te houden. Enfin, we zien wel. Sinds Voskuil geen hoofdredacteur meer is, is Het Vrije Volk werkelijk iets beter geworden, er zijn wat meer buitenlandse correspondenten en ik heb de indruk dat de medewerkers wat meer vrijheid wordt gelaten. Ik heb natuurlijk wel mijn, voornamelijk politieke, kritiek, maar de krant is interessanter geworden en veel leesbaarder en levendiger dan het Parool, dat er waarlijk niet op vooruit is gegaan. Die krant hangt tegenwoordig van telexberichten aan elkaar, de politieke beschouwingen zijn waardeveloos. Was het donderdag gezellig bij Jo? Hebben jullie haar nog mijn groeten gedaan? Ik had dat vergeten te zeggen, dacht er natuurlijk te laat aan. Hoe gaat het met ons Ons Huis, Bart? Hebben jullie al wat van het program verwezenlijkt? Weet je wat misschien ook leuk is? Als jullie eens een repetitie van de toneelschool mochten bijwonen, tante Jo zou dat voor je aan Ina kunnen vragen. En eens een excursie maken naar Het Vrije Volk, zo'n krant is wát interessant. Dat zou je ook aan tante Jo kunnen vragen. En een zeeschip bezichtigen, daarvoor zouden jullie een brief aan een

scheepvaartmaatschappij moeten schrijven. O, er zijn een heleboel interessante dingen. Eens naar een atelier van een beeldhouwer gaan om te zien hoe het daar toegaat, of naar een schilder. Maar ja, het is bijna zomer, dat zijn dingen voor na de vakantie. Een excursie naar een filmmaatschappij zou ook leuk zijn. Het zijn maar ideetjes, hoor Bart, jullie weten zelf wat je het liefst doet, en jullie hebben een heel knap program in elkaar gezet zonder hulp van wie ook, helemaal op eigen initiatief. Maar als ik je kan helpen met die dingen, altijd hoor! Nou, Bep, je zou wel mal zijn om te gaan woningruilen, we wonen er heerlijk, je hebt altijd graag een vrij huis gewild en dat krijg je dicht bij de stad toch niet. Het is net of we een beetje buiten wonen, waar vind je dat in een grote stad? Nee hoor, als je aan verhuizen denkt, doe je het alleen maar voor mij, maar ik ben best tevreden met ons verblijf in de 'far west'. Voor jou en de kinderen is het heerlijk, moeder en El wonen dicht in de buurt en ik vind het ook heerlijk, al is de afstand naar de stad wat groot. Maar ach, wat kan dat schelen. Ik ben toch niet meer van plan, te pas en te onpas naar de stad te sjezen, wie me graag wil spreken zal dan ook maar eens in beweging moeten komen. Trouwens, wat dat betreft denk ik toch niet vooruit, eerst moet ik vrij zijn voor ik weer plannen ga maken. Al het andere is onzin. Wat gezellig, dat de tuin er zo voorspoedig bij staat. Ja, het is nu de tijd voor jonge vogeltjes, met luchten zie ik ze wel eens. Je moet Mimi maar zoveel mogelijk binnen houden, over een maand kan dat jonge vogelgedoe beter vliegen (en vluchten voor katten...) Met een waterpistooltje jaag je haar wel van een vogeltje weg, maar dan moet je juist in de buurt zijn. Wil je tante Mietje en oom Manus mijn groeten doen? Nog een goeie drie

weken, dan komen we eindelijk voor. De gedachte, me actief te kunnen verdedigen, fleurde me op. Wat er viel voor te bereiden, is gebeurd. Niemand zal er ooit enig idee van hebben hoeveel tijd mr. Smeets daaraan heeft besteed. Hij zegt wel eens tegen me: 'Ik zou daar wel college in kunnen geven', zo ernstig bestudeert hij de dingen, hij heeft geen rust voordat hij de zaak helemaal heeft uitgeplozen. Ik zal hem altijd dankbaar blijven voor wat hij in deze periode voor me heeft betekend. In de natuur gaat niets verloren, zijn energie is vast niet tevergeefs geweest. Hij heeft wel eens tegen me gezegd: 'In deze zaak zijn al mijn rechtsidealen, waarmee ik mijn studie begon, weer in me levend geworden, ik voel me soms net als in mijn studententijd.' Hij is een goed mens. Nu, jongens, dat is het weer voor vandaag. Tot donderdag, veel liefs, Sal, Papa.

Thijs van Veen was de nieuwe hoofdredacteur van Het Vrije Volk geworden. Ook hij behoorde tot de rechtvleugel van de sociaal-democratie, maar was minder conformistisch dan Voskuil.

Zondag, 4 juni 1961

Liefste Bep en kinders,

Ik ben vandaag laat met schrijven, heb eerst zitten werken. Nu het proces nadert is er nog zoveel te doen – zo gaat het altijd – dat ik me nauwelijks de tijd gun de krant te lezen. Ja, de laatste loodjes. Wanneer jullie deze brief ontvangen zitten we precies een jaar in voorarrest: 10 juni. Een vreemde 'verjaardag'. Het weer is plotseling beter geworden, gelukkig maar, want het was bar koud in de cel zonder verwarming. Deze week moet ik nog een paar dagen op stap, het dossier

inzien, de tijd draait nu vlug. Gisterenavond las ik, dat Natalie Trotski misschien ook voor ons zal getuigen, ik was er door ontroerd. Ik moest denken aan die keer in Parijs dat ik naar haar toe ging, ik had een plantje voor haar gekocht, een begonia. Ze was er heel blij mee, andere bloemen stonden er niet in haar kamertje. Ze was bijzonder hartelijk, ik moest blijven eten, Natalie vertelde van de Beweging van vroeger. Het Vrije Volk wist gisterenavond te vertellen 'dat zij zich in 1951 van ons had gedistantieerd, omdat zij de politiek van deze (onze) organisatie beschouwde als verraad aan de zienswijze van haar overleden man'. Ze weten het bijzonder goed... Toen ik Natalie zag, het zal in 1956/7 zijn geweest, sprak zij met grote achting over Michel. Ik hoop dat ik toen ook een goede indruk op haar heb gemaakt, in elk geval schreef ze me daarna een brief m.b.t. de archieven van haar man, waarvan de inhoud van een volledig vertrouwen getuigde. En later kregen we nog speciale groeten van Natalie via een kennis die haar in Mexico had bezocht, weet je nog wel, Bep?

Hallo, Bart, hoe is het met jou, boy? Mama schreef dat je je wil laten testen, heel verstandig hoor, dat is goed voor je studiekeus voor volgend jaar. Verwacht echter geen uitgebreid advies over allerlei details m.b.t. beroepskeuze e.d. Dat deed men vroeger, en het was heel vaak geen succes. Als je jong bent heb je nog zoveel (ook sluimerende) ontplooiingsmogelijkheden, die zijn (gelukkig) niet in een formule vast te leggen. Nu maakt men voor jongeren meestal een karaktertest, die meer in het algemeen de ontwikkelingsmogelijkheden aangeeft. In elk geval is je besluit heel verstandig. Een ding weet ik zeker: het wordt vast een goede test! Ja, Bep, ik heb in de krant gelezen, dat de studentenverenigingen in Bellevue een forum hebben belegd, waar

bijzonder sympathiek op onze zaak is gereageerd. Al die dingen geven moed, natuurlijk.

Intussen gegeten. Daarna nog even geschaakt met de stroper, nu laat ik me door niemand meer onderbreken. Als er iets bijzonders is schrijf ik het wel, hoor Bep, maar ik heb gelukkig een 'gevuld programma' en dan is er niet veel tijd tot piekeren en dus ook niet tot zelfbeklag. Ik verlang natuurlijk steeds naar de vrijheid en naar jullie, maar ik heb tegelijkertijd een zo diepe minachting voor dat hele gevangenisstelsel dat het helemaal geen vat op me heeft. Het is allemaal zo primitief dat je werkelijk niet overmatig intelligent behoeft te zijn om de opzet van zo'n stelsel te begrijpen en te veroordelen. Het personeel is in doorsnee niet onvriendelijk, maar tegelijkertijd zó de gevangene van dit bekrompen wereldje. Het kan ook moeilijk anders. Maar kom, laat ik die rotgevangenis vergeten, ik weet werkelijk niet wat ik er verder over moet schrijven, bijster interessant is het niet. Is moeder nu met vakantie? Dat begreep ik tenminste. Ik weet wel dat ze met me meeleeft, je moet die geschiedenis maar vergeten. Ik denk er zelf ook niet meer aan, al heeft het me behoorlijk gegriefd. Maar dat zal wel door mijn hele goedmoedigheid komen.

Van Patrice ontving ik een hartelijke brief. Hij schrijft niets over zichzelf, ik hoop dat zijn gezondheid nu iets beter is. Wat gezellig, dat etentje bij Jo. Zou je haar eens willen opbellen, Bep, en tegen haar zeggen dat ik je dat speciaal heb gevraagd om haar mijn hartelijke groeten over te brengen? Zeg maar dat ik zo'n beetje het gevoel heb dat ze tot de familie behoort, en dat is ook zo. Je hebt werkelijk een vriendin aan haar, hè Bep? En werkelijke vrienden zijn niet zo talrijk.

Tot donderdag, veel liefs, Sal, Papa.

Natalie Trotski kon wegens ziekte niet voor ons getuigen tijdens het proces, maar zij stuurde een brief aan de president van de rechtbank, ter ondersteuning van Michel Raptis en mij.

Forum in Bellevue: Forum van studentenverenigingen over de Algerijnse revolutie, waarin de kant van Michel en mij werd gekozen.

Patrice was een Amerikaans lid van het Internationaal Secretariaat van de Vierde Internationale. Illegaal, want Amerikanen mochten volgens de Hiss-act geen lid zijn van internationale organisaties. Hij was als correspondent van het Amerikaanse tijdschrift Fortune tijdens de invasie een van de eerste Amerikanen die in Frankrijk landden, en was daar in contact gekomen met de Vierde Internationale. Wij werden bevriend, omdat ik hem in contact had gebracht met dr. C. van Emde Boas, bij wie hij korte tijd in analyse is geweest.

Amsterdam, 11 juni 1961

Liefste Bep en kinders,

Ja, jongens, ik ben trots op jullie, de omstandigheden zijn waarachtig moeilijk genoeg. Maar een mens toont pas wat hij waard is als hij over voldoende innerlijke reserves blijkt te beschikken waar de doorsnee mens de moed op zou geven. Het is nu ook weer gebleken dat een min of meer 'filosofische' instelling wanneer zich problemen voordoen heel wat vruchtbaarder is dan paniek, die alleen maar nieuwe moeilijkheden veroorzaakt. Zo dacht ik ook gisteren, op de 'verjaardag' (een wel heel eigenaardige verjaardag) van ons voorarrest. Deze week hebben we de dossiers in kunnen zien en nu zijn we wel helemaal geprepareerd voor de 'grote strijd'. Er is natuurlijk nog wel het een en ander te doen (en bij elkaar is het nog heel wat, zoals altijd op

het laatste ogenblik), maar dat is niet meer dan de afronding van wat tot nu toe is 'gewrocht'. Ik verlang nu werkelijk naar het proces, het zal een gevecht worden in klassieke stijl, meer in de trant van een Grieks drama dan van een gangbare rechtsprocedure. Dat klinkt misschien hoogdravend, maar ik ben er werkelijk van overtuigd. Iedereen verwacht hier, dat we er nu wel gauw 'uit zullen springen', zoals dat heet, de bibliotheekmeester kijkt zelfs al om naar een vervanger voor me. Hoezeer ik ook naar jullie verlang en naar de vrijheid, ik maak me te dien aanzien geen gedachten. Ik ben noch optimistisch, noch pessimistisch, essentieel is nu strijd te leveren, de uitkomst hangt daarvan af, en van niets anders. Ik zou jullie ook op het hart willen drukken het in dat licht te bezien. Hoeveel keer in ons huwelijk heb ik je al niet gezegd, Bep, dat je met een soldaat, zij het in figuurlijke zin van het woord, bent getrouwd. De strijd is nu eenmaal wisselvallig. Het geluk is weliswaar met de dapperen, maar ook in een dapper gevecht kunnen er tegenslagen zijn. Ik verdiep me daar niet in, beslissend is nu de strijd zelf. Nog nooit in mijn leven heb ik zo naar een 'gevecht' verlangd, dat jaar voorarrest heeft misschien wel de spanning in me kunnen vergroten, gebroken heeft het me zeker niet. Ik ben zo blij dat ik die tijd in de bibliotheek heb kunnen werken, niet zozeer om het werk zelf als wel om de noodzaak met andere mensen om te gaan, me ook met andere dingen bezig te houden. Een jaar eenzame opsluiting had me anders misschien te veel van het leven vervreemd, je krijgt dan allerlei illusies en gedachten die je niet aan de werkelijkheid kan toetsen zodat je er zelf in gaat geloven. En niets is zo gevaarlijk, zeker in een situatie als de onze, als zelfbedrog. Het is trouwens verbijsterend te zien in welke

mate zelfbedrog een rol speelt in het wereldgebeuren van vandaag. De echecs in Cuba, Laos, de 'opstand' van de Franse generaals, de kortzichtigheid van de Fransen nu in Evian, waarlijk: wien de goden verderven...

Jouw brief van 2 juni ontvangen, Bep. Ja, ik heb Prof. Rüter een ansichtkaart gestuurd om hem te bedanken voor zijn sympathie. Wat ik het sympathiektst vind is dat hij niet alleen maar geïnteresseerd is in historische documenten, zoals in die kringen maar al te vaak het geval is, maar ook met een warm hart de sociale geschiedenis van vandaag volgt. Er zijn maar al te veel historici die elke komma uit het verleden, elk jaartal kunnen verklaren, om met des te meer arrogantie en domheid tegenover het gebeuren van vandaag te staan.

Denk, als je met mooi weer in de tuin zit, maar niet te veel aan mij hoor. Ik vind het mooie weer heerlijk voor jullie, en met luchten geniet ik er toch ook van. Het is waar, in de cellen merk je niets van de zon, zeker niet aan de kant waar ik zit, daar komt nooit zon. Of het nu mooi weer is of niet, je moet altijd licht aan hebben. Maar ik zit toch meestal in de bibliotheek, daar hebben we het raam open en profiteren we mee van de zon. Je hebt dan wel het gevoel bijzonder bevoorrecht te zijn tegenover andere gevangenen, hetzelfde gevoel dus dat jij hebt wanneer je in de tuin zit en aan mij denkt, maar ja, ik profiteer er toch maar van.

Jongens, dat is het weer voor deze week. Veel liefs, tot donderdag, Sal, Papa.

Amsterdam, 18 juni 1961

Mijn eigen Beppeke, Barteboy en Katekind,

Wanneer jullie deze brief ontvangen, is het proces ten slotte begonnen, na meer dan een jaar van onzekerheid en gedwongen scheiding. Veel wil ik er nu niet over zeggen, die gelegenheid komt spoedig bij het proces, waar jij in elk geval aanwezig bent, Bep. Wel wil ik nu in een persoonlijk woord zeggen hoezeer jullie me tot steun bent geweest in deze moeilijke tijd. Het lot heeft me in het leven niet al te zachtzinnig behandeld, maar tegen dit alles weegt ruimschoots op het grote geluk dat mij beschoren is, met jullie het leven te kunnen delen, met jou, mijn dappere, goede Bep, en met de kinderen, die al het goede en frisse dat de jeugd eigen is, in zich dragen. De balans is dus positief, ruimschoots positief en met die wetenschap voor ogen, zie ik vol vertrouwen de komende gebeurtenissen tegemoet. Geen enkele Beweging heeft aan moed en loyaliteit kunnen opbrengen wat gedurende zo vele jaren van onze Beweging is gevraagd. Deel van haar uit te maken is dus nooit een gemakkelijk karwei geweest. Tot haar leiding te behoren is een voorrecht, doch legt ook verplichtingen op, niet slechts tegenover de toekomst, doch ook met betrekking tot haar traditie, haar heldhaftig verleden. Daaraan op waardige wijze uitdrukking te geven is een moeilijke taak, we zullen ons best doen. Kracht geeft daarbij de wetenschap, schouder aan schouder te staan met een man van zo uitzonderlijk formaat als Michel, de wetenschap ook dat alles wat vooruitstrevend is in deze wereld en dit landje, met warme sympathie aan onze kant staat en daaraan op bemoedigende wijze uitdrukking heeft gegeven en geeft. Wel, jongens, we leven nu eenmaal in deze tijd, ons schuitje heeft met stormweer zee gekozen, we zul-

len proberen het zeewaardig te houden. Met al die zorg dreigt een mens zijn gevoel voor humor te verliezen. Wat zeg jij, Bill. Laat je vader maar kletsen, hoor. Hé, ouwe jongen, ik las vrijdag in Het Vrije Volk in de rubriek: 'rassenonderscheid', met brieven van jongeren, ook een brief van jou. Als ik niet je naam eronder had gezien had ik nòg geweten dat hij van jou was, jij zegt het het flinkst van allemaal, zonder eromheen te draaien.

Je brief ontvangen, Bep. Ja, die arrestatie leek wel iets uit een wildwestfilm, uit een overval op een rovershol. Dat jij toen zo flink was en de heren op nuchtere wijze aan het verstand bracht dat ze zich wat minder gedwongen moesten gedragen, heeft mij vanaf het eerste ogenblik moed gegeven. Ik vergeet dat mijn hele leven niet meer. In al die drukte zat ook wel iets van een slecht geweten, het is niet leuk voor de justitie, als verlengstuk van de BVD te worden gebruikt. Er bestaat in ons land gelukkig ook nog wel zoiets als democratische traditie.

Ondanks alles is het leven een voorrecht voor ons. We zouden vroeger in onze stoutste dromen geen lievere kinderen hebben kunnen wensen dan het driespan dat ons huwelijk is komen verrijken. Dat is een groot geluk, hè Bep. Gisteren was de Humanist er. Het was een beetje 'plechtig', zo kort voor het proces, hij gaf me nog een complimentje, en zei: 'Dat jaar in de gevangenis moet toch wel moeilijk voor u zijn geweest, maar ik heb u nooit horen klagen over eten, over behandeling, over bewaarders.' Dat schijnen vaak gespreksthema's te zijn. Ik was een beetje verbaasd, want ik had er, eerlijk gezegd, nooit aan gedacht. Wat hebben dergelijke klachten trouwens voor zin. Als ik kritiek heb dan betreft het het systeem als zodanig. Het is

hier voornamelijk een jeugdgevangenis. In de bibliotheek leer ik natuurlijk wel jongens kennen. Haast altijd hebben ze een of andere storing in hun ontwikkeling, die niets met 'goed zijn' of 'slecht zijn' te maken heeft. De gevangenis is dan wel de slechtste plaats om zulke jongens beter geschikt te maken voor de maatschappij. Mijn sympathie heeft nooit aan de kant van de onderwereld gestaan, er zijn elementen die ik, ik zou haast zeggen van nature, mijds. Maar ik ervaar het als een ramp, zoveel jonge mensen in de gevangenis te zien, ik heb zo met die jongens te doen. Soms, als ze iets vertellen over hun jeugd, denk je: hoe kan het ook anders, hoe zouden ze, op hun stumperige, individuele, kortzichtige manier, maar desondanks: bij wijze van verzet, anders dan in conflict met de maatschappij kunnen zijn gekomen. Ik ben ervan overtuigd: als de arbeidersbeweging niet zo verburgerlijkt en miserabel was, als zij de mensen werkelijk een perspectief bood, waard om voor te vechten, dan zou zij heel wat jongeren kunnen inspireren die nu in hun eentje rebelleren en daarbij van kwaad tot erger vervallen. Je moet die brannies eens meemaken, ik heb er een zien huilen, alleen maar omdat ik eens niet vriendelijk tegen hem was en mijn geduld verloor. Het is werkelijk een ramp, al dat jonge goed in de gevangenis te zien. Een maatschappij die zichzelf respecteert zal daar het eerst een menswaardige oplossing voor moeten zoeken. Je hebt groot gelijk, Bep, dat je de groenteman hebt opgezegd. Groenten kun je ook bij een ander krijgen, aan kletspraatjes heb je wel het minste behoefte. Wat een rare brief vandaag, hè. Maar ach, ik schrijf maar wat me zo in de pen komt. Ik ben opgewekt, hoor jongens, natuurlijk betekent het naderende proces wel de nodige spanning, ik lig 's avonds wel eens wat langer wakker, maar dat is

heel normaal. We weten nu eerstdaags tenminste waar we aan toe zijn, na een voorarrest dat wat zijn duur betreft waarlijk alle perken te buiten is gegaan. Jongens, flink zijn hoor, de komende dagen, in gedachten ben ik steeds bij jullie, 'einmal geht jeder Sturm vorbei'. Heel veel liefs, ik omhels jullie, tot woensdag! Sal, Papa.

Amsterdam, 25 juni 1961

Liefste Bep en kinders,

Twee dagen van het proces zijn nu om, met zijn ups en downs. Het waren vrijdagmiddag moeilijke ogenblikken voor me, en ik moet het nu alleen allemaal verwerken. Ik ben nooit zwak geweest, heus niet. Ik heb me alleen steeds gepijnigd met de vraag, of we de schijn dat het om vals geld ging, moeten laten bestaan ter wille van onze eer. Met de beschuldiging valsemunters te zijn, stond toch ook onze eer op het spel. Ik zal het jullie later allemaal vertellen, verliezen jullie je vertrouwen niet in mij, dat is het enige wat ik jullie zou willen vragen. Ik heb nooit iemand verraden, nooit een naam genoemd. Ik wil daar nu verder niets over zeggen. Het maakt me te verward, en ik wil mijn hersens bij elkaar houden. En voor jullie is het ook alleen maar moeilijk. Nogmaals: verliezen jullie je vertrouwen in mij niet, iets anders wil ik niet vragen. Je schrijft dat je nog net zo verliefd bent op mij als 24 jaar geleden. Bep, ik kan je daarop antwoorden dat mr. Smeets in al die tijd maar één keer tranen in mijn ogen heeft gezien, en dat was toen ik over jou sprak. Ik ben natuurlijk ouder geworden, ook wel veranderd, maar in wezen toch dezelfde jongen als 24 jaar geleden. Daar is niets in veranderd, ook vrijdag niet. Ik ben een man

van eer gebleven en ik verwacht dat men tegen mij dezelfde straf zal eisen als tegen Michel. Doet men dat niet, dan zal ik daar met alle kracht tegen protesteren. En nu zet ik alles even uit mijn hoofd om rustig met jullie te kunnen babbelen. Nog een paar spannende dagen, dan is het proces achter de rug, jongens, dan is de spanning geweken en weten we spoedig waar we aan toe zijn. Daarna komen voor jullie de vakanties, heerlijk. O, o, wat een moeilijke tijd is dit, maar heus, einmal geht jeder Sturm vorbei. Fijn, m'n jongen, dat je mama zo goed helpt. Doe jij vooral rustig aan, Bep, nu de dokter dat heeft gezegd. We moeten heelhuids door deze tijd komen, en dat lukt ook, als we de tanden op elkaar bijten.

Hoe is het met ons Katemeisje? Gaat ze erg gebukt onder de spanning van deze dagen? Jullie moeten maar heel lief voor haar zijn. Je hebt gelijk, Bep, er wordt bij de vredesonderhandelingen een gemeen spel tegen de Algerijnen gespeeld. Het ogenblik is nu waarachtig aangekomen, dat de Franse arbeidersklasse zich in de zaken gaat mengen, en van haar volledige solidariteit met de Algerijnse vrijheidsstrijd blijkt geeft. Helaas de vakanties komen nu, en dat betekent in Frankrijk dat niemand zich gedurende deze maanden voor ook maar iets anders interesseert. Enfin, de vrijheid van Algerije is niet meer tegen te houden. Met al zijn 'grandeur' vergeet De Gaulle, dat de kruik net zo lang te water gaat tot zij barst. Hij kan nu de schuld moeilijk aan anderen geven, al poogt hij dat natuurlijk, en het getij zou zich wel eens tegen hem kunnen keren.

Daar komt de koffie, het is nu half elf. Ik ben vroeg gaan schrijven vandaag, dan heb ik de hele middag vrij om een en ander voor het proces te verzorgen. Het moeilijkste gedeelte is nu achter de rug. De getuigen

van de officier zijn geweest, en hij heeft er waarlijk geen eer mee ingelegd. Hompe is werkelijk een stumper, het armzalig instrument van anderen die hem hebben laten vallen. Elke dag bijna staat in de krant dat hij zo angstvallig wordt bewaakt uit angst voor de wraak van Trotskisten. Ik zal daar in mijn slotwoord iets over zeggen. Wij zijn geen terroristen, wij zouden zelfs armzalige mensen zijn als wij ons op zo'n stumper wilden wreken. Zijn straf, de verachting van het publiek, is waarlijk zwaar genoeg en zal hij zijn leven lang mee moeten dragen. Nu komen onze getuigen, werkelijk van andere conceptie en van andere statuur dan die van de officier. Wat er verder ook gebeure, van één ding ben ik zeker: de Vierde Internationale zal na dit proces voor iedereen een begrip zijn geworden van moedige solidariteit. Als eens haar heldhaftige geschiedenis zal worden geschreven, zal het 'Algerijnse hoofdstuk' daar niet in kunnen ontbreken. Zo jongens, ik ben zo blij voor jullie dat dit alles spoedig achter de rug is. Om jullie maak ik mij nog de meeste zorg, jullie zijn steeds zo flink en dapper geweest, blijft dat, ook nu. Ik heb verschrikkelijke ogenblikken meegemaakt, maar men zal merken dat ik ongebroken en met opgeheven hoofd door het leven kan blijven gaan. Heb vooral vertrouwen in mij, het ergste is nu achter de rug. Ik kan nu weer geheel mijzelf zijn, jullie zult het zien. En de dag dat de gevangenisdeuren voor Michel en mij open zullen gaan kan toch niet meer al te ver weg liggen. Ontzie je arm wel, Bep. Wanneer ik weer vrij ben, zal ik me eens helemaal laten onderzoeken, zo'n jaar voorarrest is tenslotte toch geen peuleschilletje. Een Huis van Bewaring is, alleen al door zijn opzet (voorlopige detentie), ongeschikt voor een langdurig verblijf, iedereen heeft mij verzekerd dat het in de gevangenis veel

beter is. Daarom al was dit voorarrest een dubbele straf, nog afgezien van de voortdurende zenuwslopende spanning waarin men verkeert. Enfin, we weten nu gauw waar we aan toe zijn. Dag, Sal, Papa.

Voor zijn verdediging is het de verdachte toegestaan, te liegen zoveel hij wil, en daar wordt dan ook een dankbaar gebruik van gemaakt. 'Niemand kan aan je gezicht zien of je de waarheid vertelt of niet', aldus menig advocaat tegenover zijn cliënt, 'tenzij je zo gek kijkt als je nu doet'.

En dus wordt er nergens zoveel gelogen als in de Huizen van Bewaring, waar verdachten zich tijdens het luchten oefenen op hun medegevangenen in het verdoezelen van de waarheid.

Maar als ik, na ruim dertig jaar, deze brieven publiceer, is het om de waarheid te vertellen, en niet om mezelf mooier voor te doen dan ik ben.

Dat gebeurt wèl in mijn brief van 25 juni 1961, waarin ik een onschuldig gezicht trek en zeg, dat met de beschuldiging valsemunters te zijn, onze eer op het spel stond.

Natuurlijk waren wij geen valsemunters in de criminele zin van het woord, wij zouden het ook niet gekund hebben, maar wel waren wij betrokken bij de uitvoering ervan als onderdeel van het Algerijns verzet.

Amsterdam, 2 juli 1961

Liefste Bep en kinders,

Brr, wat is het warm in de cel. Ik loop al in mijn interlockje, maar de benauwdheid verdwijnt er niet door. Enfin, zo zal het overal wel zijn. Ik ben een beetje aan het hannesen, kan mijn draai niet vinden. Dit is natuurlijk de reactie na de spannende dagen van het proces. Nu is het alleen nog wachten op de uitspraak, voor

te bereiden valt er niets meer. Dat geeft een gevoel van ordeloosheid, want hoezeer mr. Smeets ook de touwtjes in handen heeft gehad, ik heb hem er trouw bij geholpen. Met hem heb ik pakken jurisprudentie doorgenomen en ofschoon hij in mijn 'ontdekkingen' heel wat heeft moeten schiften, is er toch wel wat waardevol overgebleven. In elk geval krijg ik nu enig begrip voor het wezen van de rechtspraak. Hoe het ook moge klinken, bijzonder nuttig (beslissend zelfs) daarbij was mijn kennis van een boek van de militaire theoreticus Clausewitz, die ergens schrijft dat een gerechtelijk proces de oorlogvoering het meest nabij komt. Ik wil dit nu slechts memoreren, zal er later zeker meer over schrijven. Wel zou ik je willen vragen, Bep, in de boekhandel (als het niet nieuw verkrijgbaar is dan antiquarisch) te kopen 'Über den Krieg' van Clausewitz en het namens mij aan mr. Smeets te geven als erkenning voor zijn gaaf en bijzonder sterk pleidooi. Alle pleidooien waren trouwens van klasse, zoals het gehele proces. Moeder moet wel sterk getroffen zijn geweest door wat mr. Worst heeft gezegd, de groep uit de oorlog memorerend. Ik had het gevoel alsof de geschiedenis verbroken banden weer aaneenknoopte. Moeder zal zich daar niet zo bewust van zijn geweest, maar het feit dat zij zo volkomen ontroerd was, toont wel aan dat dezelfde gevoelens bij haar actief werden. Die verschrikkelijke, knagende gedachte, dat alles in de oorlog voor niets zou zijn geweest, die offers voor niets zouden zijn gebracht, heeft daarmee de genadeslag gekregen. Hoezeer het proces moeder ook moge hebben aangegrepen, en deze hele periode van mijn arrestatie trouwens, de woorden van mr. Worst moeten haar meer goed hebben gedaan dan wij kunnen vermoeden. Zij zal er haar vroegere persoonlijkheid, gerijpt door

het leed van zoveel jaren, door hervinden, ik ben daarvan overtuigd. Ook het pleidooi van mr. Cammelbeeck was goed, al had ik gehoopt dat hij iets meer op de Algerijnse kwestie zelf zou zijn ingegaan. Maar wij waren het, ik zou haast zeggen aan onze 'standing' verplicht, serieus en uitvoerig in te gaan ook op het laatste deel van het requisitoir, waaraan de officier van justitie zich veel moeite had gegeven. Mr. Cammelbeeck heeft dit gedaan, en zo hebben wij op alle wapens gevochten, waarbij mr. Smeets, zoals ik wel verwachtte, in wezen de leiding had en het meest efficiënt was, mr. Worst de waardigheid van het proces belichaamde, mr. Cammelbeeck het politieke aspect ervan. Michel en ik, ook wij hebben gedaan wat we konden en de officier en de rechtbank waardig partij gegeven, zoals zij ook verdienden. Mr. Smeets had me tevoren gezegd: Denk erom, maak je niet te veel illusies, na een proces heeft men meestal het onbevredigende gevoel dat niet alles uit de doeken is gekomen. Maar dat gevoel heb ik niet. Natuurlijk, achteraf denk je altijd: o, had ik nog maar dit of dat gezegd. Om essentiële dingen gaat het echter niet, en een enkel detail is niet beslissend in onze zaak. Ja, ik ben heerlijk uitgeput, slaap alsof ik de schade van tien jaar moet inhalen, het eten begint me weer te smaken, alleen schaak ik als de eerste de beste prutser, het is alsof ik te lui ben geworden om te denken. Zo herstelt het lichaam zich weer, ik ben in die week minstens 15 pond afgevallen, mijn broek zakte over mijn heupen. Laten zo, denk ik dan, maar als het eten smaakt heb je maling aan alle vermageringskuren.

Zo, jongens, wat ben ik over mezelf aan het kletsen, hè? Jullie zullen ook wel moe zijn, na zoveel spanning. Die keert trouwens weer, volgende week, in afwachting van het vonnis. Wil je Jo vooral bedanken, Bep,

voor het stenografisch verslag. Het is een geweldig karwei geweest, vijf dagen achtereen stenograferen. Menig kamerstenograaf volbrengt die prestatie niet. Maar Jo is zo wilskrachtig, zij kan alles als het moet. Ik heb haar een briefje gestuurd, dat uitdrukking geeft aan mijn groot respect voor haar. Ook moeder zal ik schrijven. Haar getuigenis was waardig en heeft allen ontroerd. Ik ga nu, na het proces, vakantie nemen door heerlijk wat te lezen. Wekenlang heb ik geen boek meer ingekeken, ik had er de rust niet voor, ook de tijd niet. Altijd viel er wel iets voor te bereiden of door te nemen. Die arme mr. Smeets was ook zo verschrikkelijk moe, hij kon na het proces evenmin zijn draai vinden, was donderdag en vrijdag bij me op bezoek alsof hij zich niet met de gedachte kon verzoenen dat alles achter de rug is.

Middag. Het eten zit erin, het luchten erop. In de zon gelegen, met mijn blote bovenbody. Goddelijk. Jij bent de kampeerspullen zeker al aan het verzorgen, hè Bep? De vakantie nadert al zo snel.

Nu jongens, donderdag zien we elkaar weer, en dan weten we gauw waar we aan toe zijn. We houden de moed erin!

Heel veel liefs en tot donderdag, Sal, Papa.

Mr. Worst: hij was een van de twee advocaten van Michel Raptis. In de oorlog was hij, tijdens het proces van de nazi's tegen Henk Sneevliet, een van de advocaten van Sneevliet geweest, en maakte een vergelijking.

Mr. Cammelbeeck was de andere advocaat van Michel Raptis.

Zondag, 9 juli 1961

Liefste Bep en kinderen,

Dit wordt een spannend weekje, hè? Woensdag de uitspraak, bovendien is het de laatste schoolweek. Mocht ik veroordeeld worden en het voorschot van het Vrije Volk ophouden, dan wil ik in geen geval dat je naar de steun gaat, hoor Bep. We zijn godzijdank nog geen paupers. We zien dan wel weer, desnoods moeten we nog maar meer schuld maken. Enfin, geen zorgen voor de dag van morgen. Maar al die goeie raadgevers die je vertellen dat je steun moet gaan aanvragen, stuur ze maar naar de hel, in mijn naam. Het is beter dat je van je af bijt dan dat je over zulke dingen loopt te piekeren. Vrijdag je brief ontvangen, Bep, fijn dat je allen die goed voor ons zijn geweest in die moeilijke tijd, met bloemen hebt bedacht. Ik ben nu niet meer zo moe, hoor. 's Nachts slaap ik als een os, het proces heb ik wel van me af gezet. Natuurlijk, de spanning blijft tot woensdag, maar ik kan deze wel verwerken, na alle spanning die al geweest is. Ook nu vliegen de dagen om. Ik ben trouwens optimistisch, we hebben gedaan wat we konden, dat is het voornaamste. De uitslag is natuurlijk ongelofelijk belangrijk, maar ik loop niet rond met het gevoel van: o, had ik dit maar gezegd of dat maar gezegd. Een zekere dosis fatalisme hoort bij dit alles, je kunt toch niet op elk detail ingaan.

Wil je, tegen de tijd dat ik thuiskom, de telefoon-dienst de eerste week de telefoon laten afsluiten? Ik voel er niets voor de hele dag naar de telefoon te lopen. Een beetje rust hebben we, eerlijk gezegd, wel verdiend.

Die ouwe stroper zegt: 'Wanneer we alle twee vrij zijn, kom ik wel eens een keertje bij je schaken.' Al-

leen, hij is helemaal van streek op het ogenblik, omdat Elinkwijk, zijn club, is gedegradeerd. Hij is plotseling verschrikkelijk pessimistisch over allerlei dingen, ik lach dan maar wat in mezelf, want ik weet dat het alleen maar komt vanwege Elinkwijk. En dan zegt hij plotse-ling: 'Nou, ze hebben niet beter verdiend, wat zou ik ze pesten als ik vrij was.' Tot troost voegt hij er meestal aan toe: 'Nou, Volewijckers redt het ook niet in de eredivisie.' Ik beaam dat dan maar, wat me niet te veel hartzeer kost, want in mijn jeugd was ik voor Metoor, en Volewijckers heeft Metoor meer dan eens de das omgedaan... Jullie ziet, er zijn gelukkig ook nog alle-daagse problemen in dit leven. De mensen in de ge-vangenis zijn in wezen een weerspiegeling van de men-sen in de vrije maatschappij, er zijn goede en kwade onder, alleen ligt hun leven op een ander vlak. Ze zijn meestal primitiever, handelen voordat ze nadenken, en daar komt narigheid door. Ik heb zo al heel wat men-sen leren kennen, zo'n Huis van Bewaring is nu een-maal een duiventil. Vorige week zei een nieuweling te-gen mij: 'Hallo, Sal.' Ik dacht: verrek, ik ken die jon-gen toch niet, maar het bleek een 'terugkomer' te zijn. Daarvan zijn er ook heel wat. 'Op herhalingsoefenin-gen' heet dat hier.

Heel veel liefs, woensdag weten we meer. Dag, Papa, Sal.

Zondag, 16 juli 1961

Liefste Bep en kinders,

Zojuist een blaadje van de kalender gescheurd. Nu gaan we echt aftellen. Intussen stroomt het buiten van de regen en zijn mijn gedachten bij jullie in IJmuiden en bij Bart op Texel. Als het nu maar wat beter vakan-

tieweer wordt dan vorig jaar! Ik troost me met de gedachte dat het binnen altijd erger lijkt dan wanneer je op stap bent, hopelijk is het nu ook zo. Wat was moeder van streek, woensdag, hè, ik had dit zo nog nooit gezien. Ze heeft zich alles wel heel erg aangetrokken, jij was nog even bij mr. Smeets, hè, Bep, die de nodige ongerustheid bij je heeft kunnen wegnemen, naar ik heb begrepen. Mr. Smeets is gisteren ook met vakantie gegaan, hij heeft die meer dan verdiend. Zo komt alles weer geleidelijk in normale banen. Je mededeling donderdag, dat ik per 1 oktober weer bij het Vrije Volk kan beginnen, heeft me natuurlijk voor het gezin (en daarmee ook voor mezelf) bijzonder verheugd, al zie ik werkelijk tegen die lange nachtdiensten op. Maar ja, nu ze al die tijd zo correct voor het gezin zijn geweest, laat ik, althans voor de eerste tijd, de gedachte aan verandering van werkkring maar varen, en is dit dus de beste, meest harmonische oplossing. Wanneer ik weer thuis ben ga ik het wat rustiger aan doen. Een leven zoals ik de laatste jaren heb geleid zou ik niet meer kunnen opbrengen. Dat zijn niet alleen goede voornemens, ik ben daar voor mezelf van overtuigd.

Van Jo ontving ik een bijzonder hartelijke brief, ze zal wel in haar nopjes zijn dat ik weer bij de A.P. kan beginnen. Je zei donderdag, dat daar nu ook de vrije zaterdag is, hoe kan dat wanneer zaterdagavonds de krant verschijnt? Voor ik weer aan de slag ga gaan we eerst nog een weekje samen op stap, hoor Bep. Bedenk maar eens, waar je het liefst naar toe zou willen. Met de kinderen gaan we er ook een paar daagjes uit.

Een lotgenoot in de bibliotheek was in een tijdschrift een gedichtje van Bert Brecht tegengekomen, dat heeft hij me gegeven, en dat luidt: Bedenk, vrouw wie aan een noodkreet geen gehoor leent. Maar er

vaag en verschrikt aan voorbij gaat: 'nooit Zal zulkeen meer horen de zachte roep van de liefste, noch – Bij het ochtendkrieken de merel of de voldane – Zucht van de druivenplukker bij 't angelus.'

Ik was echt getroffen, zowel door het gebaar als door de woorden zelf. Ach ja, zo is er nog poëzie in het leven, ook in de gevangenis. Hoe is het nu met de pijn in je arm, Bep? Nu de spanning voorbij is en je buiten wat tot rust kunt komen, zal het wel beter worden. Was het van de week weer gezellig bij Jo? Ze doet echt haar best, hè, ze zal het trouwens zeker prettig vinden. Toen ik haar zo geconcentreerd zag zitten stenograferen, dacht ik: wat is ze een sterke persoonlijkheid. Voor Bart zal het ook goed zijn wanneer ik weer thuis ben. Dat hij zo streng is tegen Karin bewijst wel, dat de verantwoordelijkheid hem wat zwaar drukt. Hij is er nu lekker een paar weken uit, met het op het land werken kan hij zijn energie kwijt. De uitverkoop is begonnen, zie ik in de krant. Je laat die zeker schieten, dit jaar? Of ga je op donderdag, als je hier toch bent, nog kijken? Ik zag dat de Bijenkorf goedkoop grammofoonplaten aanbiedt. Het zou leuk zijn voor Bart en Kaai er ieder één uit te zoeken. Alleen met mijn verjaardag zit ik nog opgesloten (gelukkig valt die op bezoekdag). Wanneer de verjaardagen van de kinderen beginnen, afgesloten door die van jou, ben ik weer op het Geuzenveld.

Karin vroeg of ik me het huis nog kan herinneren. Voor haar schijnt die periode van mijn afwezigheid natuurlijk oneindig lang. Maar ben ik weer een paar weken thuis, dan ontstaat het gevoel alsof ik nooit weg ben geweest. Zo is de mens nu eenmaal: geneigd om elke situatie als duurzaam te zien. Ware het niet zo, de ontwikkeling zou met heel wat minder schokken

plaatsvinden. Maar kom, niet zo zwaar op de hand, en dat op zondagochtend! Ik zal vragen of ik in het Huis van Bewaring kan blijven, in principe wordt dit wel toegestaan (de beslissing ligt dan bij de directeur) als men niet langer dan drie maanden blijft. Ik ben hier zo langzamerhand deel van het meubilair geworden, ik hoop dus dat er geen bezwaar tegen bestaat. Dan kunnen jullie elke week op bezoek blijven komen. Gisteren zei een bewaarder tegen me: 'We vinden mr. Smeets allemaal een prachtkerel, hij is nooit arrogant tegen ons, maakt geen drukte als hij even moet wachten, dat maken we wel eens anders mee.' Ik vond het prettig, dit te horen. Hij zei gisteren tegen me: 'Ik hoop zo voor uw vrouw dat ze mooi weer heeft met de vakantie', en dacht er werkelijk niet aan dat hijzelf ook met vakantie ging en mooi weer heeft verdiend.

Nu, jongens, dit is het weer voor vandaag. Gezellige vakantie! Veel liefs, Sal, Papa.

Zondag, 23 juli 1961

Liefste Bep en kinders,

De eerste dagen na het vonnis duurden me een eeuwigheid. Zodra je gaat rekenen in dagen, krijgt de tijd een heel andere waarde. Maar het schijnt dat ik me ook aan die situatie enigszins heb aangepast. De dagen duren nu niet meer zo lang. 51 nog, het is een hele portie, maar ja, het zijn de laatste loodjes. Ik ben zo blij dat die laatste periode van wachten juist in de vakantie valt, dat maakt het voor jullie minder moeilijk. Is de vakantie eenmaal achter de rug, dan wordt het nog maar een kwestie van enkele weken. Houd je de kinderen van school thuis, de dag waarop ik vrijkom? Doen hoor! En laat, als je wil, van dat ogenblik de telefoon afsluiten

tot 1 oktober, zodat we niet de hele dag naar de telefoon hoeven lopen. Ik heb het meest behoefte aan rust, ten minste een paar weken om me weer aan te kunnen passen. Het is eigenaardig hè, maar naast de intense vreugde van het spoedig vrijkomen stormen allerlei problemen op je af, heb je enigszins het gevoel, daar weerloos tegenover te staan, wat natuurlijk niet waar is. Ik denk dat de meeste gevangenen dit hebben, en dat die eerste periode van aanpassing bijzonder belangrijk is voor het hervinden van het evenwicht. Enfin, jullie bent me daarbij een grote steun, mijn enige behoefte is samen te zijn met jullie, de rest kan me op het ogenblik geen bliksem schelen. Wil je tegen Jo zeggen, Bep, dat ze, wanneer ik weer op het werk kom, geen drukte moet maken, daar zie ik het meest tegen op. Ik hoop ook dat de mensen me wat met rust zullen laten, ik twijfel toch niet aan hun vriendschap, maar heb er geen behoefte aan dat ze dat er zo dik bovenop leggen. Ze kunnen die vriendschap bewijzen door ons de eerste tijd een beetje met rust te laten, daar hebben jij, de kinderen en ook ik wel recht op.

Dat dacht ik donderdag nog, na het bezoek. Er is zoveel onbegrip, daar kun jij in je eentje toch niet tegenop, je doet het verstandigste het zoveel mogelijk uit de weg te gaan. Ben ik weer thuis, dan wordt het allemaal veel gemakkelijker. Het maakt je nu toch maar onrustig, mij trouwens ook, en je praat toch tegen dovemansoren. Te dien aanzien maak ik me geen enkele illusie, ik ben trouwens niet van plan me er nog al te veel van aan te trekken. De les was hard genoeg, maar ik hoop haar geleerd te hebben.

Je brief ontvangen, Bep. Ik begrijp eruit hoe hard alles je heeft aangepakt, hoe flink je bent geweest, maar hoezeer je nu ook wat rust hebt verdiend. Daarom: ge-

niet echt van de vakantie, hoor, maak je over mij niet te veel zorg, nog goed zeven weken, daar sla ik me ook wel door. Ik blijf hier, de omgeving en het werk ken ik nu zo langzamerhand wel, het enige is, me door de tijd heen te bijten. En daar hoeft ik niet veel aan te doen, die draait vanzelf door. Daarna heerlijk een paar weekjes samen, alleen met jou en de kinderen, en dan weer aan het werk. De zorg, een nieuwe werkkring te moeten zoeken, is er dus niet, zo lost alles zich harmonisch op. Ik mopperde in mijn vorige brief wel op de nachtdienst, maar neem dat niet al te zwaar. Het voorname is, dat alles weer normaal gaat draaien. Kan ik later eens prettiger werk krijgen, dan kan ik dat altijd nog aanpakken. Ik hoop maar dat de mensen me een beetje met rust laten, ik verlang niets liever dan die hele periode zo gauw mogelijk te vergeten. Het kan in elk geval geen kwaad, Bart op de Achtergracht te laten testen.

Hoe is het met moeder? Als je denkt dat het haar goed doet, laat haar dan nog eens meekomen op bezoek. Nu de kinderen buiten zijn is dat best te regelen.

Nu, Bep, dat is het voor vandaag. Veel liefs, Sal, Papa.

Zondag, 30 juli 1961

Liefste Bep en kinders,

De laatste loodjes wegen het zwaarst, maar tanden op elkaar, Bep. Nog 44 dagen, dan ben ik thuis. Het is nog een hele tijd, maar toch slechts een klein deel van wat we erop hebben zitten. Ondanks alles zijn die veertien maanden omgevlogen, zo zal het ook met de laatste periode gaan. Ga niet te zeer gebukt onder dingen die je toch niet in de hand hebt. Deze week de

laatste twee 'gevangenis'verjaardagen, daarna ben ik weer thuis. Donderdag ben ik aan de beurt, gelukkig op de bezoekdag, zodat het dan toch nog een beetje echte verjaardag is. Zaterdag moeder. Gaan jullie naar Amsterdam, of komt zij naar jullie toe? Wil je haar ook namens mij feliciteren, Bep? Ik zal haar nog schrijven.

In de krant las ik, dat ook de officier geen beroep heeft aangetekend. Het is nu dus zeker dat we in september vrijkomen. Ik zal wel even tijd nodig hebben om me aan het normale leven aan te passen, maar ik verlaat de gevangenis zonder wrok, ik geloof ook niet dat die tijd het gezin of mij psychisch heeft geknauwd, hoe moeilijk het soms ook was, en ik zie dus vol vertrouwen de toekomst tegemoet. Het enige waar ik tegegen opzie is, dat na al die publiciteit de nodige belangstelling niet zal ontbreken. Maar ach, dat zal wel gauw genoeg voorbij gaan, niets is me liever dan dat alles zo gauw mogelijk weer in normale banen komt. Ik heb gisteren en vandaag twee boeken uitgelezen, een van Ben Traven, die ik niet meer zo kan waarderen als vroeger, hij schrijft naar mijn gevoel wat te geforceerd; het andere van een Hongaar over een Russisch strafkamp, geen slecht boek maar toch ook niet overtuigend. Ik lees nu aan één stuk door, als het ware om de tijd te vergeten. Een boek van Helman heb ik niet uitgelezen, de problemen zijn zo onbenullig. Ook heb ik nog een studieboek over economische geschiedenis, wel interessant, maar verschrikkelijk droog.

Ook de hervatte Frans-Algerijnse besprekingen zijn gestaakt, samenvallend met de gebeurtenissen rond Bizerta. Het gaat ernaar uitzien dat er, zolang het Franse volk deze toestand blijft dulden, geen vrede komt.

Ik zit er nu wel eens aan te denken hoe het zal zijn wanneer ik weer thuis ben. Er zal toch wel het een en

ander veranderd zijn. In gunstige zin, daar ben ik stellig van overtuigd. Het zal eerst wel even vreemd zijn, me te voegen in een wereld die toch 15 maanden ouder is geworden sinds ik haar noodgedwongen moest verlaten. Ik zal heel wat te lezen hebben, me wel eens verwonderen over deze of gene verandering. Het is een eigenaardige tijd geweest, die, naar ik hoop, toch ook zijn positieve kanten zal blijken te hebben gehad. Alles krijgt hier nu een heel andere betekenis. Na het bezoek van donderdag ging ik zitten rekenen: nog zes keer bezoek, dan ga ik naar huis. En na deze brief nog vijf brieven. De laatste zondag zal ik wel niet meer schrijven, ik zou dan immers eerder thuis zijn dan de brief. Zo zal het met jou ook wel gaan, hè Bep: je met je gedachten helemaal richten op mijn thuiskomst. Het is nu weer echt een overgangperiode. Ik heb in mijn cel nog steeds de gedroogde bloemen hangen, die jullie me vorig jaar op mijn verjaardag hebt gestuurd. Ik zal ze mee naar huis nemen. Ik kom bijna op dezelfde dag thuis als destijds uit het ziekenhuis, weet je nog? Het was toen nog een hele tijd prachtig weer, na een slechte zomer. We gaan er heerlijk van genieten. Hè, weer eens helemaal te kunnen uitpraten, dat is op zichzelf al een kostbaar goed van de vrijheid. Nu ga je pas goed voelen hoezeer ik die heb gemist. Daarvoor ook, natuurlijk, maar ja, toen hielden allerlei andere dingen me nog bezig: het komende proces, enz. Over enige weken zal ik aanvragen of je een koffer voor me kunt meenemen, daar kan ik dan de spullen in doen die een mens ook in de gevangenis zo langzaam aan bij elkaar krijgt. Anders heb ik geen handen genoeg.

Wat leuk van Janny om jullie zo hartelijk te bedenken. Wil je haar mijn groeten doen, Bep? Jo was er dus ook weer een weekendje. Heeft Diet zich nog wel

eens gemeld? Eén ding heb ik, naar ik met mijn hele wezen hoop, in dit afgelopen jaar wel geleerd: meer afstand te nemen van de mensen, en de dingen. Als dat de winst mocht zijn van deze tijd, dan is die zeer positief. Ja, het leven is een harde leerschool, soms heb ik het gevoel alsof ik honderd jaar ouder ben geworden. Wel, jongens, deze brief is bijna vol, na deze nog vijf! Tot donderdag, heel veel liefs, Sal, Papa.

Janny: Janny Schriefer, weduwe van Jan Schriefer. Deze werd samen met Henk Sneevliet e.a. gefusilleerd. Janny Schriefer zat in Ravensbrück.

Zondag, 6 augustus 1961

Mijn liefste Beppeke,

Nog 37 dagen, dan kom ik naar huis. Gisteren, 5 augustus, de dag van moeders verjaardag, was de laatste verjaardag die ik in de gevangenis moest doorbrengen, daaraan merk je dat de laatste etappe is aangebroken. Hetzelfde gevoel had ik donderdag. Toen was er 's avonds een amusementsgroepje, dat aankondigde pas laat in september terug te komen. Ha, dacht ik, die hoor ik gelukkig niet meer, niet vanwege het groepje maar omdat daarmee weer een stukje gevangenis voor me is geliquideerd. Zo komt er toch schot in. Deze week ontving ik een heleboel verjaarspost. Heb nog even alle brieven doorgelezen, om niets te vergeten. Maar alles is ingesteld op m'n spoedige invrijheidstelling, jullie schrijven daar allemaal over. En ik ben er ook helemaal op ingesteld, hoe kan het anders. Je gedachten draaien daar steeds omheen, bij alles wat je doet. Eerst denk je: 37 dagen, wat lang nog; dan ga je zitten rekenen dat 37 dagen geleden het proces al ach-

ter de rug was, en dat die tijd toch ook ongemerkt omgevlogen is. De laatste etappe heb ik ook al 'ingedeeld'. De Humanist is met vakantie en komt pas over drie weken weer. Mooi, denk ik dan bij mezelf, als hij terugkomt zijn er weer drie weken om. Dan nog maar 16 dagen... Zo maak ik de hele dag berekeningen, dwaas, want ik wil het niet, maar je ontkomt er niet aan. Ik heb er anderen wel eens mee geplaagd, misschien ook een beetje uit afgunst, want hoe vaak heb ik niet gedacht: wanneer zal het met ons zo ver zijn dat we kunnen gaan aftellen. Nu is het toch zo ver!

Karin maakte donderdag een opgewekte, rustige indruk. Ze is gegroeid, ze ziet er echt gezond uit. Gelukkig maar! Van moeder ontving ik deze week een heel lieve brief. De zaak heeft haar ook ondersteboven gevoeld, dat merk je aan alles. Het vinden van een nieuw evenwicht is altijd het moeilijkste, ik heb er ook een heel karwei aan.

Leuk hè, het verjaarstelegram van mijn collega's. Ik zie er wel enigszins tegenop, weer bij de A.P. te beginnen, maar mijn collega's zullen mijn 'terugkeer in de maatschappij' zeker zo prettig mogelijk trachten te maken. Ook in dat opzicht moet ik proberen een zekere dosis fatalisme op te brengen, en dat zal me wel lukken. Het aller-allerbelangrijkste is, dat ik nu spoedig thuiskom, al het andere is daaraan ondergeschikt. Het liefste zou ik nu heel lang thuisblijven, afgesloten van de hele wereld, maar dat is natuurlijk ook niet zo goed. Ik denk wel dat haast elke gevangene dit gevoel heeft, een harmonische terugkeer naar de maatschappij is heel belangrijk.

Wat een leuke kaart had Karin geborduurd, hè? Ze is zo'n lieve meid. We zullen het best rooien, met zijn viertjes thuis, ik verheug me daar al zo op. Laat Bart de

scrabble maar vast klaarzetten! Nu, mijn Beppeke, dat is het voor vandaag. Veel liefs, je Sal.

Zondag, 13 augustus 1961

Liefste Bep en kinders,

Nu geen maand meer, dan zit de narigheid erop: over 30 dagen ben ik thuis. Het is nu zo gepiept, dat zullen jullie zien. Oma is retour uit Italië, en over een week is het hele span weer compleet in Amsterdam. Dan nog een paar weken... en we gaan weer met vakantie. Maar dan ben ik erbij, wat dachten jullie! Je brief van 9 augustus heb ik al ontvangen, Bep, dat gaat nu vlugger. Jo gaat dus ook grootmoeder worden, lees ik. Was het gezellig het etentje met Jo en Christl? Donderdag, met het bezoek, wanneer Bart (en Karin?) erbij zijn, gaan we concreet afspreken wat te doen als ik weer thuiskom. Zij mogen beslissen, wat die week betreft, wat zij het fijnste vinden doen we. Maken jullie maar vast plannen. Dan hoor ik die donderdag wel. Ja, het wordt nu echt aftellen. De spanningen die er eerst waren, zijn verdwenen, en ik leef weer van het ene bezoek in het andere. Daartussenin gebeurt niets bijzonders. Mr. Smeets komt niet meer, de Humanist is met vakantie. Van tante Mietje ontving ik een kaart uit Middelburg, ze zijn zeker bij Bets. Ik heb wel het gevoel enigszins aan het eind van mijn Latijn te zijn. Ik kan niet meer denken, niet meer lezen, niet meer schrijven. Hoe was het met Hector, Bep? Veel veranderd, of zo'n beetje hetzelfde gebleven? Wat een belangstelling, hè. Dat zal nog wel even zo blijven. Daarom is het misschien toch het beste twee volle weken naar buiten te gaan. Want viereen we de week met de kinderen in Amsterdam, dan loop je toch steeds het ri-

sico dat er iemand komt, hoe je ook je best doet de mensen te ontlopen. Als de kinderen het fijn vinden (en als de school geen bezwaar maakt) zullen we dan afspreken: we gaan ook met ons hele span een week naar buiten? Ik laat het helemaal aan jou over, Bep, de plaats waar we naar toe gaan. Waar jij het het prettigste vindt, daar gaan we naar toe.

Bart, zet de scrabble maar vast klaar hoor, voor wanneer ik thuiskom. Gaan we nog eens samen naar een voetbalwedstrijd ook? Zo'n enkel keertje is wel leuk, en het is nu zo lang geleden. Afsproken? Als je het niet te druk hebt tenminste, want je zit nu in de hoogste klas, dan is er Ons Huis, ja, veel tijd zal er niet overschieten. Kom je donderdag ook op bezoek, Bart? Dat zal wel, hè? Nou, een hele tijd niet gezien, vier weken! Een hele tijd... en toch is het maar kort geleden. Daar denk ik aan, omdat ik over goed vier weken naar huis kom. Het lijkt nog veel, en toch is het zo om. We zijn nu dus precies op de helft tussen jouw laatste bezoek en mijn naar huis gaan. Valt mee, hè? Je zult in de afgelopen maand wel breder zijn geworden, van op het land werken krijg je brede schouders.

Hoe is het, Bep, met het hele span weer bij elkaar? De kinderen hebben zeker honderduit te vertellen? Van de winter zal Mimi ook wel wat huiselijker worden. 's Zomers zwerven die beesten altijd buiten. Ik ben benieuwd of ze me nog kent. Hoe is het gegaan met de betaling van de New York Times? Daar slaat de klok 12 uur. De zondagochtend zit er weer op. Over een paar minuten eten, ik hoor ze al. Straks de brief beëindigen.

Op het ogenblik lees ik 'De pest' van Albert Camus, het is heel suggestief geschreven. Ik sloeg een bladzijde om, likte aan mijn vinger en dacht: Laat ik dat niet

doen, vanwege het besmettingsgevaar. Ik moest er meteen hartelijk om lachen. Richard Wright schrijft goed, hè Bart? Persoonlijk vind ik Nigger Boy het mooist. Het is het minst gecompliceerd, en daarom misschien het echtst. Steinbeck schrijft veel meer voor het publiek, al is 'De druiven der gramschap' een heel knap boek. Daarom is hij, na het succes, voor het publiek gaan schrijven, dan is het altijd mis. Jongens, daar komt het eten aan, de brief is ook net vol. Tot donderdag, veel liefs, Sal, Papa.

Zondag, 20 augustus 1961

Liefste Bep en jongens,

Wel, de vakantie in IJmuiden zit er weer op. En nu nog twee weken vakantie wanneer ik thuiskom! We moeten het maar wel doen, vind ik, tenzij het voor de kinderen moeilijk is. Het is natuurlijk ook wel gezellig, een weekje in Amsterdam te blijven en overal met ze heen te gaan, maar dan zou ik toch in onze eigen omgeving willen zijn. Wat weer met zich mee brengt dat je elke avond op visite kan rekenen. Nu jullie wisten dat ik gauw thuiskom, heeft de vakantie jullie echt goed gedaan, omdat jullie nu eindelijk konden ontspannen. Dat is waar ik ook het meest naar snak, weer eens te kunnen ontspannen. Nemen jullie maar een heleboel fruit in huis, ik geloof dat ik de eerste dagen alleen maar fruit zal eten, daar heb ik zo'n behoefte aan. Gisteren hoorde ik Wim Kan even voor de radio. Ik dacht, daar gaan we ook heen, wanneer hij naar Amsterdam komt. En dat doen we, hoor!

Vrijdag ontving ik je brief, Bep. Ik keek er toch van op toen ik las dat oom Adriaan is gestorven. Voor moeder was het maar gelukkig dat ze er niet was. Ze

had er toch niets aan kunnen doen, en het was voor haar toch ook niet prettig geweest, weer zo helemaal in die familie te moeten opgaan, met de begrafenis e.d. Ik zal de Van Buurens schrijven. Evengoed, wat een geluk dat moeder in het Gerhardhuis is, anders was nu de narigheid voor haar begonnen. Enfin, dat was allang duidelijk.

Weet jij het adres van Janny, Bep? Ik wou haar een ansichtkaart sturen. Ik heb nog wat mensen in gedachten die ik een kaart wil sturen. Vinden jullie niet erg hè, als ik een keertje naar huis oversla. Ik kom nu toch gauw thuis, nog 23 dagen! Wat een mooie trui heb je voor Bart gemaakt, Bep. Hij staat hem geweldig goed. Ja, je bent trots op die jongen van ons, dat zie ik wel. Nou, ik ben dat ook, hoor! De mouw van mijn jasje is door, Bep. Wel, over 3 weken kom ik naar huis, daar hangt nog wel een ander. Ik ben benieuwd hoe het er nu bij ons in de buurt uit ziet. Er zal wel weer het een en ander bij gebouwd zijn, bomen zijn gerooid, enz. Hoe is het na zo'n lange vakantie, thuis? Eerst weer wennen? En allerlei dingetjes doen natuurlijk. Van Nel en Wil ontving ik weer een kaart. Ik weet niet of ik het al verteld heb, maar ik ontving van Miep een brief voor mijn verjaardag. Ze schreef erin waar we die twee weken naar toe moeten gaan, in gedachten had ze alles al bedisseld, geloof ik. Ik moest erom lachen. Wel, het is goed bedoeld.

Ik ben op het ogenblik in een opgewekte stemming, hoe kan het ook anders... Iedereen zegt, je moet niet van dag tot dag aftellen, dan duurt het veel langer, maar je ontkomt er niet aan. 's Morgens, bij het wakker worden, is mijn eerste gedachte: vandaag nog zoveel dagen... Uit het ziekenhuis kwam ik destijds op 13 september thuis. Toen werd het ook nog mooi weer,

weten jullie nog wel? Gisteren heb ik 'Een koning Lear van de steppe' van Toergenev uitgelezen. Die oude Russische literatuur is toch wel heel mooi, en bijzonder menselijk.

Met je verjaardag ben ik nu thuis, hè Bill! Ik vind dat je dit jaar wel een mooi cadeautje hebt verdiend, we zien nog wel tegen die tijd. De brief is bijna vol, hierna nog maar twee brieven... Zo heb ik alles 'onderverdeeld'. Nog maar één kalenderblaadje afscheuren, nog drie keer bezoek, enz. enz.

Jongens dit was het weer voor vandaag. Hierna nog twee keertjes... Tot donderdag, veel liefs, Sal, Papa.

Zondag, 27 augustus 1961

Liefste Bep en jongens,

Het zijn nu toch echt de laatste loodjes, en ze wegen zwaar ook. Zestien dagen 'nog maar', maar toch zestien volle dagen. Enfin, wanneer jullie de brief ontvangen geen twee weken meer. Ik heb er anderen wel eens mee geplaagd als ze zo hardnekkig aan het aftellen waren, maar je ontkomt er niet aan. Je wordt elk ogenblik door duizend gevoelens bestormd, de een nog sterker dan de andere. De ene minuut ga je plotseling heel hard en heel gek zingen uit blijdschap, een minuut later ben je dat vergeten, voel je je helemaal in de ban van het gevangen zijn en kun je haast niet geloven dat er nu zo spoedig een eind aan komt. Terwijl je eerst leefde van het ene bezoek tot het andere, en de daartussen liggende week alleen maar iets onwezenlijks was, heeft elke dag nu betekenis gekregen, is een monster geworden dat je in honderd stukken snijdt om het te doden, maar elk stukje gaat weer leven...

Was eerst de 'zondagse brief' de voortzetting van het

gesprek dat 'zojuist', op donderdag bij het bezoek had plaatsgevonden, nu heb je het gevoel of het laatste bezoek onwezenlijk lang geleden is. Toen ik in je brief las Bep, dat de kinderen zo uitgelaten blij zijn dat ik gauw thuiskom, dacht ik: Godzijdank, zij zijn zich al aan het bevrijden van de zware druk, die deze hele periode voor ons allemaal heeft betekend. Zit je nog gevangen, dan kun je het gevoel van machteloosheid niet helemaal van je af schudden, daarvoor moet je eerst weer in vrijheid zijn. Maar eenmaal buiten, zal ik met jullie liefde en jullie hulp spoedig mijn evenwicht en zelfvertrouwen hervinden. Nu pas ga je beseffen hoe groot het offer is geweest van allen die voor hun overtuiging jarenlang van hun vrijheid zijn beroofd. Wel, nog 16 dagen, dan zit voor ons deze narigheid erop. Zelfs het aantal uren is nog minder dan het aantal dagen dat ik al heb 'gezetten', laat ik, voor die laatste ruk, de tanden op elkaar zetten!

Wat een pech voor oma, hè, dat ze zich juist met de vakantie zo heeft bezeerd. Ik kreeg nog een brief van haar en zal haar deze week terugschrijven. Gisteren was de Humanist er weer. Hij was 3 weken met vakantie geweest. Zo'n gesprek ontspant je toch even, het breekt ook even de sleur. Vandaag is de stroper jarig, op een zondag, dus op een schaakdag. Een verjaardag in de gevangenis is maar een trieste geschiedenis, maar nu deze op de 'schaakdag' valt is er toch nog iets feestelijks aan, zo goed als het een gelukkig toeval was dat mijn verjaardag op een bezoekdag viel.

Je brief ontvangen Bep, een paar dagen na de verzending al. Dat gaat nu vlug. Wel, de plannen staan nu dus vast, saampjes een week naar buiten, en een week met de kinderen 'de stad in'. We maken het gezellig, hoor! Het worden heerlijke weken, die ons weer

kracht zullen geven om met elan de taken van het leven aan te vatten. Ik moet er steeds aan denken en steeds verheug ik me weer. Moeder zal het wel fijn vinden als we met de hele ploeg ook een avondje bij haar komen. Maak maar gerust vast een afspraak, hoor Bep, als je dit tevoren wilt regelen. Ik zal ook aanvragen voor een koffer, dan kan ik daar bij mijn vertrek alle spullen in doen. Neem jij dan, bij het laatste bezoek, een koffer mee, Bep? Heerlijk hè, dat we nu zulke dingetjes kunnen gaan regelen. Ik kan het zelf haast niet geloven.

Tante Mietje en oom Manus komen dus de 12e. Zijn ze wel eens eerder bij ons geweest, in de tijd dat ik niet thuis was? Bart zag er donderdag tiptop uit, hoor, met zijn mooie jasje en zijn das. Ik wou het nog zeggen, maar zo'n kwartier is om voor je het weet. Ik lees me op het ogenblik suf, allemaal romannetjes, zwaardere boeken willen er niet meer in, daar ben ik te onrustig voor. Alles bij elkaar genomen zijn die 15 maanden toch omgevlogen. Voor jullie ook? Jullie zijn heel flink geweest. Na deze brief nog één brief, het is haast niet te geloven. Overdenk ik de hele periode nog eens, dan is het net een droom: de arrestatie, het lange voorarrest, het proces. Voor ik deze brief ging schrijven was ik erg gespannen, maar nu voel ik me weer vrolijk en opgewekt.

Ontving van de familie Smeets nog een kaart uit Ermelo. Wel, de zondagochtend zit er weer op en de voorlaatste brief is klaar.

Jongens hou je haaks, tot donderdag! Veel liefs, Sal, Papa.

Zondag, 3 september 1961

Liefste Bep en kinderen,

Dit is dan toch de laatste brief uit het Huis van Bewaring. Over negen dagen ben ik thuis, dat is echt niet lang meer. Laten jullie je niet te veel door de spanning beheersen, de tijd gaat er niet vlugger door en heus, het is zo 12 september. De weekends duren (mij tenminste) nog het langst, gaan jullie zondag gezellig een dagje naar buiten! Is het eenmaal maandag, dan is het zo gepiept. Ja hoor, we maken er dinsdag een fijne dag met elkaar van, ik heb echt geen behoefte aan al die drukte. En we hebben er waarlijk wel recht op, zo'n eerste dag alleen met ons gezinnetje te zijn, we hebben elkaar lang genoeg moeten missen. Donderdag, op het bezoek, maakte ik me werkelijk bezorgd over jullie, ik weet hoe slopend die spanning is. Nu de vrijheid nadert, wordt die bij mij minder, de dagen gaan weer gauw nu. En zo moet het bij jullie ook zijn, hoor! Nu het zo mooi weer is geworden, zouden jullie na het eten eerst een uurtje in de polder kunnen gaan wandelen, dat ontspant en de dagen gaan vlugger om.

Hoe is het nu met moeder? Heeft ze mijn brief ontvangen? Twee aanvragen om vergaderingen te stenograferen, nou, nou. We zullen wel zien wat dit alles wordt, of het een, of het ander. Ga ik weer bij de A.P. aan de slag, dan géén vergaderingen verslaan. Maar anders zit er een mogelijkheid in. Wel, dat weten we nu gauw genoeg.

Daar komt de zondagskoffie, hierna nog één keer. Ik ben ook al aan het laatste kalenderblaadje bezig. Vanaf maandag wordt alles in het Huis van Bewaring 'de laatste keer', en ik ben er waarlijk niet rouwig om. Hebben jullie nog wat geprofiteerd van het mooie weer? Jammer dat de kinderen juist naar school moesten. Hoe

gaat het met de vrije zaterdag op de scholen? Blijft het zo, of was die maatregel alleen maar voor de zomermaanden?

Ja, er gebeurt weer heel wat internationaal, we leven in een tijd van grote schokken en veranderingen. Elke verschuiving in de krachtsverhoudingen leidt tot een crisis, die weer nieuwe verschuivingen voorbereidt.

Ja, wanneer ik thuis ben laat ik me eens helemaal onderzoeken, fijn dat de dokter zo meeleeft. Ik moet ook nodig naar de tandarts, maar eerst gaan we het er een paar weekjes van nemen.

Hallo Bart, wat hoor ik, heb je in je bed 40 suikerzakjes liggen leegeten? Een knappe prestatie, hoor... Weet je nog dat we samen naar de suikerbeurs waren, wat heb je toen ook gesnoept. Waren jullie gisteren nog naar het bloemencorso, Bep? Op dinsdag, 12 september, bestaat er geen school, hè jongens, dan blijven jullie fijn thuis! Een huis-tuin-en-keukenbrief vandaag, hè. Hoe vaak heb ik niet gedacht: wanneer komt de laatste brief aan de beurt. En nu is het zover. Ik kan volgende week zondag nog wel schrijven, maar dan ben ik nog eerder thuis dan de brief... Sinds vorige week schaak ik nu elke avond een uurtje. Ik speel zo slecht, ongelofelijk. Ik heb er mijn hoofd helemaal niet meer bij, maar het breekt de avond. Die ouwe stroper zal me wel missen. Maar ja, eens komt de tijd voor iedereen. Ik heb zo vaak gedacht als ik een ander zag vertrekken: wanneer zal ik eens aan de beurt komen, maar nu is het toch bijna zover. En nu is mijn laatste brief uit het Huis van Bewaring al bijna vol. Wat vreemd gaat het in het leven, hè. Heerlijk, weer thuis te zijn. Donderdag het laatste bezoek, o, het is zo donderdag. En na donderdag nog een paar dagen. Wel, jongens, over een goeie week ben ik thuis. Zet maar

vast een lekkere stoel in de tuin, Bart! En bestel de taartjes maar vast, hoor Bep!

En dit is dan het laatste regeltje. Tot donderdag. Veel liefs, een stevige zoen, Sal, Papa.

Jij bent heel flink geweest al die tijd, hoor Bep. Een kus, Sal.